

Vikerkaar

8-9/2001

NATSID, JUUDID JA EESTLASED. Mida tähendab meile holokaust? (**Anton Weiss-Wendt**). Auschwitz ja Klooga (**Raul Hilberg** ja **Riho Västriik**). Eesti juutide häving (**Meelis Maripuu**). Eestlased Saksa sõjaväes (**Toomas Hiio**). Baltlane **Alfred Rosenberg**. Holokaust ja naised (**Tiina Kirss**). **Hannah Arendt** totalitarismist (**Ivi Masso**). **Jaan Kaplinski** antisemitismist ja revisionismist. **Victor Klempereri** päevik. **Paul Celani**, **János Pilinszky** ja heebrea luulet. **Primo Levi**, **Elie Wieseli** ja **Jorge Sempruni** proosat. ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. jaulist. 15. aastakäik.
August-september, 2001. Nr. 8-9.

SISUKORD

Hans Sahl *Abitud* 7

Elie Wiesel *Õõ* 9

Uri Zvi Grinberg *Nende adra hamba all* 24

Abba Kovner *Mu õde istub...* 26

Primo Levi *Tseerium* 28

Paul Celan *Luulet* 37

Jorge Semprun *Kirjutamine või elu* 51

János Pilinszky *Luulet* 64

Victor Klemperer *Päevikud 1942* 69

Anton Weiss-Wendt *Mida tähendab meile holokaust?* 112

Raul Hilberg *Auschwitz ja lõpplahendus* 124

Meelis Maripuu *Eesti juutide holokaust ja eestlased* 135

Riho Västriku *Klooga koonduslaager – Vaivara süsteemi koletu lõpp* 147

Toomas Hiio *Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes* 156

Karl Wilhelmson *Alfred Rosenberg ja Eesti* 180

Iivi Masso

Hannah Arendt totalitarismi põhjustest ja olemusest 188

Tiina Kirss

Lõhestatud reaalsus, nihestatud ajalugu: naised ja holokaust 195

Intervjuu

Jorge Semprun *Kunstiga unustuse vastu* 205

Dixi

Jaan Kaplinski *Mida need juudid ometi tahavad?* 214

Foorum

Anton Weiss-Wendt *Inimsusevastaste Kuritegude Urimise Eesti*

Rahvusvahelise Komisjoni tööst 220

Toomas Hiie 222

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", 2001.

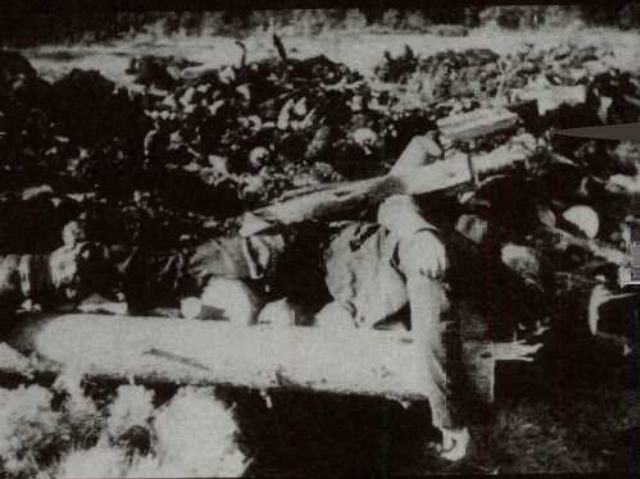
Klooga, september 1944.
Klooga koonduslaagri ellujäänud juudid.
Eesti Filmiarhiiv, O-16962.

Klooga, september 1944.
Klooga koonduslaagri väravad.
Eesti Filmiarhiiv, O-16943.

Klooga, september 1944.
Kasutamata jäänud tuleriit Klooga koonduslaagris.
Eesti Filmiarhiiv, O-204.

Klooga, september 1944.
Poleldi põlenud tuležiit Klooga koonduslaagris.
Eesti Filmiarhiiv, O-16946.

Klooga, september 1944.
Üks Klooga kõonduslaagri barakkidest peale sakslaste põgenemist.
Eesti Filmiarhiiv, O-16944.

Klooga, september 1944.
Klooga koonduslaagri ellujäänud jundid.
Eesti Filmiarhiiv, O-16960.

HANS SAHL

Abitud

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

Meie, kes me nii abitud oleme, et isegi
raskepärased kärnkonnad värisevad meie ees,
et vargad jätavad kõik asjad puutumata,
et tekivad liiklustakistused,
tööõnnetused,
ülesthõusud,
tulekahjud;

meie, kes me nii abitud oleme, et me
omaenda jalgade peale komistame,
võrastele hoolikalt
teed anname,
pimedaid üle tänava aitame ega märka,
et just nemad
meid juhivad;

meie, kes me joome veini võõrast klaasist,
armastame valesti, ütleme
õige sõna vales kohas;

meie, abitud, kes me
oma abitust maha ei salga –
kuidas me küll saime alistada meresid,

sõda ja suurt katkutaadi,
kuigi me õieti ju üht jalgagi
teise ette tõsta pole osanud, ja
oleme näinud vaeva,
et aru saada omaenda sõnast.

HANS SAHL (1902–1993), juudi päritolu saksa kirjanik, eriti tuntud romaani “Vähesed ja paljud” autorina, katkestas paguluses 1937. aastal suhted kommunistidega, olles elu lõpuni mõlema totalitarismi veendunud vastane.

ELIE WIESEL

öö

Prantsuse keelest tõlkinud Marri Amon

Laagrist tundus olevat epideemia üle käinud: kõik oli tühi ja välja surnud. Ainult paar hästi rietatud vangid kõndisid blokkide vahel ringi.

Kõigepealt viidi meid muidugi duši alla. Laagriülem tuli meile sinna järele. Ta oli tugev, hea kehaehitusega laiaõlgne mees; jämeda härjakaelaga, paksude huulte ja lokkis juustega. Tundus, nagu oleks ta heasüdamlik. Aeg-ajalt sädeles ta tuhkjassinistes silmades naeratus. Meie hulgas olid mõned kümne-kaheteistaastased lapsed. Ohvitser tundis nende vastu huvi ja käskis neile veidi süüa tuua.

Meile anti uued riided ja paigutati seejärel kahte telki. Pidime ootama, kuni meid liidetakse töökomandodega, siis viiakse meid üle mõnda blokki.

Õhtul tulid komandod töölt. Loendus. Me hakkasime tuttavaid otsima ja vanemaid olijaid küsitlema, et teaks, milline töökomando on kõige parem, millisesse blokki peaks proovima saada. Kõik vangid olid ühel nõul: “Buna on väga hea laager. Siin saab hakkama. Peaasi on mitte sattuda ehituskomandosse...” Justkui oleks see olnud meie teha.

Meie telgiülem oli sakslane. Mõrtsukanäoga, lihavate huultega, käed nagu hundikäpad. Laagritoit oli talle hästi mõjunud – ta suutis end üksnes suurivaevu liigutada. Ta armastas ka lapsi, just nagu laagriülemgi. Kohe, kui olime saabunud, lasi ta neile leiba, suppi ja margariini tuua. (Tegelikult polnud see kiindumus sugugi omakasupüüdmatu: nagu ma hiljem teada sain, tegid homoseksuaalid siin omavahel lastega tõelist äri.) Ta teatas meile: “Te jääte siia minu juurde kolmeks päevaks karantiini, siis lähete tööle. Homme on arstlik kontroll.”

Üks tema abilisi – päti pilgu ja karmi näoga poisike – astus minu

juurde: “Kas tahad heasse komandosse saada?”

“Muidugi, aga ainult ühel tingimusel – ma tahan olla koos oma isaga...”

“Olgu,” ütles ta. “Ma võin selle korraldada. Tühise hinna eest – anna oma kingad. Ma annan sulle teised asemele.”

Ma ei andnud talle oma kingi. See oli ainus, mis mulle veel jäänud oli.

“Ma annan sulle lisaportsu leiba ja margariini...”

Kingad meeldisid talle, aga ma ei soostunud neid talle andma. (Hiljem võeti nad mult ikkagi ära, kusjuures midagi vastu andmata.)

Arstlik kontroll lageda taeva all, varastel hommikutundidel, kolme pingil istuva arsti ees.

Esimene ei vaadanud mind üldse läbi, küsis ainult:

“Kas su tervis on korras?”

Kes oleks julgenud vastupidist väita?

Hambaarst aga tundus hoolikam: ta käskis suu laialt lahti teha. Tegelikult ei otsinud ta mitte katkiseid hambaid, vaid hoopis kuld-hambaid. Kellel oli suus kulda, nende numbrid märgiti nimekirja üles. Mul oli ka üks kullast kroon.

Kolm esimest päeva möödusid kiiresti. Neljanda päeva koidikul, kui me telgi ees seisime, ilmusid kapod. Igaüks võttis endale mehi, kes talle meeldisid:

“Sina... sina... ja sina...,” näidates sõrmega, justkui valiks mõnd looma või asja.

Me järgnesime oma kapole, kes oli noor mees. Ta peatas meid laagri värava juures esimese bloki ukse ees. See oli orkestriblokk. “Minge sisse,” käskis ta. Olime üllatunud: mis meil muusikaga pistmist on?

Orkester mängis sõjamarssi, alati üht ja sedasama. Kümned komandod läksid rivisammul tööle. Kapod hüüdsid: “Vasak, parem, vasak, parem.”

SS-ohvitserid, sullepea ja paber käes, märkisid üles väljuvate meeste arvu. Orkester mängis ühte ja sama marssi, kuni viimane komando oli möödunud. Siis peatas dirigent oma taktikepi. Orkester lakkas mängimast ja kapo karjus: “Rivistuda!”

Võtsime koos muusikutega viiekaupa rivvi. Läksime laagrist välja

ilma muusikata, kuid ikka rivisammul: marss kajas meil kõrvus.

“Vasak, parem! Vasak, parem!”

Hakkasime oma muusikutest naabritega juttu ajama. Peaaegu kõik olid juudid. Poolakas Juliek, prillidega ja küünilise naeratusega kahvatul näol. Kuulus viuldaja Louis Hollandist. Ta kaebas, et tal ei lasta Beethovenit mängida – juutidel polevat õigust saksa muusikat esitada. Hans Berliinist, noor ja vaimukas. Töödejuhataja oli poolakas, Franek, endine tudeng Varssavist.

Juliek seletas mulle:

“Me töötame elektritarvete laos, üsna lähedal. Töö pole üldse raske ega ohtlik. Aga kapo Idekil käivad aeg-ajalt hullumeelsushood peal ning siis on parem talle mitte ette sattuda.”

“Sul veab, poiss,” ütles Hans naeratades. “Sattusid heasse komandosse...”

Kümne minuti pärast olimegi laos ette jõudnud. Üks saksa tsiviilametnik, *meister*, tuli meile vastu. Ta ei pööranud meile rohkem tähelepanu, kui kaupmees vanu kaltse vastu võttes.

Meie kaaslastel oli õigus: töö polnud raske. Pidime maas istudes lugema polte, pirne ja elektriseadmete väikesi detaile. Kapo seletas meile pikalt-laialt selle töö tähtsust, hoiatades, et sel, kes laiskleb, tuleb temaga tegemist. Mu uued kaaslased rahustasid mind:

“Ära karda midagi. Ta peab seda ütleva, kuna *meister* on siin.”

Seal oli veel hulk tsiviilrüüdes poolakaid ja ka mõned prantslannad, kes tervitasid muusikuid pilguga.

Töödejuhataja Franek viis mind ühte nurka:

“Ära üle pinguta, ära kiirusta. Aga vaata, et mõni SSLane sulle ootamatult peale ei satu.”

“Aga ma tahaksin oma isa juures olla.”

“Olgu. Su isa tuleb siia sinu kõrvale töötama.”

Meil vedas.

Kaks poissi liitus meie rühmaga: Yossi ja Tibi, kaks venda Tšehhoslovakiast, kelle vanemad olid Birkenaus hukatud. Nad olid ihu ja hingega teineteise eest väljas.

Me saime kiiresti sõpradeks. Nad olid kunagi kuulunud sionistlikku noorteorganisatsiooni ja oskasid hulgaliselt heebrea laule. Nii me siis mõnikord ümisesimegi vaikselt laule, mis rääkisid Jordani jõe rahuli-

kest voogudest ja Jeruusalemma suursugusest pühadusest. Me kõnelesime ka tihti Palestiinast. Nende vanematel polnud samuti jätkunud piisavalt julgust, et kõigega lõpp teha ja emigreeruda, kui selleks veel aeg oli. Me otsustasime, et kui meile on antud elada vabastamiseni, ei jää me enam päevakski Euroopasse. Sõidame esimese laevaga Haifasse.

Ikka veel oma kabalistlikesse unistustesse süüvinult oli Akiba Drumer avastanud ühe piiblisalmi, mille sisu numbritesse ülekantuna lubas tal ennustada vabastamist juba lähinädalatel.

Me kolisime telkidest muusikute blokki. Saime teki, kausi ja tüki seepi. Blokiülem oli saksa juut. Oli hea, kui blokiülemaks oli juut. Ta nimi oli Alfons. Noor mees, ent hämmastavalt vana näoga. Ta oli täielikult “oma” blokile pühendunud. Iga kord, kui võimalus avanes, korraldas ta “supikatla” noortele, nõrkadele, kõigile neile, kes unistasid rohkem lisasöögiportsust kui vabadusest.

Ühel päeval, kui me laost naasime, kutsuti mind bloki sekretäri juurde:

“A-7713?”

“Jah, mina.”

“Pärast sööki lähed hambaarsti juurde.”

“Aga... mul ei valuta hambad...”

“Pärast sööki. Kindlasti kohal olla.”

Läksin haigete blokki. Ukse ees järjekorras ootas umbes kakskümmend vangi. Sain peagi teada meie kutsumise põhjuse – kuldhammas-
te väljatõmbamine.

Hambaarst, tšehhi juut, oli surimaskisarnase näoga. Kui ta oma suu lahti tegi, paistsid sealt kohutavad kollased ja katkised hambad. Istusin toolile ja küsisin alandlikult:

“Mida te teete, härra hambaarst?”

“Võtan lihtsalt su kullast hambakrooni ära,” vastas ta ükskõiksel toonil.

Mulle tuli mõte teeselda, nagu oleks mul halb:

“Kas te ei saaks paar päeva oodata, härra doktor? Ma tunnen end halvasti, mul on palavik...”

Ta kortsutas kulmu, mõtles hetke ja katsus mu pulssi.

“Olgu, poiss. Tule tagasi, kui sa end paremini tunnend. Aga ära oota, kuni ma sind ise kutsun!”

Läksin ta juurde tagasi nädala pärast. Sama vabandusega: ma pole ikka päris terve. Ta ei paistnud üllatunud ja ma ei tea, kas ta mind uskus. Ilmselt oli tal hea meel, et ma olin ise tagasi tulnud, nagu olin lubanud. Ta andis mulle veel ajapikendust.

Paar päeva hiljem hambaarstikabinet suleti, sest arst pandi vangi. Ta pidi üles poodama. Tuli välja, et ta oli vangide kuldhammastega äritsenud. Mul polnud temast sugugi kahju. Mul oli selle üle isegi hea meel – sain päästa oma kuldhamba. Sellest võib ühel päeval kasu olla, et midagi osta – leiba, elu. Mind huvitas ainult mu igapäevane supitaldrik ja tükk kuiva leiba. Leib ja supp – see oligi kogu mu elu. Ma olin ainult keha. Võib-olla isegi midagi veel vähemat – nälgunud magu. Üksnes magu tundis aja möödumist.

Töötasin laos sageli ühe noore prantslanna kõrval. Me ei kõnelnud omavahel, sest tema ei osanud saksa keelt ja mina ei saanud prantsuse keelest aru.

Ta tundus olevat juut, ehkki siin peeti teda “aarialaseks”. Ta oli saadetud töölaagrisse.

Ühel päeval, kui Idekil tuli hoog peale, jäin mina talle ette. Ta söötis mu peale nagu metsloom, peksis mind rindu, pähe, lükkas mind eemale, haaras uuesti, pekstes üha tugevamini, kuni olin verine. Kuna ma hammustasin endale huulde, et mitte valust karjuda, pidas ta mu vaikimist ilmselt põlguseks ja peksis mind üha edasi.

Korraga ta rahunes maha. Ta saatis mu tööle tagasi, nagu poleks midagi juhtunud. Nagu oleksime osalenud mängus, kus mõlemal osatäitjal oli võrdne roll.

Vedasin end oma nurka tagasi. Igalt poolt valutas. Tundsin üht jahedat kätt mu verist laupa kuivatamas. See oli see prantsuse tööline. Ta naeratas mulle nukra näoga ja libistas mulle pihku tüki leiba. Ta vaatas mulle otse silma. Tundsin, et ta oleks tahtnud mulle midagi öelda, kuid hirm lämmatas teda. Ta vaatas nõnda päris kaua, siis ta nägu selgines ning ta ütles mulle peaaegu veatus saksa keeles:

“Hammusta huulde, väike vend... Ära nuta. Hoiä oma vimma ja

vihkamine mõneks teiseks päevaks, hiljemaks. Kord tuleb päev, mitte praegu... Oota. Suru hambad kokku ja oota..."

Hulk aastaid hiljem lugesin kord Pariisi metroos ajalehte. Mu vastas istus väga ilus naine, mustade juuste ja unistavate silmadega. Ma olin neid silmi kusagil näinud. See oligi tema.

"Kas te ei tunne mind ära, proua?"

"Ma ei tunne teid."

"Te olite 1944. aastal Saksamaal Buna laagris, eks ole?"

"Olin tõesti..."

"Te töötasite elektrilaos..."

"Jah," ütles ta veidi nõutult. Siis, pärast hetkelist vaikust: "Oodake... mulle meenub..."

"Idek, kapo... väike juudi poiss... teie lahked sõnad..."

Me väljusime koos metroost ja istusime ühele kohvikuterrassile. Tuletasime terve õhtu vanu mälestusi meelde. Enne kui me lahku läksime, pärisin temalt:

"Kas ma võin teilt midagi küsida?"

"Jah, ma tean küll, mida."

"Mida siis?"

"Kas ma olen juut? Jah, ma olen juut, usklikust perest. Ma hankisin endale okupatsiooni ajal valedokumendid ning esinesin "aarialasena". Nii mind võetigi kohustusliku töö rühmadesse ning ma pääsesin Saksamaale küüditatuna koonduslaagrist. Laos ei teadnud keegi, et ma saksa keelt räägin – see oleks kahtlusi tekitanud. Need paar sõna, mis ma teile ütlesin, olid ettevaatamatus, aga ma teadsin, et te ei reedaks mind..."

Ühel teisel korral pidime saksa sõdurite valve all diiselmootoreid vagunitesse laadima. Idekil oli närv must. Ta hoidis end vaevu tagasi. Ühel hetkel ta viha vallandus ja langes minu isa peale.

"Igavene vana laiskvorst!" kukkus ta kisama. "Kas sa nimetad seda töötamiseks?"

Ta hakkas teda raudkangiga peksma. Mu isa nõtkus esialgu hoopide all, siis murdus pooleks nagu välgust tabatud kuiv puu, ning kukkus maha.

Ma vaatasin seda liikumatult pealt. Olin vait. Hoidsin end pigem kaugemale, et mitte pihta saada. Veelgi enam: olin tol hetkel küll vi-

hane, aga mitte kapo peale, vaid oma isa peale. Olin pahane, et ta ei osanud Ideki hoogu vältida. Selliseks oli koonduslaagri elu mind muutnud...

Töödejuhataja Franek märkas ühel päeval, et mul on suus kullast kroon:

“Poiss, anna mulle oma kroon.”

Ma ütlesin, et ei saa, ilma kroonita ei saa ma enam süüa.

“Mõttele, mida sulle siin süüa antakse, poiss!”

Ma leidsin teise vastuse: mu kroon pandi arstliku kontrolli ajal nimekirja arvele, sellest võib meile mõlemale sekeldusi tulla.

“Kui sa mulle oma krooni ei anna, võib see sulle hoopis kallimaks maksma minna!”

See sõbralik ja intelligentne nooruk polnud korraga enam endine. Ta silmis helkis ahnus. Ütlesin, et pean isa käest nõu küsima.

“Küsi oma isalt, poiss. Aga ma tahan homseks vastust.”

Kui ma sellest isale rääkisin, ta kahvatas, oli pikka aega vait ja ütles siis:

“Ei, mu poeg, me ei saa seda teha.”

“Aga ta maksab meile kätte!”

“Ta ei julge, mu poeg.”

Paraku oskas ta leida sobiva mooduse, tundes mu nõrka kohta. Mu isa polnud kunagi sõjaväes olnud ja ei osanud sammu käia. Siin aga pidi kogu rühmaliikumine toimuma rivisammul. See andis Franekile võimaluse teda piinata ja iga päev julmalt peksta. Vasak, parem: rusikahoobid! Vasak, parem: kõrvakiilud!

Otsustasin oma isale ise tundi anda, õpetada teda jalga vahetama ja rütmi hoidma. Hakkasime bloki ees õppusi tegema. Ma käskisin:

“Vasak, parem!” ja mu isa harjutas. Teised vangid hakkasid meie üle irvitama:

“Vaadake väikest ohvitseri, kes õpetab vanamehele marssimist... Kuule, väike kindral, mitu leivaportsu ta sulle selle eest annab?”

Aga mu isa edusammud jäid kesiseks ja ta pidi endiselt hoope taluma.

“Noh, ikka ei oska veel sammu käia, vana looderdaja?”

See kõik kestis kaks nädalat. Me ei suutnud enam. Pidime alla and-

ma. Tol päeval naeris Franek jõhkralt:

“Ma teadsin küll, poiss, et saan sinust jagu. Parem hilja kui mitte kunagi. Ja kuna ma pidin ootama, siis maksab see sulle veel ühe leivanormi. Üks leivanorm mu sõbrale, kuulsale Varssavi hambaarstile. Et ta su krooni välja tõmbaks.”

“Kuidas? Minu leivanorm selleks, et sa saaksid kätte *minu* krooni?”

Franek naeratas.

“Mida sa siis veel tahad? Et ma löön sul hambad rusikaga sisse?”

Samal õhtul tõmbas Varssavi hambaarst mul kemmergus roostes lusikaga krooni välja.

Franek muutus uuesti sõbralikumaks. Aeg-ajalt andis ta mulle isegi lisaportsu suppi. Kuid see ei kestnud kaua. Kaks nädalat hiljem viidi kõik poolakad ühte teise laagrisse. Ma jäin oma kroonist ilmaasjata ilma.

Paar päeva enne poolakate lahkumist sain ma uue kogemuse.

See oli pühapäeva hommik. Meie komando ei pidanud tol päeval tööle minema. Aga Idek ei tahtnud kuuldagi laagrisse jäämisest. Pidi-me lattu minema. See ootamatu töövaimustus tuli meile üllatusena. Laos jättis Idek meid Franeki hoole alla, öeldes:

“Tehke mida tahate. Aga tehke midagi. Muidu te veel saate...”

Ja kadus.

Me ei teadnud, mida teha. Kui olime konutamisest tüdinud, hakkasime kõik omal käel laos ringi jalutama, otsides tükikest leiba, mille mõni tsiviilisik võiks ehk olla maha pillanud.

Jõudnud hoone lõppu, kuulsin väikesest kõrvalruumist müra. Läksin lähemale ja nägin Idekit ja üht noort poolatari õlgedel pikali, mõlemad poolpaljad. Mõistsin, miks Idek ei tahtnud meid laagrisse jätta. Tuua siia sada vangi, et mingi tüdrukuga magada! See tundus mulle nii naljakas, et pahvatasin naerma.

Idek võpatas, pööras end ümber ja nägi mind; tüdruk püüdis samal ajal oma rinda katta. Oleksin tahtnud põgeneda, aga mu jalad olid põrandale naelutatud. Idek haaras mul kõrist. Ta ütles mulle tuhmil häälel:

“Oota ainult, poiss... Sa näed, mis maksab, kui oma töölt lahkud... Maksad selle eest varsti... Ja nüüd mine oma kohale tagasi...”

Pool tundi enne tavalist tööaja lõppu ajas kapo kogu komando kokku. Loendus. Keegi ei saanud aru, mis toimub. Loendus sellisel kellaajal? Siin? Mina teadsin. Kapo pidas lühikese kõne:

“Lihtsal vangil pole õigust teise inimese asjadesse sekkuda. Üks teie seast pole seda veel mõistnud. Minu asi on seega talle see mõisteta- vaks teha, selgelt ja igaveseks.”

Tundsin, kuidas higi mööda selga alla voolab.

“A-7713!”

Astusin ette.

“Tooge üks kast!” käskis ta.

Toodi kast.

“Heida selle peale kõhuli!”

Tegin nagu kästi.

Siis tundsin ainult piitsahoope.

“Üks!... Kaks!...” luges ta.

Ta ei kiirustanud hoopidega. Ainult esimesed olid tõeliselt valusad. Kuulsin, kuidas ta luges:

“Kümme!... Üksteist!”

Ta hääli oli rahulik ja jõudis minuni justkui läbi paksu seinaga.

“Kakskümmend kolm!...”

Veel kaks, mõtlesin ma poolteadvusetult. Kapo ootas.

“Kakskümmend neli!... Kakskümmend viis!”

See oli läbi. Aga ma ei saanud sellest aru, olin minestanud. Tundsin, et tulen teadvusele, kui mulle kallati peale ämber külma vett. Olin ikka kastil pikali. Nägin uduselt ainult märga maapinda enda ees. Siis kuulsin, et keegi karjub. See oli ilmselt kapo. Hakkasin taipama, et ta karjus:

“Püsti!”

Püüdsin arvatavasti end liigutada, et püsti tõusta, sest tundsin, et langen kastile tagasi. Kuidas ma oleksin tahtnud püsti tõusta!

“Püsti!” röökis ta edasi.

Kui ma suudaksin talle vähemalt vastata, mõtlesin endamisi, kui saaksin talle öelda, et ma ei saa liigutada. Aga ma ei suutnud huuli avada.

Ideki käsul tõstsid kaks vangi mind püsti ja viisid tema ette.

“Vaata mulle otsa!”

Ma vaatasin teda ilma teda nägemata. Mõtlesin oma isa peale. Tema kannatas küllap rohkem kui mina.

“Kuula mind, pörsapoeg!” ütles Idek külmalt. “See on sulle paras su uudishimu eest. Saad viis korda samapalju, kui julged kellelegi öelda, mida sa nägid! Selge?”

Noogutasin peaga, korra, kümme korda, lõputult. Justkui oleks mu pea otsustanud lakkamatult jah öelda.

Ühel pühapäeval olid pooled meist – teiste hulgas minu isa – tööl, teised – nende hulgas mina – nautisid blokis vaba hommikupoolikut.

Kella kümne paiku hakkasid alarmsignaaliid huilgama. Õhuhäire. Blokkide ülemad ajasid meid joostes blokkidesse, SS-lased peitusid varjenditesse. Kuna õhuhäire ajal oli suhteliselt kerge põgeneda – valvurid tulid tornidest ära ja okastraat võeti voolu alt –, oli SSlastele antud käsk tappa igaüks, kes pole oma blokis.

Mõne hetkega sai laagrist nagu mahajäetud laev. Ei ühtki elavat hinge teedel. Köögi juurde oli jäetud kaks sooja, auravat, poolenisti täis supikatelt. Kaks supikatelt! Keset teed, kaks supikatelt ilma valvurita! Raiskuminev kuninglik pidusöök, ülim kiusatus! Sajad himukad silmapaarid jälgisid neid. Kaks tallekest, keda varitsevad sajad hundid. Aga kes söandaks?

Hirm oli näljast tugevam. Korraga märkasime, et 37. bloki uks avanes tasakesi. Üks mees ilmus nähtavale, roomates nagu uss katelde poole.

Sajad silmapaarid jälgisid tema liikumist. Sajad mehed roomasid koos temaga, marrastasid end koos temaga kivide peal. Kõigi südamed värisesid, kuid eelkõige kadedusest. Tema oli söandanud.

Ta puutus vastu esimest katelt, südamed peksid tugevamini – ta oli eesmärgile jõudnud. Kadedus näris meid, põletas meid nagu õlgi. Meil ei tulnud kordagi pähe teda imetleda. Vaene kangelane, kes läheb supiportsu pärast välja enesetapule; me tapsime ta oma mõtetes.

Nüüd, katla ääres pikali olles, püüdis ta end servani hiivata. Kas nõrkusest või hirmust jäi ta paigale, ilmselt viimast jõudu kogudes. Lõpuks õnnestus tal end anuma servani vinnata. Hetkeks tundus, et ta vaatab end supis, otsides oma tontlikku peegeldust. Siis, ilma selge põhjuseta, tõi ta kuuldavale kohutava ulgumise, millesarnast ma pol-

nud iialgi kuulnud, ning viskus siis avatud suuga, pea ees, veel aurava vedeliku suunas. Me võpatasime, kui käis plahvatus. Mees kukkus maha, nägu supine, tõmbles mõne hetke katla kõrval, siis jäi liikumatuks.

Seejärel hakkasime lennukeid kuulma. Peaaegu kohe hakkasid barakid värisema.

“Bunat pommitatakse!” karjus keegi.

Mõtlesin oma isa peale. Aga olin sellegipoolest õnnelik. Näha tehas tulekahjus lõõmamas, milline kättemaks! Olime küll kuulnud Saksa vägede kaotustest erinevatel rinnetel, aga ei teadnud, kas seda uskuda või mitte. Täna oli midagi käegakatsutavat!

Keegi meist ei kartnud. Aga kui siiski mõni pomm oleks langenud blokkidele, oleks korraga olnud sadu ohvreid. Ent me ei kartnud enam surma, vähemalt mitte seda surma. Iga pomm, mis plahvatas, täitis meid rõõmuga, andis meile uuesti eluusku.

Pommirünnak kestis rohkem kui tunni. Oleks ta ometi kestnud kümme korda kümme tundi... Siis valitses jälle vaikus. Viimase ameerika lennuki müra oli tuules hajunud, me olime endiselt oma surnuaias. Silmapiiril hõljus lai musta suitsu viirg. Sireenid hakkasid uuesti huilgama. Õhuhäire lõpp.

Kõik tulid blokkidest välja. Hingasime täiel rinnal tule- ja suitsusegust õhku, ja meie pilgud olid lootusrikkad. Üks pomm oli kukkunud keset laagrit, rivistuskoha juurde, aga ei olnud plahvatanud. Pidime selle laagrist välja tassima.

Laagriülem koos oma abiga ja peakapo tegid kontrollkäigu laagri teedel. Rünnak oli jätnud ülema näole kabuhirmu jäljed.

Keset laagrit lebas ainsa ohvri, supise näoga mehe keha. Katlad viidi kööki tagasi.

SSLased olid läinud tagasi oma postidele tornides kuulipildujate taga. Vahepala oli lõppenud.

Tunni aja pärast tulid komandod rivisammul tagasi nagu tavaliselt. Olin rõõmus, märgates teiste seas oma isa.

“Mitu hoonet purustati,” ütles ta mulle, “aga ladu jäi puutumata...”

Pärastlõunal läksime rõõmsalt varemeid laiali ajama.

Nädal aega hiljem märkasime töölt naastes keset laagrit riviväljakul musta võllast.

Meile öeldi, et suppi jagatakse alles pärast loendust. Loendus kes-
tis kauem kui tavaliselt. Käsklusi jagati kuivemal häälel kui teistel
päevadel ning õhk kajas kummaliselt vastu.

“Mütsid maha!” karjus korruga laagriülem.

Kümme tuhat mütsi võeti korruga peast.

“Mütsid pähe!”

Kümme tuhat mütsi pandi välgukiirusel pähe tagasi.

Laagri värav avanes. Üks SS-üksus ilmus nähtavale ja jagunes meie
ümber laiali – üks SSLane iga kolme sammu peale. Kuulipildujad vahitornides olid väljakule suunatud.

“Nad kardavad rahutusi,” pomises Juliek.

Kaks SSLast suundusid kongi poole. Tagasi tulles oli süüdimõistetu
nende vahel. See oli üks noormees Varssavist. Ta oli juba kolm aastat
koonduslaagris olnud. Ta oli tugev ja hea kehaehitusega, minuga võr-
reldes hiiglane.

Ta seisis seljaga võlla suunas, nägu pööratud oma kohtuniku, laag-
riülema poole, ta oli kahvatu, aga näis rohkem liigutatud kui hirmu-
nud. Tema kinniseotud käed ei värisenud. Ta silmad jälgisid külmalt
sadu SSLastest valvureid, tuhandeid vange tema ümber.

Laagriülem hakkas kohtuotsust ette lugema, vasardades iga lauset:

“Himmleri nimel... kinnipeetav nr... röövis õhuhäire ajal... seadu-
se... paragrahvi... kohaselt... kinnipeetav nr... surma mõistetud.
Olgu see teistele vangidele näiteks ja hoiatuseks.”

Keegi ei liigutanud.

Kuulsin, kuidas mu süda lööb. Tuhanded inimesed, kes surid iga
päev Auschwitzis ja Birkenaus, ei vaevanud mind enam. Aga too seal,
oma võllapuu vastas, vapustas mind.

“Kas see tseremoonia lõpeb ka varsti? Mul on kõht tühi...” sosistas
Juliek.

Laagriülema märguande peale läks *Lagerkapo* surmamõistetu juur-
de. Kaks vangi aitasid teda. Kahe taldrikutäie supi eest.

Kapo tahtis hukatava silmad kinni siduda, aga too keeldus.

Pärast hetke ootamist pani timukas talle nõöri ümber kaela. Ta oli
oma abilistele märku andmas, et nood surmamõistetu jalge alt tooli
ära tõmbaksid, kui too hüüdis tugeval ja rahulikul häälel:

“Elagu vabadus! Ma nean Saksamaad! Ma nean! Ma...”

Timukad olid oma töö teinud.

Nagu mõök läbistas käsklus õhku:

“Mütsid maha!”

Kümme tuhat vangi andis au.

“Mütsid pähe!”

Siis pidi kogu laager, blokk bloki järel, poodu eest läbi marssima ja vaatama surnu kustunud silmi ja rippuvat keelt. Kapod ja blokiülemad käskisid kõigil seda nägu lähedalt vaadata.

Pärast rongkäiku lubati meil blokkidesse minna ja süüa.

Mäletan, et tol õhtul tundus supp väga maitsev...

Nägin teisigi poomisi. Ma ei näinud kordagi, et mõni neist surmamõistetutest oleks nutnud. Need kuivetonud kehad olid juba ammu unustanud pisarate kibeda maitse.

Välja arvatud ühel korral. 52. kaablite komando *Oberkapo* oli hollandlane, üle kahe meetrine hiiglane. Seitsesada vangi töötas tema juhtimisel ja kõik armastasid teda nagu venda. Keegi polnud iialgi temalt kõrvakiilu saanud ega tema suust sõimu kuulnud.

Tema teenistuses oli üks poisike, *pipel*, nagu neid nimetati. Peene ja kauni näoga laps, mis oli siin laagris uskumatu.

(Bunas vihati *pipel*eid – nad olid sageli julmemad kui täiskasvanud. Nägin ükskord üht neist, kahe-kolmeteistaastast, peksmas oma isa, sest too polnud korralikult voodit üles teinud. Kuna vanamees nuttis vaikselt, siis poiss karjus: “Kui sa kohe nutmist ei lõpeta, ei too ma sulle enam leiba. Selge?” Kuid hollandlase väike kannupoiss oli kõigi lemmik. Ta oli õnnetu inglise näoga.

Ühel päeval plahvatas Buna elektrijaam. Kohale kutsutud gestaapo leidis, et tegu on sabotaažiga. Leiti üks jälg. See viis hollandlasest *Oberkapo* blokki. Ja sealt avastati läbiotsimisel suur hulk relvi!

Oberkapo arreteeriti kohe. Teda piinati mitu nädalat, kuid asjata. Ta ei avaldanud ühtki nime. Ta viidi üle Auschwitzi. Me ei kuulnud temast enam midagi.

Aga tema väike *pipel* jäi laagrisse, vangi. Ka teda piinati, kuid ta vaikis samuti. SS-lased mõistsid ta surma, koos kahe teise vangiga, kelle juurest oli relvi leitud.

Ühel päeval, kui me töölt tulime, nägime riviplatsil kolme võllast,

kolme musta varest. Loendus. Tavapärase tseremoonia – SS-lased ümberringi, meile suunatud kuulipildujad. Kolm kinniseotud vangi, nende hulgas väike *pipel*, kurvasilmne ingel.

SS-lased tundusid rahutumad, rohkem mures olevat kui tavaliselt. Tuhandete vaatajate ees last üles puua polnud naljaasi. Laagriülem luges otsuse ette. Kõigi silmad olid lapsele suunatud. Ta oli sinkjaskahvatu, peaaegu rahulik, närvides huuli. Võlla vari langes talle peale.

Lagerkapo keeldus sel korral timuka osast. Kolm SS-last asendasid teda.

Kolm surmamõistetut astusid koos oma toolidele. Kolme kaela ümber pandi ühekorraga kokkujooksev silmus.

“Elagu vabadus!” hüüdsid täiskasvanud.

Laps ei öelnud midagi.

“Kus Jumal on, kus kohas ta on?” küsis keegi mu selja taga.

Laagriülema märguande peale kukkusid kolm tooli ümber.

Kogu laagris valitses hauavaikus. Silmapiiril loojus päike.

“Mütsid maha!” karjus laagriülem. Ta hääli oli kähe. Meie nutsime.

“Mütsid pähe!”

Siis algas rongkäik. Kaks täiskasvanut ei elanud enam. Nende paisetes, sinakas keel rippus suust välja. Aga kolmas nööri ei olnud liikumatu – kerge laps oli veel elus...

Ta jäi nõnda enam kui pooleks tunniks, võideldes elu ja surma vahel, pidades meie silme all surmaheitlust. Ja meie pidime talle otsa vaatama. Ta oli veel elus, kui ma tema eest läbi läksin. Ta keel oli veel punane, silmad polnud kustunud.

Kuulsin enda taga sama meest küsimas:

“Kus siis Jumal on?”

Ja ma tundsin endas häält talle vastamas:

“Kus ta on? Siin ta ongi, siia võlla poodud...”

Tol õhtul oli supp laibamaitsega.

ELIE WIESEL (s 1928), Nobeli rahupreemia laureaat (1986) ja Auschwitzi üle elanu, on üks tänapäeva mõjukamaid holokausti mäletamise eest võitlejaid, nõutud loengupidaja ja loetud kirjanik. Rumeenias sündinud Wiesel küüditati 15aastaselt koos perega Auschwitzi 1944. aasta mais. Järgmise aasta jaanuaris evakueeriti ta sealt koos isaga Buchenwaldi. Pärast vabastamist sattus Wiesel elama Prantsusmaale, kus ta mõnede otsingu- ja õpinguaastate järel asub tööle ajakirjanikuna ühe Iisraeli aja-
lehe teenistuses.

Oma holokausti (juutide massihävitamise tähenduses tõi selle sõna käibele just ni-
melt Wiesel) kogemused pani ta paberile kümme aastat hiljem, laevareisil Brasiiliasse. Jidišis kirjutatud raamat "Ja maailm vaikus" (Und die Welt hot geshvign) ilmus 1956. aastal Buenos Aireses. Selle ümbertöötatud prantsuskeelne variant pealkirjaga "Öö" (La Nuit) ilmus Pariisis kaks aastat hiljem tänu François Mauriaci toetusele, kes leidis raamatule kirjastaja ja kirjutas sellele eessõna. Mauriaciga oli Wiesel kohtunud pooljuhuslikult 1955. aasta mais, kui soovis teda ajakirjanikuna intervjuuerida; sellest kohtumisest kasvas välja lähedane läbikäimine. "Öös", millest siin on tõlgitud 4. peatükk, kirjeldab Wiesel oma lapsepõlve väikeses Sighet'i linnas Transilvaanias (Rumeenia), kogu perekonna deporteerimist pärast sakslaste sissetungi, ja elu koonduslaagris. Auschwitzis hukatakse tema ema ja noorim õde. Laagrielu viimasel kuul sureb Wieseli silme all tema isa. Lisaks Wieselile pääsevad elusalt ka tema kaks õde. Tinglikult võib "Ööd" käsitleda triloogia esimese osana, kuigi järgmised kaks teost, "Koit" (L'Aube, 1960) ja "Päev" (Le Jour, 1961) ei käsitlen enam koonduslaagrisündmusi.

1950. aastate keskel asub Wiesel elama Ameerikasse; mõned aastad hiljem (1963) võtab ta endale Ühendriikide kodakondsuse. Kõik oma raamatud kirjutab Wiesel aga endiselt prantsuse keeles. Ameerikas töötab Wiesel esialgu edasi Iisraeli ajalehe välisreporterina, loobudes sellest ametist 1970. aastate alguses õppejõu koha kasuks. Praegu on Wiesel Bostoni ülikooli humanitaarteaduste professor. Ühiskondlikult üliaktiivne Wiesel on korraldanud lugematuid konverentse, peamiselt holokausti mälestuseks ja rahu hüvanguks, võidelnud NSV Liidu juutide kaitseks ja Iisraeli riigi toetuseks. Tema initsiatiivil rajati Washingtoni suurejooneline Holokausti Memoriaalmuuseum. Oma sündmusterohke elu on Wiesel vorminud kaheks mahukaks mälestusteköiteks, millest esimene, "Kõik jõed voolavad merre" (Tous les fleuves vont à la mer, 1994), vahendab Wieseli lapsepõlve, laagrikogemust ja ajakirjanikuelu Pariisis ning New Yorgis kuni abiellumiseni, ja teine, "...Aga meri ei saa täis" (...Et la mer n'est pas remplie, 1996), annab ülevaate Wieseli ühiskondlikust ja kirjanduslikust tegevusest (kokku on Wieselilt tänaseks ilmunud kümmekond romaani, mitu novellikogu, näidendeid, esseid jm).

M.T.

URI ZVI GRINBERG

Heebrea keelest tõlkinud Kristiina Ross

Nende adra hamba all

Taas on seal lumi sulanud ... ja tapjad on hakanud põllumeesteks.
Nad on seal läinud oma põldudele kündma – põldudele, mis on minu
surnuaiad!

Kui nende adra hammas kaevab välja ja veeretab vao vahele
mõne minu luukeredest, ei kurvasta kündja ega ehmu.
Ta naeratab ... ta tunneb selle ära ... ta tunneb sellel ära oma
tööriista jälje.

Taas on seal metsades kevad: pungad, sirelid ja lindude sädin.
Lehmad lesivad silledava oja kaldal ja ojavesi on madal...
Enam pole ringirändavaid juute, habemeid ega oimulokke.
Neid pole kõrtsides, palverätt ja palvenarmad kuue peal;
neid pole ei pudupoes, riidepoes ega toidupoes;
neid pole töökodades, neid pole rongis;
neid pole turuplatsidel, neid pole sünagoogis;
nad on kristlaste adra hamba all.
Jumal on oma paganaid suure halastusega meeles pidanud –

Aga kevad on kevad – ja suvi selle järel tuleb rammus.
Rammusad on ka teeäärsed puud, just nagu aias.
Kunagi pole nende viljad olnud nii verevad nagu nüüd,
kui juute enam pole –

Juutidel ei olnud kelli, mida Jumala auks lüüa,
õnnistatud on kristlased, kellel on kellad kõrgel üleval!
Nende helin kandub nüüd kevadel seal üle tasandiku,
voogab raskelt üle särava ja lõhnava maastiku kaugustesse,

see on võimas ja valitseb kõike: enam pole midagi, millest see läheks
mööda,
nagu see kunagi läks mööda juutide katustest –

Õnnistatud on kristlased, kellel on kellad kõrgel üleval!
Et austada Jumalat, kes teeb head kristlastele ja kõigile...
Ja kõik juudid lebavad nende adra hamba all;
või karjamaal rohu all;
või metsa haudades;
või ojakaldal või ojas...
või teeveerel.

Kiitke Jeesukest raskete kelladega: pimm-pomm.

URI ZVI GRINBERG (1896–1981) sündis Galiitsias hassiidi perekonnas ja sai traditsioonilise hassiidi hariduse. Tema esimesed heebrea- ja jidišikeelsed luuletused avaldati 1912. aastal. Esimesest maailmasõjast võttis Grinberg osa Austria armee koosseisus. 1917 asus ta elama Lvovi, kus oli tunnistajaks 1918. aasta juudipogrommidele. 1920. aastatel töötas Grinberg Varssavis ajakirjanikuna ja hoiatas oma kirjutistes Poola juute läheneva katastroofi eest. 1923. aastal ta emigreerus ja asus elama Tel Avivi. Grinbergi luule on kompromissitu ja otseütlev. Esimestes kogudes (1925–1937) on selle lätteks isiklikud pogrommimälestused ja verised arveteõiendamised araablasega. Hilisemates kogudes (1950–1979) annab tooni holokausti-õudus. 1957. aastal sai Grinberg Iisraeli kõrgeima kirjandusauhinna, 1991 avaldati postuumselt tema kogutud teosed. Siin tõlgitud luuletus pärineb 1951. aastal ilmunud kogust Rehovot hanahar (“Jõe tänavad”)

K.R.

©Heebreakeelse algupärandi õigused kuuluvad autorile ja ACUM-ile. Täname Heebrea Kirjanduse Instituuti abi eest.

ABBA KOVNER

Heebrea keelest tõlkinud Kristiina Ross

Mu õde istub õnnelikuna
oma peigmehe lauas. Ta ei nuta.
Minu õde ei tee midagi niisugust.
Mis inimesed ütleksid!

Mu õde istub õnnelikuna
oma peigmehe lauas. Ta süda on ärkvel.¹
Kogu seltskond joob
koššer puljongit.²

Hapnemata taigast klimbid
on ämma tehtud. Seltskond maitseb pidulikult
ema keedetud moosi.

Mu õde ja pruut³ istub, ja tema kõrval on
meevaagen. Nii palju rahvast!
Halla⁴ palmikud
on isa põimitud.

Meie isa küpsetas oma leiba, Jumal olgu õnnistatud,
nelikümmend aastat ühes ja samas ahjus. Ta ei osanud aimata,
et terve rahvas võib ahjudes hajuda
ja maailm talub seda Jumala abiga.

---

¹ Ül 5:2.

² Traditsiooni kohaselt joob vastabiellunud paar tseremoonia lõppedes kanapuljongit.

³ Mu õde ja pruut – armsama sünonüüm Ülemlaulus.

⁴ Palmikuks põimitud sabatileib.

Mu õde istub, looriga kaetud, laua taga
üksinda. Leinajate varjupaigast
kandub temani peigmehe hääl.
Mu õde, me katame laua ilma sinuta,
abieluleping kirjutatakse kivisse.

*ABBA KOVNER (1918–1987) sündis Sevastopolis ja kasvas üles Vilniuses. Saksa oku-
patsiooni ajal ühines ta juudi partisaniliikumisega. 1943. aastal juhatas ta vastupa-
nuliikumist Vilniuse getos, kuid lahkus sealt koos oma väesalgaga vahetult enne geto
hävitamist. Iisraeli riigi väljakuulutamise eel organiseeris Kovner juutide illegaalset
emigreerumist Palestiinasse, mille eest inglased ta arreteerisid. Pärast vabanemist
võttis ta osa Iseseisvussõjast, seejärel elas kuni surmani Ein Hahoreš'i kibutsis.
Kovneri luule lähtub isiklikest mälestustest Teise maailmasõja päevilt, intiimne ja
üldinimlik on selles delikaatselt kokku põimitud. Lisaks luulele on Kovner avaldanud
ka novelle, esseistikat, näidendeid ja lastelugusid, temalegi on antud Iisraeli kõrgeim
kirjandusauhind. Inglise keeles on ilmunud kolm Kovneri luule kogumikku ja üks näi-
dend, vene keeles üks luulekogu. Siin tõlgitud luuletus pärineb Kovneri tuntuimast
luulekogust Ahoti haketana ("Mu väike õde"), mis ilmus 1967. aastal.*

K.R.

© Heebreakeelse algupärandi õigused kuuluvad autorile ja ACUM-ile. Täname Heeb-
rea Kirjanduse Instituuti abi eest.

PRIMO LEVI

TSEERIUM

Itaalia keelest tõlkinud Heete Sahkai

Et mina, keemik, kes ma siin oma keemikuasjadest kirjutan, olen üle elanud ka teistsuguseid aegu, see on mujal juba jutuks tulnud.¹

Kolmekümne aasta tagant on raske rekonstrueerida seda inimesendit, kes novembris 1944 vastas minu nimele, või õigemini minu numbrile 174517. Ilmselt olin ma üle saanud kõige rängemast kriisist, milleks oli laagri korruga kohanemine, ning saavutanud mingi kummalise paksunahalisuse, kuna mul ei õnnestunud mitte ainult ellu jääda, vaid ka mõelda ja ümbritsevat mällu talletada, ning isegi üsna peent tööd teha, ja seda kõike keskkonnas, mida mürgitas surma igapäevane naabus ning samal ajal hullutas vene vabastajate lähenemine, kes olid jõudnud juba kaheksakümne kilomeetri kaugusele. Meeleheide ja lootus vaheldusid nii kiires rütmis, et iga normaalse inimese oleks see tunni ajaga maha murdnud.

Meie ei olnud normaalsed, sest meil oli nälg. Meie tollasel näljal ei olnud midagi ühist selle tuttava (ja üldsegi mitte ebameeldiva) aistinguga, mida kogeb inimene, kellel on üks söögikord vahele jäänud ja kes kindlalt teab, et järgmisest ta juba ilma ei jää. See oli vajadus, puudus, *yearning*, mis oli saatnud meid juba aasta aega, ajades juured püsivalt ja sügavalt meie sisse, elutsedes kõigis meie rakkudes ja tingides meie käitumist. Süüa, midagi söödavat hankida oli stiimul number üks, mille järel tulid suure vahemaaga kõik teised ellujäämisega seotud mured ning veel kaugemal tagapool mälestused kodust ja surmahirm ise.

Ma töötasin keemikuna keemiatööstusettevõttes, keemialaboratooriumis (ka sellest on varem juttu olnud), ning varastasin, selleks et

---

Tõlgitud vlj-st: P. Levi, *Opere*. 1. kd. Torino, Einaudi, 1987. Peatükk rmt-st "Il sistema periodica", 1975.

¹ Autor viitab siin ja hiljem oma laagriteemalistele teostele "Se questo è un uomo" (1958) ja "La Tregua" (1963). *Toim.*

süüa. Kes pole lapsena alustanud, sellel pole kerge varastama õppida; mul kulus mitu kuud moraalikäskude allasurumiseks ja vajalike võtete omandamiseks, ning ühel hetkel ma märkasin (naeruvälgatuse ja pisukese rahuldatud auahnusega), et mina, ontlik ja haritud noormees, kordasin involutsiooni-evolutsiooni, mille oli läbi teinud üks kuulus koer, üks ontlik viktoriaanlik ja darvinistlik koer, kes deporteeriti ja kellest sai varas, et ta saaks jääda ellu oma Klondike'i "laagris" – suur Buck "Ürgsest kutsest". Ma varastasin nagu tema ja nagu rebased: igal soodsal hetkel, aga ennast millegagi reetmata ja vahele jäämata. Ma varastasin kõike, välja arvatud kaaslaste leiba.

Selles osas aga, milliseid aineid üldse tasuta varastada, oli laboratoorium täiesti läbiuurimata maa, mille avastamine seisis alles ees. Seal oli bensiini ja alkoholi: tavaline ja ebamugav saak, mida varastasid paljud mitmel pool ehitusel. Pakkumine oli suur ja ka risk oli suur, sest vedelike jaoks on tarvis anumat. See on see kuulus pakendi probleem, mis on tuttav igale kogenud keemikule – ja hästi tuttav oli see olnud ka Taevaisale, kes omalt poolt oli probleemi geniaalselt lahendanud rakumembraanide, munakoorte, apelsinide mitmekordse koores ja meie naha näol, sest eks oleme ju meiegi lõppude lõpuks vedelikud. Tol ajal polnud veel polüetüleeni, mis oleks mulle hästi sobinud, kuna on elastne, kerge ja vaimustavalt vettpidav – aga ka natuke liiga raskesti lagunev, ning Taevaisa, kes on ju ometi meister polümerisatsioonide alal, polnud seda sugugi mitte ilmaasjata ise patenteerimata jätnud: Temale mittelagunevad asjad ei meeldi.

Sobivate pakendite ja taara puudumisel pidanuks ideaalne saak olema niisiis tahke, mitteriknev, vähe ruumi võttev, ja ennekõike uudne. See pidi olema kõrge ühikuväärtusega, see tähendab mittemahukas, kuna pärast tööd laagrisse sisenemisel otsiti meid tihtipeale läbi; ning viimaks pidi see olema vajalik või nõutud vähemalt ühes neist sotsiaalsetest kategooriatest, mis moodustasid laagri keerulise universumi.

Ma olin katsetanud laboratooriumis mitmesuguste asjadega. Olin varastanud mõnisada grammi rasvhappeid, mis keegi mu kolleegidest teisel pool barrikaadi oli suure vaevaga parafiini oksüdeerimise teel saanud: sõin poole saagist ära ja see kustutas tõepoolest nälga, aga maitse oli niivõrd ebameeldiv, et ma loobusin ülejäänu müümisest. Olin proovinud teha vatist küpsiseid, surudes seda vastu elektripliidi

plaati; nad olid ebamäärase kõrbenud suhkru maitsega, aga nende väljanägemine oli nii inetu, et ma ei pidanud seda kaubanduslikuks. Mis puutub vati müümisse otse laagri medpunktile, siis ma proovisin seda kord, aga vatt võttis liiga palju ruumi ja oli madalalt koteeritud. Ma sundisin ennast ka alla neelama ja ära seedima glütseriini, lähtudes lihtsustavast arutluskäigust, et kuna tegemist on rasvade lõhustamise produktiga, peab see ju kuidagimoodi ainevahetusprotsessi sisenema ja kaloreid andma – ja võibolla andiski, aga ebameeldivate kõrvalnähtude hinnaga.

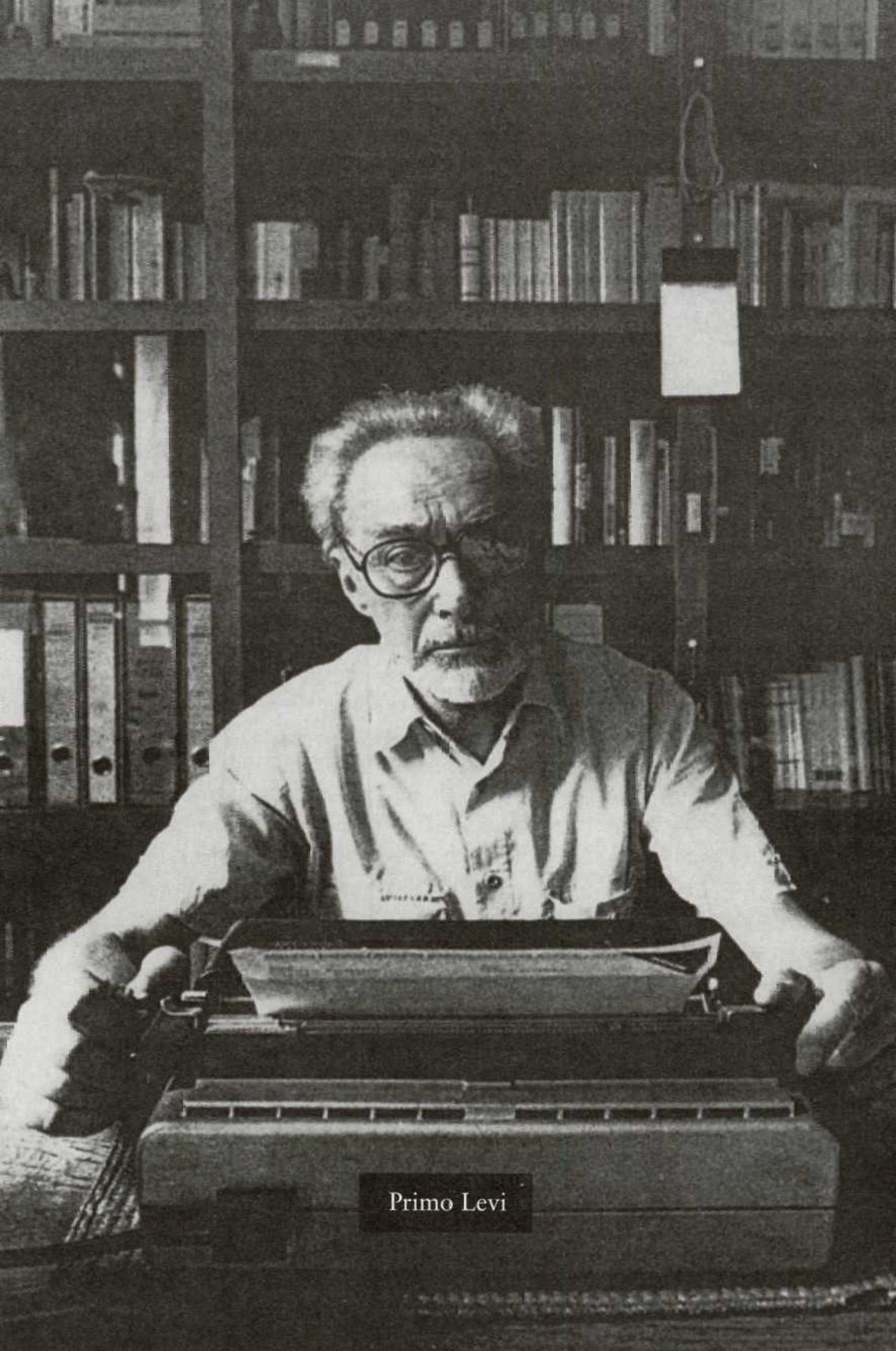
Ühel riivil seisis salapärane purk. Purgis oli umbes kaksikümmend tuhkat, kõva, värvitud ja maitsetut pulgakest ning sellel polnud silti. See oli väga kummaline, sest tegemist oli saksa laboratooriumiga. Tõsi, venelased olid mõne kilomeetri kaugusel, katastroof oli õhus, peaaegu silmaga nähtav; iga päev pommitati; kõik teadsid, et sõda on lõppemas – aga mingid konstandid peavad ju ikkagi jääma, ja nende hulgas olid meie nälg ja fakt, et see oli saksa laboratoorium ja et sakslased ei unusta kunagi silte. Kõigil teistel purkidel ja pudelitel laboratooriumis olid ju korralikud masinakirjas või ilusate käsitsi maalitud gooti tähtedega etiketid peal – ainult sellel mitte.

Selles olukorras polnud mul kindlasti mitte vajalikku varustust ega rahu pulgakeste iseloomu kindlakstegemiseks. Peitsin hea õnne peale kolm tükki taskusse ja viisin õhtul laagrisse. Need olid umbes kaksikümmend viis millimeetrit pikad ja nelja- või viiemillimeetrise läbimõõduga.

Näitasin neid oma sõbrale Albertole. Alberto koukis taskust väikese noa ja püüdis ühte neist lõigata: see oli kõva, nuga ei hakanud peale. Ta proovis seda kraapida: kostis vaikset praginat ja vallandus kollane sädemevihk. Nüüd oli kerge diagnoosi panna: tegemist oli rauatseeriumi sulamiga, millest tehakse tavalisi tulemasinakive. Miks need pulgad nii suured olid? Alberto, kes oli töötanud mõned nädalad abitöölisena keevitusbrigaadis, seletas, et need kinnitatakse leegi süütamiseks keevituspõleti otsa. Tol hetkel suhtusin ma oma saagi kaubastamisvõimalustesse skeptiliselt: sellega oleks võinud ehk tuld süüdata, aga tikkudest (illegaalsetest) laagris küll puudust polnud.

Alberto sõitles mind. Tema meelest olid allaandmine, pessimism ja masendus jalestusväärsed ja kuritegelikud: ta ei leppinud koondus-

Primo Levi

laagri maailmaga, ta keeldus nii vaistlikult kui mõistusega seda tunnistamast, ta ei lasknud end sellest mürgitada. Ta oli hea ja tugeva tahtega inimene ning imekombel siingi oma vabaduse säilitanud, kusjuures vabad olid nii tema sõnad kui ka tema teod: ta polnud pead painutanud ega selga küüru lasknud. Iga tema liigutus, sõna, kirjarida oli vabastava jõuga, need olid auk laagri jäigas koes, ning kõik, kes tema lähedusse sattusid, märkasid seda, ka need, kes ei mõistnud tema keelt. Ma usun, et seal polnud ühtegi teist nii armastatud inimest kui tema.

Ta sõitles mind: mitte kunagi ei tohi meelt heita, sest see on kahjulik ning seega ebamoraalne, peaaegu et ebasünnis. Ma olin varastanud tseeriumi: väga hea, nüüd tuli sellele turg leida, see müüki paisata. Küll tema juba selle eest hoolitseb, ta teeb sellest suure uudistoote, kõrge väärtusega kaubaartikli. Prometheus tegi rumalasti, et andis tule inimestele muidu, mitte ei müünud seda neile: ta oleks raha teeninud, Zeusile meelega andnud ja kotkajamast pääsenud.

Meie pidime targemad olema. Jutt sellest, et on vaja tark olla, ei olnud meie vahel uus: Alberto oli seda mulle tihtilugu rääkinud, ning enne teda teised vabas maailmas, ja veel paljud teised kordavad seda mulle hiljem lõpmatu arv kordi, kuni tänase päevani välja, ent nigelate tulemustega; või õigemini sellise paradoksaalse tulemusega, et mul on välja kujunenud ohtlik kalduvus sümbioosiks mõne tõepoolest targa inimesega, kes saab (või arvab, et saab) kooselust minuga mingeid ajalikke või vaimseid eeliseid. Alberto oli ideaalne sümbiont, kuna ta ei rakendanud oma tarkust minu kahjuks. Mina ei teadnud, küll aga tema (ta teadis alati kõigi kohta kõike, kuigi ei osanud ei saksa ega poola keelt, ainult veidi prantsuse keelt), et ehitusel tegutses põrandalune tulemasinatööstus: tundmatud meistrid valmistasid neid tööst viilides tähtsatele tegelastele ja tsiviilisikutest töölistele. Tulemasinate jaoks aga on vaja kive, ja need peavad olema kindla suurusega: seega tuli minu valduses olevad kivid väiksemaks teha. Aga kui väikseks ja kuidas? “Ära virise,” ütles ta, “küll mina vaatan. Sina vaata, et ülejäänud varastatud saaks.”

Järgmisel päeval ei olnud mul Alberto nõuande järgimisega raskusi. Kella kümne paiku hommikul prahvatasid *Fliegeralarm*'i, õhuhäirealarmi sireenid. See polnud enam uudis, aga iga kord, kui see juh-

tus, tundsimeme, meie ja kõik teised, kuidas ängistav hirm üdini meie sisemusse tungis. Tundus, nagu see polekski maine hääl, see polnud nagu vabrikuvile, see oli kõikemattev heli, mis kõlas rütmiliselt ja üheaegselt terves tsoonis, tõustes ängistava akuudini ja laskudes kõuemürinani. See ei saanud olla juhuslik leid, sest Saksamaal ei olnud miski juhuslik, pealegi oli see oma eesmärgi ja ümbritseva fooniga liiga hästi kooskõlas: olen sageli mõelnud, et selle pidi leiutama mõni kuri muusik, kes pani sellesse hällina ja raevu, hundi ulu kuu poole ja taifuuni hinguse: nii pidi kõlama Astolfo² sarv. See sisendas paanikat, ja mitte üksnes sellepärast, et ennustas pommide langemist, vaid ka sellepärast, et oli ise õudne, peaaegu nagu mõne silmapiirini ulatuva haavatud hiigellooma kaeve.

Sakslased kartsid õhurünnakuid rohkem kui meie: mingi irratsionaalse aje mõjul me ei kartnud neid, sest teadsime, et need polnud suunatud mitte meie, vaid meie vaenlaste pihta. Mõneks sekundiks jäin ma laboratooriumisse üksi, pistsin kogu tseeriumi tasku ja läksin välja, et minna tagasi oma *Kommando* juurde: taevas oli juba täis pommitajate mürinat ning neilt langes pehmelt hõljudes kollaseid lendlehti, millel seisid jõhkrad pilkesõnad:

*Im Bauch kein Fett,
Acht Uhr ins Bett;
Der Arsch kaum warm,
Fliegeralarm!*

*Vatsas ei rasvaraasu,
kell kaheksa voodi;
perse vaevu soe,
õhuhäirealarm!*

Meil lubati õhutõrjevarjendisse minna: kogunesime suurele veel täisehitamata alale ehituse ümber. Kui pommid kukkuma hakkasid, kompasin ma külmunud mudal ja koltunud rohul lamades oma taskus

---

² Rüütel Astolfo – tegelane Lodovico Ariosto eeposest “Raevunud Orlando”. *Toim.*

olevaid pulgakesi ja mõtisklesin sellest, kui kummaline on mu saatus, meie puulehesaatus, ja inimeste saatused üldse. Alberto sõnul oli ühe tulemasinakivi väärtus üks leivanorm, see tähendab üks päev elu; ma olin varastanud vähemalt nelikümmend pulgakest, millest igaiühel sai kolm valmis kivi. Kokku sada kakskümmend kivi, kaks elukuud mulle ja kaks Albertole, ning kahe kuuga jõuavad venelased kohale ja vabastavad meid; ning lõppkokkuvõttes vabastab meid tseerium, metall, millest ma ei teadnud midagi peale tema ainsa praktilise rakenduse ja selle, et ta kuulub haruldaste muldmetallide kahemõttelisse ja ketserlikku perekonda ning et tema nimel pole midagi pistmist vahaga³ ja see pole pandud ka avastaja järgi; see on pandud hoopis (oh seda endisaegade keemikute suurt tagasihoidlikkust!) väikeplaneet Ceres järgi, kuna nii metall kui planeet avastati ühel ja samal 1801. aastal; võib-olla oli see sõbralik-irooniline kummardus alkeemikute paaridele: nii nagu Päike oli kuld ja Marss raud, nii pidi Ceres olema ilmselt tseerium.

Õhtul tõin mina laagrisse pulgakesed ja Alberto plekitüki, milles oli ümmargune auk: see oli ettenähtud kaliiber, milleni pidime pulgakesed vähendama, et muuta need tulemasinakivideks ja seeläbi leivaks.

Edasisi samme pidi hoolega kaaluma. Alberto ütles, et pulgad tuleb väiksemaks teha noaga kraapides ja salaja, et mõni konkurent meie saladust ära ei varastaks. Millal? Öösel. Kus? Puubarakis, teki all ja hõõvlilaaste täis koti peal, see tähendab riskides tulekahjuga ja, mis veelgi reaalsem, ülespoomisega: nimelt selline karistus ootas muu hulgas kõiki neid, kes barakis tuletiku süütasid.

Hulljulgetele tegudele, olgu enda või teiste omadele, hinnangut andes lööme me alati kõhklema, kui need teod on olnud õnnelike tagajärgedega: vahest polnudki nad siis nii hulljulged? Või äkki on tõepoolest olemas Jumal, kes kaitseb lapsi, lolle ja joodikuid? Või siis on nad ehk kaalukamad ja väärtuslikumad kui lugematud teised, halvasti lõppenud teod ning seetõttu jutustatakse neist meelsamini? Ent tollal me endale selliseid küsimusi ei esitanud: laager oli teinud hädaohust ja surmast hullumeelselt igapäevased asjad ning riskida võllaga,

---

³ It k: *cerio* – tseerium, *cera* – vaha. *Tlk.*

selleks et rohkem süüa saada, tundus meile loogilise, isegi enesest-mõistetava valikuna.

Sel ajal kui kaaslased magasid, lasime meie nugadel käia, öö öö järel. Dekoratsioonid olid nutmaajavalt nukrad: suurt puust sara valgustas nõrgalt üksainus elektripirn ning poolhämäruses nagu suures koopas paistsid kaaslaste unest ja unenägudest moonutatud näod: surmakaarvalistena liigutasid nad lõualuid, nähes und söömisest. Paljudel rippus üle asemeääre paljas luukerekõhn käsi või jalg, teised oigasid või rääkisid unes.

Aga meie kahekesi olime ärksad ega vandunud unele alla. Me hoidisime tekki põlvedega üleval ja viilisime selle improviseeritud telgi varjus pimesi ja käsikaudu oma pulgakesi: iga tõmbe juures kostis nõrka praginat ja vallandus vihk kollaseid tähekesi. Vahepeal proovisime, kas pulk mahub etaloniks olevasse auku: kui ei, jätkasime kraapimist; kui jah, murdsime peeneks viilitud jupi ära ja panime hoolikalt kõrvale.

Töötasime kolm ööd: midagi ei juhtunud, keegi ei märganud meie sehendamist, ei tekk ega aluskott ei võtnud tuld, ning nii võitsime kätte leiva, mis meid kuni venelaste saabumiseni elus hoidis, ning saime tuge meid ühendavast usaldusest ja sõprusest. Sellest, mis minust edasi sai, on kirjutatud mujal. Alberto lahkus jalgsi koos enamiku teistega, kui rinne oli juba päris lähedal: sakslased sundisid neid kõndima päevi ja öid lumisel ja külmunud maal ning tapsid maha kõik, kes ei jaksanud edasi minna; seejärel laaditi nad lahtistesse vagunitesse, mis viisid vähesed ellujäänud orjuse uude peatükki, Buchenwaldi ja Mauthausenisse. Jalgsirännaku elas üle vaevu veerand teeleläinutest.

Alberto pole tagasi tulnud ning temast pole mingit jälge: üks mees ta kodukandist, pooleldi selgeltnägija, pooleldi petis, elas pärast sõja lõppu mõned aastast sellest, et varustas ta ema tasu eest lohutavate valeuudistega.

Itaalia kirjaniku PRIMO LEVI (1919–1987) raamatud holokaustist on tänapäeval ühed kõige loetumad. Torino juudi perest pärit Levi esimene kutsumus oli keemia, kirjanikuks sündis ta alles Auschwitzis, tundes kohustust kogetut jagada. Pärast keemiaõpinguid ja väitekirja kaitsmist (1941) töötas Levi mõned aastad keemikuna Milanos. Sõja puhkedes liitus ta Piemonte partisanidega, kuid sattus 1943. aasta detsembris fašistide kätte ja anti koos tuhande muu juudiga üle natsidele. 1944. aasta veebruaris deporteeriti Levi Auschwitzi, kust ta vabanes tänu Nõukogude vägedele 1945. aasta jaanuaris. Levi ise on pidanud oma ellujäämise põhjuseks juhist, saksa keele oskust ja keemiaalaseid teadmisi. Viimasel teguril oli Levi pääsemisele kahtlemata otsustav tähendus, kuna laagrielu kõige rängematel lõpukuudel leidis Levi Buna laboratooriumis rakendust keemikuna, töötades Manowitzi kautšukitehase heaks. Auschwitzi evakueerimisest, mille käigus hukkus suurem osa 20 000 allesjäänud kinnipeetust, pääses Levi tänu haigestumisele – viimasel hetkel otsustati haiged laagrisse maha jätta. Pärast vabastamist töötas Levi mõned kuud põetajana Katowices, kuni algas tema seiklusrohke rongireis tagasi koju, reis, mis kestis juunist oktoobrini ja kulges läbi Valgevene, Ukraina, Rumeenia, Ungari, Austria...

Kodumaal töötas Levi aastaid keemikuna, kuni ta raamatute menu sundis teda tervenisti kirjandusele pühendumisele. Oma Auschwitzi-kogemused oli Levi kirja pannud kohe pärast vabanemist, kuid toona ei olnud nende avaldamisest keegi huvitatud. Viimaks ilmus tema tunnistus “Kui see on inimene” (Se questo è un uomo) 1947. aastal ühes väikekirjastuses ja väheldases tiraāžis (2500 eksemplari), pälvides küll positiivset vastukaja, kuid võitmata laiemat lugejahuvi. Raamatu tõeline läbilööks leidis aset alles 1958. aastal, kui Einaudi kirjastus otsustas välja anda teose kordustrüki. Ootamatu menu harjal kirjutas Levi oma järgmise teose “Vaherahu” (La Tregua, 1963), mis vahendab tema värvikaid juhtumisi pärast laagrist vabanemist ja teel koju. Oma laagrikogemust puudutab Levi veel novellikogumikus “Lilith ja teised jutustused” (Lilit e altri racconti, 1981) ning raamatus “Perioodiline tabel” (Il sistema periodico, 1975), kust on tõlgitud ka käesolev Levi loomingunäide. Raamat sisaldab 21 autobiograafilist juttu, millest igaüks on seotud mõne keemilise elemendiga Mendelejevi tabelist. Aasta enne surma avaldas Levi veel esseevormis arutluse koondu-laagrimaailmast, analüüsides nii enda kui teiste kogemuste najal seal valitsenud reegleid, esinenud käitumistüüpe ja ellujäänute probleeme (I sommersi e i salvati, 1986). Kuid mitte kogu Levi looming ei tegele laagris kogetuga, ta on kirjutanud lühiproosat teistelgi teemadel ning pühendanud ühe romaani vene ja poola juudi partisanidele, kes 1943–1945 läbisid terve Euroopa, Minskist Milanoni, et võidelda natside vastu (Se non ora, quando, 1982). Primo Levi suri 11. aprillil 1987, hüüpates alla oma maja trepikoja kolmandalt korruselt. Kuna ta ei jätnud endast maha ühtegi teadet, on siiski oletatud, et tegu võis olla ka õnnetusjuhtumiga.

M.T.

PAUL CELAN

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

SA, HAAVAPUU, kesköösel valendad.
Mu ema juus ei saanud iial halliks.

Võililleroheline on Ukraina.
Mu blondist emast ilma jäi mu kodu.

Kas kõhkled kaevu veerel, piksepilv?
Mu ema nutab vaikselt kõigi eest.

Kuldlehvi neelad alla, ümar täht.
Mu ema südant haavanud on tina.

Uks tammepuust, kes hingedelt su tõstis?
Mu tasast ema tulema ei lasta.

Mälestus Prantsusmaast

Koos mõtelgem: Pariisi taevas, suur sügislill...
Me lilleneiudelt seal osta saime südameid:
need olid sinised ja vees lõid õitsele.
Me kambris sadama siis hakkas
ja tuli naabrimees, monsieur Le Songe *, kõhn mehike.
Me kaarte mängisime, oma silmad kaotasin,
sa oma juuksed laenasid, need kaotasin ma ka,
ta sai meist jagu, astus uksest välja, kannul vihm.
Me surnud olime ja saime hingata.

---

* Härra Uni (pr k).

Aastad sinust minuni

Taas voogab su juus, kui ma nutan. Oma silmade sina
sa laotad me armastuse lauale, see on säng kesk suve
ja sügist.

Meie jooki pole pruulinud kumbki ega keegi kolmaski
mitte:

me rüüpage tühjust ja lõppu.

Me näeme üksüht süvamere peegleist, üksühele

kiiresti pakkudes toitu:

sest öö on öö ja ta hommikust algab,

kui ta minu su kõrvale seab.

Surmafuuga

Aoaja must piim me joome seda õhtul

me joome seda keset päeva ja hommikul

me joome seda öösel

me joome ja joome

me kaevame haua õhku kus lamada pole kitsas

Elab majas üks mees kes madudega mängib kes kirjutab

kes kirjutab kui pimedus laskub Saksamaale

sinu kuldsed juuksed Margarete

tema kirjutab ja astub maja ette ja tähed vilguvad

ja tema vilistab oma koeri

vilistab oma juute laseb kaevata haua maasse

tema käsutab meid mängige nüüd tantsulugu

Aoaja must piim me joome sind öösel

me joome sind hommikul ja keset päeva

me joome sind õhtul

me joome ja joome

Elab majas üks mees kes madudega mängib kes kirjutab

kes kirjutab kui pimedus laskub Saksamaale

sinu kuldsed juuksed Margarete

Paul Celan

sinu tuhakarva juuksed Sulamith me kaevame haua
õhku kus lamada pole kitsas

Tema hüüab kaevake sügavamale maamulda
teie ühed teie teised
teie laulge ja mängige
tema haarab raua vöölt seda viibutab
vaotage sügavamale labidad teie ühed teie teised
mängige aga tantsulugu

Aoaja must piim me joome sind öösel
me joome sind keset päeva ja hommikul
me joome sind õhtul
me joome ja joome
Elab majas üks mees sinu kuldsed juuksed Margarete
sinu tuhakarva juuksed Sulamith madudega mängib

Tema hüüab mängige magusamini surma
Surm on üks saksa meister
tema hüüab viiuldage tumedamal toonil
ja teie tõusete suitsuna õhku
nii et teil haud on pilvis kus lamada pole kitsas

Aoaja must piim me joome sind öösel
me joome sind keset päeva Surm on üks saksa meister
Me joome sind õhtul ja hommikul me joome ja joome
Surm on üks saksa meister tal on sinised silmad peas
tema tabab sind tinakuulil tema tabab sind üksi või reas
Elab majas üks mees sinu kuldsed juuksed Margarete
tema ässitab koeri meie peale ja kingib meile haua õhus
tema madudega mängib ja uneleb
Surm on üks saksa meister

sinu kuldsed juuksed Margarete
sinu tuhakarva juuksed Sulamith

Aja silm

See on aja silm:
ta kõõritab
seitsmevärvilise kulmu all.
Tema lauge pesevad leegid,
tema pisar on aur.

Pime täht tema poole lendab
ja kuumad ripsmed sulatavad selle:
maailmas saab soe
ja surnud
hakkavad haljendama ja õitsma.

Kõnevõre

Silmaring varbade vahel.

Silmalaug, vilguloom
sõuab ülespoole,
vabastab vaate.

Iiris, ujuja, unetu ja sünk:
kaugel olla ei tohiks taeva südamehallus.

Raudpilakus viltu
suitsev pird.
Valgusmeelest
tunned ära hinge.

(Olla nagu sina. Olla nagu mina.
Kas me pole seisnud
ühesama passaattuule all?
Oleme võõrad.)

Kaks seinaplaati. Lisaks
üksühe vastas mõlema
vallapahvatav südamehallus:
kaks
suutäit vaikust.

Silm, lahtine

Viivud, maikarva, jahedad.
Mida enam nimetada ei saa, see kuum
kuuldavana suus.

Eikellegi hää, taas.

Valutav silmamunasügavik:
laug
pole teel enam ees, ripse
sisenejaid ei loe.

Pisar, poolik,
see teravam lääts, mis liigub,
pakub pilte.

Zürich, "Toonekure" kohvik

Nelly Sachsile

Liigagi palju öeldi ära, ja
liigagi vähe. Sinust
ja eba-sinust ja sellest,
kuidas valgus ähmastab, ja
juutidest ja
sinu Jumalast.

Sellest
öeldi ära.
Ühe teatud taevamineku päeval, ja
toomkirik oli sealpool ja heitis
veidi kullahelke üle vee.

Sinu Jumalast öeldi palju ja mina
rääkisin tema vastu, lasin
südamel, minu omal,
panna lootust
tema tõrelemise peale,
tema ülimal,
surmakorinaisse kostva
sõna peale –

Sinu silm minu poole vaatas,
kõrvale vaatas,
sinu suu
ütles silmaga koos, ma kuulsin:

Meie
ei tea ju, kas tead,
meie
ei tea ju,
mis kehtib.

Psalm

Kes sõlmiks meid mullast taas kokku – ei keegi,
kes kõnetaks meid põrmus – ei keegi.
Ei keegi.

Ole kiidetud, Eikeegi.
Sulle rõõmuks tahame

puhkeda õitsema.
Sulle vastu.

Eimidagi
oleme olnud, oleme, jäämegi
selleks, õitsema puhkedes ise:
eimillegi-,
eikellegiroosiks.

Südamekirkus
sigimikus,
tormakad tolmuks
taeva poole sirgu,
kroon punane
purpursõnast, mida oleme laulnud
ja ohanud
okaste kohal.

NIITPÄIKESED
hallmusta kõnnu kohal.
Puu-
kõrge mõte
võtab valguse tooni: veel
on laulda laule sealpool
inimest.

MAOVANKRIS, mööda
valgest küpressist,
läbi lainete
sind nad vedasid.

Ent sinus, sünnist
saati,
virdas teine läte,
musta
mälukiirt pidi
ronisid sa päevavalgele.

MAASTIK urnidega.
Vestlemas
suitsusuuga suitsusuu.

Süüakse:
hullumajatrühvlid, portsjon
mahamatmata luulet,
on leidnud oma keele ja hamba.

Üks pisar veereb tagasi oma silma.

Vasak, orbunud
palverändurmerikarbi
pool – selle nad sulle kinkisid,
siis sidusid su kinni –
kustutage valgus, kikitage
kõrvu:

telliskivimäng surma vastu
võib alata.

Prahas

Pool surma,
imetatud-kasvanud meie elust,
oli tuhkpilttõelisena meie ümber –
meiegi,
hing ristilöödud, üha jõime, kaks mõõgakandjat,
taevakividesse õmmeldud, sõnaverest sündinud
ööasemel,

suuremaks-suuremaks
kasvasime läbisegi, polnud
enam ühtki nime sellele,
mis meid kihutas (üks kuimitmest tuhandest ja
kolmekümnest
oli mu elav vari,
mis hullutreppi pidi sinu poole ronis?),

üks torn
oli end ehitamas poolest saadik Kuhu,
üks Hradčany
puhtast kullategija-eitusest,

kondiheebrea,
spermaks jahvatatud,
voolas läbi liivakella,
kust läbi ujusime meie, nüüd kaks unenägu,
lüües kella
aja vastu väljakuil.

KÕMIN: see on
tõde ise,
inimeste sekka
astunud

keset
metafoorituisku.

ÜKS HAMBAJÄLG eikuskilpool.

Sellegagi
pead võitlema
siitpoolt.

KAHINAIS, otsekui meie alguses,
kuristikus,
kus sa mu kätte langesid,
keeran selle jälle üles, selle,
mängutoosi – sa
tead: selle nähtamatu,
selle
kuuldamatu

TEINE
nõgeseteade
õelutsevale
kolbale:

Kotti pisteti
elav
taevas. Ulguva
lennukidüüsi
all,
keset igavest
vilgumängu

hammusta end sõnana teadvasse,
täheta
rohukõrde.

TEIE oma
pimeduspeeglis vaadatuga,

sina oma
nähtud
sisima ainetu valguspeegelpinnaga:

läbi kümne-
tornilise kõrbevärava astus
teise saadiku-ise teie ette, seisab,
kolm vokaali pikk,
kõrges
punas,

otsekui oleks rahvas kaugustes
taas kogunenud teie ümber.

SEE, MIS MEID
kokku on heitnud,
kohkub laiali,

maailmakivi, kaugel päikesest,
sumiseb.

LÕIKA PALVEKÄSI
õhust
välja

silma-
kääridega,
anna ta sõrmedele kuju
suudlusega:

iseenesest, nii et hing kinni,
lähevad nad nüüd risti.

MA KUULEN, ET KIRVES LÕI ÖITSMA,
ma kuulen, sel kohal pole nime,

ma kuulen, et leib, mis teda vaatab,
teeb poodugi terveks,
see leib, mille talle küpsetas naine,

ma kuulen, et nad nimetavad elu
ainsamaks peljupaigaks.

LEHT, mitte puu küljest,
Bertolt Brechtile:

Mis ajad need küll on,
kus üksainus kõnelus
on peaaegu kuritegu,
sest et ta nii palju öeldut
sisaldab?

PAUL CELAN (kodanikunimega Paul Antschel, rumeeniapäraselt Ancel) sündis 23. novembril 1920 enne Esimest maailmasõda Austria-Ungarile, kahe sõja vahel Rumeeniale, siis Nõukogude Liidule, praegu Ukrainale kuuluva Bukoviina provintsi pealinna Tšernivtsis (Czernowitz, Cernăuți, Tšernovtsõ) saksakeelses juudi perekonnas. Bukoviina vapustusterohke saatus on loomulikult oma jälje jätnud tema loomingusse.

Kodulinnaast saadud gümnaasiumiharidusega alustas ta 1938. aastal meditsiiniõpinguid Tours'is Prantsusmaal, kust sõja puhkedes naasis, et astuda Cernāuti ülikooli, erialaks nüüd romaani filoloogia. Ka Nõukogude okupatsiooni aastal (1940) õppis ta edasi, kuid kui linna vallutasid Saksa ja Rumeenia väed, paigutati ta getosse; 1942 õnnestus tal põgeneda (vanemad hukkusid) Rumeenia territooriumile, kust 1944 naasis kodulinna ja jätkas õpinguid nüüd kinnistunud Nõukogude korra tingimustes.

Juba järgmisel aastal oli ta taas Rumeenias, töötas tõlkijana ja kirjastuse lektorina, avaldas mõned (saksakeelsed) luuletused; tal õnnestus 1947 maalt lahkuda ja asuda Viini. 1948 avaldas ta seal oma esimese värsivihiku ja läks Pariisi, kuhu jäigi: õppis germaani filoloogiat (litsentsiaadikraad 1950), abiellus kunstnik Gisèle Lestrangega ja oli kuna oma vabaturmani (aprillis 1970) tegev vabakutselise kirjaniku ja tõlkijana. Ta suhtles elavalt Saksa Liitvabariigi kirjandusringkondadega (oli rühmituse Gruppe 47 keskseid autoreid), sai mitu tähtsat kirjandusauhinda, reisis (viimaseks suureks reisiks jäi Iisraeli külastamine 1969) ja pidas end kogu aja nimelt austria kirjanikuks, kuigi Viinis oli ta elanud ainult põgusalt.

Ei ole liialdus, kui öelda, et Paul Celan on üks 20. sajandi suurimaid poete. Holokausti surmavari taustaks, on ta suutnud sõnalise kuju anda ajastu traagikale, mida sõjajärgses masenduses lausa võimalikkuse piiride ületamiseks peeti. Kuivõrd tema sageli eriskummaline kujundikeel (vahel isegi meie Alliksaart meenutav) kõige oma meele- ja keelepildistikuga üldse teistes keeltes on edasiantav, on teda ometi paljudesse keeltesse tõlgitud; sajandi esindusluuletuseks on aina peetud tema "Surmafuugat".

Siinse tõlkevaliku luuletustest pärinevad "Sa, haavapuu..." (Esenbaum...), "Mälestus Prantsusmaast" (Erinnerung an Frankreich), "Aastad sinust minuni" (Die Jahre von dir zu mir) ja "Surmafuuga" (Todesfuge) kogust Mohn und Gedächtnis (1952); "Aja silm" (Auge der Zeit), "Kõnevõre" (Sprachgitter) ja "Silm, lahtine" (Ein Auge, offen) kogust Von Schwelle zu Schwelle (1955); "Zürich, "Toonekure" kohvik"" (Zürich, Zum Storchen) ja "Psalm" (Psalm) kogust Niemandrose (1963); "Niitpäikesed..." (Fadensonnen...), "Maovankris..." (Im Schlangengewagen...), "Maastik..." (Landschaft...), "Prahas" (In Prag) ja "Kõmin..." (Ein Dröhnen...) kogust Atemwende (1967); "Üks hambajalg..." (Ein Spur eines Bisses...), "Kahinain..." (In den Geräuschen...), "Teine..." (Die Zweite...) ja "Teie..." (Ihr mit dem...) kogust Fadensonnen (1968); "See, mis meid..." (Was uns...) ja "Lõika palvekäsi..." (Schneid die Gebetshand...) kogust Lichtzwang (1970); "Ma kuulen, et kirves löi õitsma..." (Ich höre, die Axt hat geblüht...) ja "Leht..." (Ein Blatt...) kogust Schneepart (1971).

A.K.

JORGE SEMPRUN

KIRJUTAMINE VÕI ELU

Prantsuse keelest tõlkinud Triinu Tamm

Pilk

Nad seisavad minu ees, silmad ümmargused peas, ja korraga näen ma nende õudusega täidetud pilgus iseennast ning nende kabuhirmu.

Juba kaks aastat olen ma elanud ilma näota. Buchenwaldis polnud ühtegi peeglit. Ma nägin oma keha, selle pidevat kõhnumist, kord nädalas duši all käies. Sellel luidral kehal polnud nägu. Mõnikord libistasin käega üle kulmukaare, üle esiletungivate põsesarnade, auku vajunud põse. Muidugi oleksin ma võinud endale peegli hankida. Laagri mustal turul leidis kõike, mida võis vahetada leiva, tubaka ja margariini vastu. Isegi õrnuste vastu, mõnikord.

Aga need pisiasjad ei huvitanud mind.

Nägin oma üha kahanevat keha kord nädalas duši all käies. See oli kõhnaks jäänud, kuid elus: veri käis ikka veel ringi, selles osas oli kõik korras. Sellest ka piisas; see keha oli kiitsukeseks jäänud, kuid kasutus-
kõlblik, valmis täitma salajast, tõenäoliselt küll teostamatut soovi jääda ellu.

Selle tõestuseks on muide tõsiasi, et seal ma seisan.

Nad vaatavad mind, silmad täis hirmu ja õudu.

Küsimus ei saa olla minu pöetud peas, see ei saa põhjus olla. Noor-
sõdurid, maalapsed ja nii mõnedki teised käivad südamerahus pöetud peaga ringi. Selliseid on nähtud küll ja küll. Paljaksatud pea ei kohuta kedagi. Võib-olla siis minu riietus? Kahtlemata on see küllaltki intri-
geeriv: riideräbalaid igat masti. Kuid jalas on mul pehmest nahast vene saapad. Mul on saksa automaat risti üle rinna, antud ajahetke arves-
tades on see selge märk autoriteedist. Autoriteet ei kohuta aga keda-

---

Tõlgitud vlj-st: J. Semprun, *L'écriture ou la vie*. Paris, Gallimard, 1994. Katkend romaani algusest.

gi, pigem tekitab kindlustunnet. Võib-olla minu kõhnus? Kuid küllap on nad juba hullematki näinud. Kui nad liiguvad koos liitlasvägedega mööda Saksamaad sel kevadel, siis on nad näinud hullematki. Nad on näinud teisigi laagreid, elavaid laipu.

Need pisiasjad – paljakspöetud pea ja kentsakad hilbud – võivad tekitada imestust või uudishimu. Kuid need mehed ei ole ei imestunud ega uudishimulikud. Ma näen nende pilgus üksnes kabuhirmu.

Jääb vaid minu pilk – teen ma järelduse –, mis võib neid sedavõrd kohutada. Minu pilgus väljenduv õud on see, mis peegeldub nende pilgus täis õudu. Kui nende silmad on peegel – lõpuks ometi üks peegel –, siis peab minu pilk olema hullumeelse laastatud pilk.

Nad väljusid hetk tagasi autost. Astusid mõned sammud päikesepais-tes, sirutasid kangeks jäänud jalgu. Seejärel märkasid nad mind, tulid minu suunas.

Kolm briti mundris ohvitseri.

Neljas sõjaväelane, autojuht, jäi auto juurde; see oli suur hall Mercedes, millel oli veel küljes saksa numbrimärk.

Nad astusid minu suunas.

Kaks neist olid kolmekümne ringis, heledapäised, pigem heledat verd. Kolmas oli noorem ja tõmmu, Lotringi ristiga eraldusmärgid, millele oli kirjutatud “Prantsusmaa”, uhkelt õieli.

Mulle meenuvad viimased prantsuse sõdurid, keda ma nägin 1940. aasta juunis. Ma pean silmas regulaarväelasi. Sest üksikvõitlejaid ja partisane, neid nägin ma veel hiljemgi ja mitmeid. Tähendab üsnagi mitmeid, piisavalt palju selleks, et neid mäletada.

“Tabou’s” näiteks, Burgundia võsavendade seas Laigne’i ja Larrey’ vahel.

Kuid viimaseid Prantsuse regulaararmee sõdureid nägin ma 1940. aasta juunis Redoni linna tänavatel. Nad olid haletsusväärased, nad taandusid korratult, viletsuses ja häbis, nad olid hallid tolmust ja lüüasaamisest, nad olid omadega täiesti läbi. Selle näol aga, kes siin viis aastat hiljem aprillipäikeses seisab, pole jälgegi lüüasaamisest. Ta kannab uhkelt Prantsusmaad oma südame kohal, oma sõduripluusi vasakul taskul. Kannab seda võidukalt, rõõmsalt vähemalt.

Ilmselt on ta umbes minuvanune, võib-olla mõned aastad vanem. Minu poolest võiksime semud olla.

Tema aga vaatab mind õudusest kangestununa.

“Mis lahti?” küsin ma ärritunult, ilmselt järsult. “Kas metsavaikus paneb teid imestama?”

Ta pöörab pea puude poole, vaatab enda ümber ringi. Teised niisamuti. Nad kikitavad kõrvu. Ei, see polnud vaikus. Nad ei märganud midagi, nad ei kuulnud vaikust. Hoopis mina kohutan neid, ja mitte miski muu, tundub küll sedamoodi.

“Linde pole enam,” jätkan ma poolelijäänud mõtet. “Krematooriumisuits peletas nad ilmselt minema. Sellesse metsa linnud enam ei tule...”

Nad kuulavad püüdlikult, proovivad aru saada.

“Kõrbeva liha hais, see nad minema ajas!”

Nad võpatavad, vaatavad üksteisele otsa. Nad tunnevad end ilmselgelt väga halvasti. Justkui luksatavad, justkui oleks neil süda pahaks läinud.

“Imelik lõhn,” kirjutas Léon Blum.¹

Tema saadeti koonduslaagrisse 1943. aasta aprillis koos Georges Mandeliga². Blum elas kaks aastat Buchenwaldis. Kuid teda hoiti väljaspool laagri territooriumi, teisel pool elektritraataeda ühes SS-ohvitseride kasarmulinnaku majas. Ta ei väljunud sealt kunagi, tema juures ei käinud kedagi peale valvurite. Paar-kolm korda viidi ta hambaarsti juurde. Kuid alati autoga, alati öösel, mööda pöökpuumetsa inimitühje teid. Oma mälestustes on ta märkinud, et SS-lased kõndisid vahetpidamata, automaat üle õla ja koer rihma otsas, mööda kitsast ringteed okastraataia ja maja vahel. “Nagu ükskõiksed ja tummad varjud,” kirjutas Léon Blum.

¹ Léon Blum (1872–1950) – juudi päritolu prantsuse poliitik, Rahvarinde valitsuse peaminister (1936–1937); vangistati pärast Prantsusmaa okupeerimist (1940) ja saadeti mõned aastad hiljem Buchenwaldi (1943–1945). Kirjutab laagrikogemusest oma mälestusteraamatus. *Toim.*

² Louis Georges Mandel (1885–1944) – prantsuse poliitik, ei pooldanud vaherahu sõlmimist Saksamaaga, arreteeriti seepeale, anti sakslastele üle ja saadeti Buchenwaldi. Toimetati tagasi Prantsusmaale 1944. aasta juunis, kus tapeti veidi aega hiljem ühe karistusaktsiooni käigus. *Toim.*

Nii range suletus seletab tema teadmatust. Léon Blum ei teadnud isegi seda, kus ta asub, millisesse Saksamaa otsa ta on viidud. Ta elas kaks aastat Buchenwaldi SSlaste kasarmulinnakus, ilma et tal oleks olnud vähimatki aimu koonduslaagri olemasolust, mis asus ometi otse seal kõrval.

“Esimene märk, mis laagrist meieni jõudis,” kirjutas ta hiljem, “oli kummaline lõhn, mis sageli õhtuti läbi avatud akende meieni kandus ja vahel terve öö meid painas, kui tuul puhus teatud kindlast suunast. See oli krematooriumiahjude lõhn.”

Võime endale ette kujutada Léon Blumi nendel õhtutel. Tõenäoliselt on kevad, aknad on avatud saabunud kevade mahedusele ja looduslõhnadele. Uuenemise magus äng sünnitab igatsushetki ja hingevärinaid. Ja korraga toob tuul endaga kaasa imeliku lõhna. Lääge, pealetükkiva, lausa kirbe, iiveldama ajava leha. Imelik lõhn, mis, nagu hiljem selgus, tuli krematooriumiahjust.

Kummaline, lausa painajalik lõhn.

Veel tänagi piisab vaid sellest, kui sulgeda silmad. Pole vaja vähimatki pingutust, otse vastupidi, piisab, kui tühjast lobast ja tühistest õnehetkedest tulvil mälu end korraks unustab, et see lõhn jälle välja ilmuks. Piisab, kui elu pisiasjade sillerdav pealispind korraks käest libiseb. Piisab ühest hetkest, ning see hetk võib saabuda millal iganes. Kui kaotad korraks käest iseenda, elu enda sees, mis sinus järelejätmatult, lausa juhmi järjepidevusega pesitseb, selle pimedada soovi edasi elada, oma põikpäisusele truuks jääda, olgu siis kaalutletult või kaalutlemata. Piisab ühest hetkest, kui kaotad käest iseenda, teised ja ümbritseva; ühest soovideta, siinpoolsusega rahujalal olemise hetkest, kui selle ammuse algündmuse tõde võib taas esile kerkida, ja jälle lehvib kummaline lõhn Ettersbergi küngastel, sellel kummalisel kodumaal, kuhu ma ikka ja jälle tagasi pöördun.

Piisab ühest suvalisest, juhuslikust, tahtmatust, etteaimamatust, ootamatust hetkest. Või vastupidi: pikkamisi küpsenud otsusest.

Kummaline lõhn kerkib otsekohe esile mälu tegelikkusesse. Ma sünnin selles uuesti ja suren selle taaskogemisest. Ma avan end ja lasen endast läbi selle surma suudmelahe muda painava leha.

Pigem oleksin tahtnud naerda, kõigest hoolimata, enne kui ilmusid nähtavale need kolm ohvitseri. Oleksin tahtnud päikeses karelda, ki-

sendades nagu loom, kiljudes nagu linnud ja joostes pöökpuumetsas ühe puu juurest teise juurde.

Kokkuvõttes mõjus see, et ma elus olin, mulle pigem hästi.

Eile keskpäeva paiku oli kõlanud häiresignaal. *Feindalarm! Feindalarm!* karjus kähe ja hirmunud hääl valjuhäälditest. Olime oodanud seda signaali juba mitu päeva, sellest ajast peale, kui laagri elu oli olnud kindral Pattoni soomustatud eelvägede lähenemise tõttu justkui halvatud.

Koidikul ei mindud enam väljapoole laagrit tööle. Viimane vangide loendus oli olnud kolmandal aprillil. Tööd enam ei tehtud, välja arvatud laagrisisesed toimkonnad. Buchenwaldis oli maad võtnud tumm ootus. SSlaste juhtkond oli tugevdanud valvet, kahekordistanud tunnimeeste arvu vahitornides. Patrullid ringteel, väljaspool elektri- traataeda, muutusid üha sagedasemaks.

Terve nädal ootust. Ja lahingukära aina lähenes.

Berliinis tehti otsus laager evakueerida, kuid käsk viidi täide ainult osaliselt. Eri rahvuste esindajatest koosnev pörandaalune komitee asus otsekohe passiivset vastupanu organiseerima. Kui hakati moodustama gruppe lahkumiseks, ei ilmunud kinnipeetavad loendustele. Laagri viimsesseggi soppi tungisid hambuni relvastatud SSlaste salgad, keda aga hirmutas Buchenwaldi suurus. Kümnete tuhandete veel elujõuliste meeste otsusekindel ja allumatu hulk. Mõnikord tulistasid SSlased pimesi, püüdes sundida vange loendusplatsile kogunema.

Kuidas aga hoida hirmuvalitsuse all rahvahulka, kelle pärisosaks on lootusetus ja kes on juba astunud üle surma läve?

Viiekümnest tuhandest Buchenwaldi kinnipeetavast suutsid SSlased evakueerida vaevalt pooled: kõige nõrgemad, kõige eakamad ja kõige vähem organiseerunud. Või siis need, kes nagu poolakad eelistasid evakuatsiooniteekonna ohtusid ebamäärasele lahinguootusele. Vägagi tõenäoliste viimase hetke tapatalgute ootusele. Oli teada, et Buchenwaldi olid jõudnud leegiheitjatega varustatud SS-üksused.

Ma ei hakka jutustama meie elust, selleks pole aega. Vähemalt mitte nii palju aega, et peatuda pisiasjadel, mis igale jutustusele võrtsi annavad. Need kolm briti mundris ohvitseri seisavad aga seal minu ees, silmad hirmust ümmargused.

Nad ootavad ma ei tea mida, aga ise on nad seejuures väga otsuse-

kindlad.

11. aprillil, seega eelmisel päeval – kui asi veel kahe sõnaga kokku võtta –, veidi enne keskpäeva, kaikus häiresignaal, lausa mõirgas lüheldaste, vahetpidamata korduvate hoogudena.

Feindalarm! Feindalarm!

Vaenlane värava taga – vabadus.

Seepeale kogunesid võitlussalgad varem kindlaksmääratud kohtadele. Kell kolm andis põrandaalune sõjakomitee käskluse tegutsema asuda. Ootamatult ilmusid lagedale relvastatud kaaslased. Relvastatud automaatidega, püstolkuulipildujatega, mõned käsigranaatidega, parabellumitega või tankirusikaga, prantslased kasutavad sõna *bazookas*, sest oma sõna prantsuse keeles selle tankitõrjerelva jaoks ei ole. Saksa keeles – *Panzerfaust*. Relvad olid varastatud SSlaste kasarmutest, põhiliselt 1944. aasta augusti õhurünnaku tõttu tekkinud segaduse käigus. Või siis olid tunnimehed jätnud need laokile rongidesse, millega toodi südatalvel Auschwitzis ellujäänud juudid. Või siis olid relvad toodud osadena Gustloffi tehastest ja seejärel laagri põrandaalustes töökodades uuesti kokku pandud.

Neid relvi oli pikkade aastate jooksul kannatlikult kogutud selle nii ebatõenäolise päeva – tänase päeva tarvis.

Hispaanlaste rünnakrühm oli koondunud ühte 40nda bloki – kus minagi elasin – tiiba, esimesele korrusele. Selle ja prantslaste 34nda bloki vahelisele teele ilmus Palazón, talle järgnesid jooksusammul relvastatud kaaslased.

“*Grupos a formar!*” karjus Palazón, hispaania võitlejate ninamees.

Hüppasime, samuti karjudes, lahtistest akendest välja.

Igäüks teadis, milline relv talle oli määratud, millist teed mööda liikuda, milline ülesanne täita. Ilma relvadeta, segunedes eksleva, näljase ja peata inimhulgaga, olime pühapäeva pealelõunati juba harjutanud neid tegevusi, läbinud sama teekonna: hoogsus oli muutunud refleksiks.

Kell viisteist kolmkümmend olid korrapidajatornid üle võetud. Saksa kommunist Hans Eiden, üks Buchenwaldi vanemaid asukaid, sai pöörduda kinnipeetavate poole laagri valjuhääldite kaudu.

Hiljem sammusime relvastatuna Weimari poole. Öö saabudes jõudsid meile järele Pattoni diviisi soomukid.

Soomukites olevad sõdurid olid esialgu rabatud, pärast meie seletusi tervitasid nad aga rõõmuhõisetega neid kummalisi räbalais sõdureid. Sellel Ettersbergi künkal väljendasime oma äratundmisrõõmu kõigis vana-euroopa keeltes.

Keegi meist poleks iial julgenud sellest undki näha. Keegi meist polnud veel sedavõrd elus, et unistada, et unustada end kujutlema minisugust tulevikku. Lumesajus kogunemisplatsil tuhandete kaupa sirgetes rivides seistes, selleks et pealt vaadata kaaslase poomist, ei julgenud ükski meist seda unistust lõpuni unistada: ühel ööl kõnnime relvis Weimari peale.

Ellu jääda, olgugi et purupaljana, alandatuna, kurnatuna – juba seegi oli olnud veidi hullumeelne unistus.

Tõepoolest, keegi polnud julgenud sellest undki näha. Ometi oli see nagu unenägu, ja äkitselt sai see tõelisuseks.

Ma puhkesin naerma, mulle tegi nalja, et olen elus.

Kevad, päike, kaaslased, pakk Camelit, mille oli öösel mulle andnud noor ameerika sõdur New Mexicost, kes rääkis laulvat kastiilia murret, see kõik ajas mind pigem naerma.

Võib-olla poleks ma pidanud. Võib-olla on sündsusetu naerda, kui endal on peas selline nägu, nagu mul nähtavasti oli. Briti mundris ohvitseride pilkude järgi tundus, et mul on peas nägu, millest võib arvata, et see ei naera.

Ega aja ka teisi naerma, nagu näha.

Nad seisavad minust mõne sammu kaugusel, vaikivad. Nad hoiduvad minu poole vaatamast. Ühel neist kuivab silmanähtavalt suu. Teisel tõmbleb närviliselt silmalaug. Prantslane aga otsib midagi oma sõduripluusi taskust, see võimaldab tal mujale vaadata.

Ma hakkan jälle naerma, olgu see siis pealegi kohatu.

“Krematoorium lõpetas eile töö,” ütlen ma neile. “Selle maastiku kohal ei lehti suits enam kunagi. Võib-olla tulevad linnud tagasi!”

Nad krimpsutavad ebamäärasest vastikustundest nägu.

Kuid nad ei saa tõeliselt mõista. Ilmselt said nad aru sõnade tähendusest. Suits – igaüks teab, mis see on, vähemasti arvab teadvat. Iga inimese mälus on mõni suitsev korsten. Enamasti maamaja korsten,

kodumaja korsten: kodukolde suits.

Seda suitsu nad ometi ei tea. Nad ei saagi kunagi päriselt teada. Ei need täna siin. Ega ka kõik teised kunagi hiljem. Nad ei saa kunagi teada, nad ei suuda ette kujutada, kui väga nad ka tahaksid.

Suits, mis ei lakka hetkekski tõusmast otse või koonaldena keereldes Buchenwaldi jässakast korstnast, otse tööteenistuse administratiivbaraki, *Arbeitsstatistik*'u naabruses, kus ma olin tööl sellel viimasel aastal.

Piisas, kui ma vaid veidi pead kallutasin, ilma et oleksin pidanud lahkuma oma tööpostilt peakartoteegis, piisas, kui ma vaatasin välja metsale avanevast aknast. Seal oligi massiivne, kõrge taraga ümbritsetud krematoorium, mille kohal kõrgus suitsuvine.

Või öösiti leegid.

Kui liitlasvägede eskadrillide öised pommirünnakud üha Saksamaa keskosale lähenesid, oli SS-komando andnud korralduse krematooriumiahi kustutada. Tõepoolest, korstnast tõusvad leegid olid suurepärase orientiiri inglise ja ameerika pilootidele.

Krematorium, ausmachen! karjuti siis lühidalt ja kannatamatult läbi valjuhääldite.

“Krematoorium, kustutada!”

Meie magasime, valves oleva SS-ohvitseri tuhm hääl korrapidajatornis äratas meid üles. Või pigem: kõigepealt oli see osa meie unenäost, see kajas sellest vastu, enne kui meid äratas. Buchenwaldis, nendes lühikestes öödes, mil meie keha ja vaim raevukalt ahmised endasse uut elu – tehes seda pimesi, visa ja ihuliku lootusega, mille mõistus päeva saabudes otsekohe tühjaks tunnistas –, kaikusid need kaks sõna pikkamisi meie unenägudes, täitsid need kajadega, tõid meid selsamal hetkel tagasi surma tegelikkusesse. Kiskusid meid välja unes nähtud elust.

Hiljem, kui olime jälle tagasi ja kui kõlasid need kaks sõna – see ei pidanud isegi tingimata olema öösel unes, samahästi võis see juhtuda ka päise päeva ajal uneldes, mõnel nukrushetkel, isegi kesk armastusväärset vestlust –, need kaks saksakeelset sõna, ja alati kajasid meie kõrvus just need kaks sõna: *Krematorium, ausmachen!*, ka hiljem tõid need sõnad meid tagasi tegelikkusesse.

Ja hetkel, kui me ärkvele võpatasime, teadvusele tulime, valdas meid nii mõnigi kord kahtlus, et elu pärast Buchenwaldist tagasitule-

kut polegi muud kui unenägu, mõnikord päris meeldiv unenägu. Unenägu, millest need kaks sõna meid äkitselt äratasid, tõugates meid tagasi ängistusse, mis oli nii kummastav oma selguses. Sest ängistav polnud mitte äkitselt meenunud surma tõelus. Vaid hoopis unes nähtud elu, isegi kui see oli rahulik ja täis väikseid rõõmuhetki. Hoopis tõsiasi, et oled elus, olgugi siis et vaid unes – see oli ängistav.

“Korstna kaudu ära minema, suitsuna lahkuma”, need oli Buchenwaldi sabiris igapäevased väljendid. Kõikide laagrite sabiris, sellest on rääkinud paljud. Neid väljendeid kasutati igas kõneviisis, igasugusel toonil, isegi pilkaval. Seda viimast isegi enamasti, vähemalt omavahel. SS-lased või tsiviilisikutest töödejuhatajad, *Meisters*, kasutasid neid alati ähvarduse või kurjakuulutava ennustusena.

Need kolm ohvitseri seal ei saa mõista, tõeliselt mõista. Neile peaks jutustama suitsust: mõnikord oli see tihe, muutliku taeva taustal lausa nõekarva. Või siis kerge ja hall, peaaegu läbipaistev, tuulega suunda muutes voogamas hulgakesi seisvate elavate pea kohal, nagu enne, nagu hüvastijätt.

Suitsust sai surilina, lai nagu taevalaotus, see oli viimane nähtav märk lahkumisest: seal läksid meie kaaslased, nii nende ihu kui hing.

Selleks oleks tarvis jutustada tunde, aastaid, terve igavik – selleks et veidigi taibata.

Muidugi on ka neid, kes jäid ellu. Mina näiteks. Siin ma seisan, ellujäänu omast käest võtta, nii sobival hetkel ilmunud nende kolme liitlasvägede missiooni ohvitseri ette, et jutustada krematooriumi suitsust ja kõrbeva liha haisust Ettersbergi kohal, loendusele kogunemisest lumesajus, tapvalt raskest tööst, elujõu kuhtumisest, kustumatust lootusest, inimlooma metsikusest, inimese suurusest, sõbrapilgust, milles kogu oma alastuses peegeldub nii vendlus kui häving.

Kuid kas on võimalik sellest jutustada? Kas kunagi tulevikus on?

Kahtlus valdab mind juba selsamal hetkel.

On 12. aprill 1945, Buchenwaldi vabastamise järgne päev. Ühesõnaga, ajalugu on alles värske. Pole sugugi tarvis mälu pingutada. Pole tarvis otsida usaldusväärseid, kontrollitud materjale. Surm on alles olevik. See teeb oma hävitustööd otse meie silme all, piisab vaid kui

vaadata. Veel praegugi surevad “väikese laagri” näljutatud vangid, Auschwitzist eluga pääsenud juudid sadade kaupa.

Tuleb vaid ots lahti teha. Tegelikkus on sealsamas, täiesti käepärast võtta. Tunnistajate sõnad niisamuti.

Ometi tekib mul kahtlus jutustamise võimalikkuse suhtes. Mitte sellepärast, et läbielatud kogemus oleks sõnuseletamatu. Vaid sellepärast, et see ületas taluvuse piiri, need on ilmselgelt kaks täiesti erinevat asja. See erinevus ei puuduta mitte võimaliku jutustuse vormi, vaid selle sisu. Mitte väljendusviisi, vaid selle tihedust. Selle sisu, selle läbipaistva tiheduseni küünivad need, kes oskavad muuta oma kogemuse kunstiteoseks, luua loomingulist tegelikust. Või taasluua olnud tegelikust. Ainult teadlikult suunatud jutustuse kunstilisus suudab edasi anda osagi meie kogemuse tõest. Kuid selles pole midagi erakordset: nii on see kõigi suurte ajalooliste kogemuste puhul.

Lõppude lõpuks võib alati kõike öelda. Sõnuseletamatus, millest leierdatakse, on üksnes ettekääne. Või märk laiskusest. Alati võib kõike öelda, keeles on kõik olemas. Võib väljendada kõige pöörasemat armastust, kõige hirmsamat julmust. Võib rääkida kurjusest, selle magunamaitsest ja mõrtsukalikest rõõmudest. Võib öelda kõike Jumala kohta, ja see juba on midagi. Võib rääkida roosist ja hommikukastest ja koidutunnist. Võib väljendada õrnust, headuse kaitsvat ookeani. Võib rääkida tulevikust, poeedid teevad seda lausa kinnisilmi ja nii lahkel suul.

Sellest kogemusest võib kõike rääkida. Piisab, kui sellele mõelda. Ja otsast pihta hakata. Selleks on vaja aega, iseenesest mõista, ja julgust on vaja selleks jutustuseks, millel pole äärt ega tõenäoliselt ka otsa, jutustuseks, mida valgustaks, ja muidugi mõista ka piiraks, võimalus seda lõputult jätkata. Teades, et on oht hakata end kordama ja heietama. Et võib-olla ei pääsegi sellest enam välja, et sellega üha pikendatakse surma, kui vaja, – elustatakse surma uuesti igas jutustuse pisisjas ja salasopis, et viimaks väljendataksegi üksnes seda surma, et elataksegi vaid sellest, kas või oma elu ohvriks tuues.

Kas on aga võimalik kõike mõista, endale ette kujutada? Kas kunagi tulevikus on? Kas on neil selleks piisavalt kannatlikkust, indu, kaastunnet ja vahedat mõistust? Kahtlus valdab mind juba sellest samast hetkest peale, juba esimesel kohtumisel inimestega möödanikust, ini-

mestega väljastpoolt – elust –, nähes kolme ohvitseri hirmunud, pea-aegu et vaenulikku, vähemasti umbusklikku pilku.

Nad vaikivad, nad hoiduvad minu poole vaatamast.

Nägin iseennast nende kohkunud silmades esimest korda nende kahe aasta jooksul. Nad rikkusid ära selle esimese hommiku, need kolm tegelast seal. Arvasin, et olin pääsenud, eluga pääsenud. Vähemasti pöördunud tagasi ellu. See polnudki nii kindel. Aimates nende pilkude peegelduses, milline on minu pilk, hakkab tunduma, et ma polegi ehk veel surmariigist tagasi.

Korraga valdas mind mõte – niivõrd kuivõrd võib mõtteks nimetada erutavat kuumalainet, vere pulseerimist, seda iseteadlikku ja pealetükkivat kehalikku teadmust – või siis vähemasti tundmus, ootamatu ja väga tugev tundmus, et ma ei olegi surmast pääsenud, vaid sellest läbi läinud. Või pigem, et surm on minust läbi läinud. Et olen surma teatud mõttes läbi elanud. Tulnud surmavallast tagasi, nagu tullakse tagasi reisilt, mis on teid muutnud, võib-olla isegi teiseks teinud.

Mõistsin korraga, et neil sõjaväelastel oli tõesti põhjust kohkuda ja minu pilku vältida. Sest ma polnudki tegelikult surma üle elanud, polnud osanud seda vältida. Ma polnud sellest pääsenud. Ma olin selle ühest servast teiseni läbi käinud. Ma olin kõndinud, ekselnud ja taas tee leidnud surmariigis, selles ääretus riigis, kus valitseb kaduvik. Ühesõnaga, ma olin kodukäija.

Kodukäijad aga tekitavad ikka hirmu.

Korraga intrigeeris, isegi erutas mind mõte, et surm ei oota enam silmapiiril, kuskil eespool nagu saatusest määratud ettearvamatu teesulg, saatuslik ootamatus, mis suleb tee, kiskudes mind oma sõnulkirjeldamatu paratamatuse poole. Vaid et surm kuulub juba minu minevikku, et ta on end juba ammendanud, et olen selle karika juba põhjani joonud, et surma hingus minu kuklas jääb iga päevaga üha nõrgemaks, üha kaugemale mu selja taha.

Oli erutav kujutleda, et vananemine ei viinud mind nüüdsest, sellest imelisest aprillipäevast alates, mitte enam surmale lähemale, vaid hoopis vastupidi, sellest kaugemale.

Võib-olla polnudki ma lihtsalt surma üle elanud, vaid olin surnust üles tõusnud; võib-olla olin ma nüüdsest surematu. Vähemasti oli suremine määramatusse kaugusse edasi lükatud, justkui oleksin ma uju-

nud Styxi jõe teisele kaldale.

See tunne ei kadunud ka terve järgmise suve jooksul ellu tagasipöördumise askeldustes ja rutiinis. Ma polnud mitte üksnes kindel, et olen elus, ma olin veendunud, et olen surematu. Igal juhul väljaspool haardeulatust. Minuga oli kõike juhtunud, enam ei saanud miski mind üllatada. Mitte miski peale elu enda, millesse tuli vaid pea ees sukelduda. Seesama kindlustunne saatis mind ka hiljem nende kümne aasta jooksul, mil ma Hispaanias põranda all tegutsesin.

Sel ajal valmistusin ma igal hommikul, enne kui söötsin igapäevasesse seiklusesse, kuhu kuulusid koosolekud, vahel kuni nädalaid ette kindlaks määratud kohtumised, millega frankistlik politsei võis, kas siis kellegi hooletuse või salakaebuse tõttu, juba kursis olla, võimalikuks arreteerimiseks. Valmistusin vältimatuks piinamiseks. Ja ometi kehtitasin igal hommikul pärast seda vaimset harjutust õlgu: minuga ei saanud midagi juhtuda. Ma olin juba oma osa maksnud, olin sureliku osa endast ära kulutanud. Ma olin haavamatu, vähemalt ajutiselt surematu.

Kui on õige aeg, kui selle jutustuse korrastatud segadus seda võimaldab, või pigem isegi nõuab, siis räägin ma, millal, miks ja kuidas lakkas surm olemast minevik, asumast kusagil üha kaugemas minevikus. Millal ja miks, millise sündmuse käigus kerkis ta taas möödapääsmatu ja salalikuna minu tulevikku.

Kuid kindlustunne, justkui oleks surm juba selja taha jäänud etapp, lõi mõnikord ka kõikuma ja näitas oma kurjakuulutavat pahupoolt. See vaheetapp muutus neil hetkedel ainsaks mõeldavaks tegelikkuseks, ainsaks tõeliseks kogemuseks. Samas kui kõik muu pärast seda oli olnud vaid unenägu. Parimal juhul tähtsusetu, olgugi et mõnikord päris meeldiv vahejuhtum. Vaatamata igapäevaelu askeldustele, nende instrumentaalsele tõhususele, vaatamata sellele, mida tajusid mu meeled, mis võimaldasid mul orienteeruda tulevikuväljavaadete labüridis, vaatamata abivahendite rohkusele ja lähedaste inimeste nägudele minu ümber, oli mul ikkagi ängistav ja väga selge tundmus, justkui elaksin ma vaid unenäos. Nagu ma oleksingi unenägu. Ja enne surma Buchenwaldis, enne suitsuna lahkumist Ettersbergi künka kohal, näen ma unes oma tulevast elu, kuhu eksikombel olen taaskehastunud.

Kuid ma pole veel oma jutuga sealmaal.

Olen alles mulle suunatud hirmunud pilgu valguses, millega mind vaatavad kolm briti mundris ohvitseri.

[...]

JORGE SEMPRUN (s 1923) on Hispaania päritolu prantsuse kirjanik, kelle loomingus on natsliku koonduslaagrimaailma kogemus leidnud kirjanduslikult vahest kõige sügavama ja õnnestunuma väljenduse. Semprun sündis Madridis kõrgkoodanlikus perekonnas; tema vanaisa oli Hispaania kuninga peaminister, onu üks Vabariigi asutajaid ja selle esimene siseminister. Hispaania kodusõja puhkedes põgeneb Sempruni perekond Belgiasse (1936) ja seejärel Prantsusmaale (1939). Semprun õpib Pariisi Henri IV lütseumis Sorbonne'is filosoofiat (oma õnnelikust lapse- ja noorukupõlvest pajatab Semprun romaanis *Adieu, vive clarté*, 1998). Sõja puhkedes liitub Semprun vastupanuliikumisega, 1942. aastal astub Hispaania kommunistlikusse parteisse. Ta arreteeritakse 1943. aasta septembris ja deporteeritakse Buchenwaldi. Koonduslaagrist pääseb Semprun 1945. aasta aprillis tänu ameeriklaste sissetungile. 22 Buchenwaldi-kuud jätavad Sempruni elule sügava pütsi ja saavad tema loomingu üheks põhiallikaks. Pärast koonduslaagrist naasmist jääb Semprun edasi Prantsusmaale, töötades esialgu tõlgi ja ajakirjanikuna. 1950. aastatel algab Sempruni aktiivne tegevus eksilis asuvas Hispaania kommunistlikus parteis, kes saadab ta 1957. aastal valenime all Madridi, valmistamaks ette Franco režiimi kukutamist. Semprun jääb Madridi kuni 1962. aastani, sealsamas valmib tema esimene romaan "Suur reis" (*Le Grand Voyage*, 1963) – esimene katse vahendada oma koonduslaagrikogemust. Seoses erimeelsustega parteis heidetakse ta 1964. aastal parteiridadest välja, sealtpeale saab kommunistlikud ideaalid hüljanud Semprunile kirjandus tema elu pärisosaks. Alles palju aastaid hiljem, 1988. aastal, naaseb Semprun ajutiselt poliitikasse – talle pakutakse Hispaania sotsialistliku valitsuse kultuuriministri portfelli. Ta jääb sellele ametikohale kolmeks aastaks, nähes oma eluringi sümboolset sõlmumist tõigas, et ministri ametikorter, mida talle pakutakse, asub täpselt tema sünnikodu vastas (*vt romaani Federico Sanchez vous salue bien*, 1993).

Sempruni rikkalikus loomingus on koonduslaagrikogemusele pühendatud neli romaani. "Suures reisis", mis on tänini ainuke eesti keelde tõlgitud Sempruni loomingunäide (LR 1965, tlk Enn Sarv), käsitleb autor oma rongireisi Buchenwaldi ja sealt naasmist kaks aastat hiljem. Romaan "Milline kaunis pühapäev!" (*Quel beau dimanche!*, 1980) lähtub ühest 1944. aasta detsembri pühapäevast koonduslaagris (järgides siin Solženitsõni teost "Üks päev Ivan Denisovitši elus"), et paisuda eepiliseks aruteluks totalitarismikogemusest ja inimese identiteedist. 1994. aastal ilmunud "Kirjutamine või elu" (*L'écriture ou la vie*) sisaldab oskuslikult komponeeritud mälu pilte elust Buchenwaldis, käsitledes probleeme, mis seotud koonduslaagri traumaatilise kogemuse mäletamise ja sellega leppimisega. Buchenwaldi-kogemusest lähtub ka Sempruni seni viimane romaan, 2001. aasta kevadel ilmunud "Sobilik surnu" (*Le mort qu'il faut*), mis vahendab juhtumi 1944. aasta detsembri, mil Semprun püüdis leida surnut, kelle saaks saata enda asemel krematooriumi...

M.T.

JÁNOS PILINSZKY

Ungari keelest tõlkinud Kairi Mesipuu

Saladuse marginaaliks

Kata tehtu hoolikalt kinni
ja ela edasi vabana nagu
edukas palgamõrvar. Su tegu
elab varjus sinutagi edasi,
kasvab sust üle, astub mööda,
algul vaevu, hiljem aga
nagu imikunutt, nagu viimne kohtupäev,
kui tall hakkab kisendama.

KZ-laagri seina peale

Kuhu langesid, sinna jääd.
Kõikidest maailma paikadest
valisid just selle ainsa
päriseks endale.

Maastik põgeneb su eest.
Maja, veski või pappel,
igauks sõdib su vastu,
justkui teiseneb tühjuseks.

Kuid nüüd juba sina ei loobu.
Torkasime su pimedaks? Sa jälgid meid ikka.
Röövisime paljaks? Rikkaks said.
Tummaltki tunnistad meie vastu.

Kolmandal päeval

Kohisevad tuhakarva taevad,
vastu koidikut Ravensbrücki puud.
Juured tunnevad valgust.
Tuul tõuseb. Maailm heliseb.

Alatud palgasõdurid võisid küll tappa
ja süda võis jääda seisma –
ta tõusis surnuist kolmandal päeval.
Et resurrexit tertia die.

Agonia christiana

Koidiku voogav puhang
on veel nii kaugel!
Riietun särki ja ülikonda.
Nööbin surma kinni.

KZ-oratoorium

(Katkendid)

Ükskord ennemuiste
elas üksik hunt
üksikum kui inglid.

Ta juhtus minema külasse.
Ta armus esimesse majja oma teel.

Juba ta armastas selle seinu
telliskivide embust.
Aga aken pidas ta kinni.

Toas istusid inimesed.
Keegi peale Jumala ei pidanud
neid nõnda kauniks
kui see lapsik loom.

Nõnda ta astus öösel majja.
Jäi seisma keset tuba
ega liikunud sealt enam kusagile.

Ta seisis seal pärani silmi terve öö
kuni hommikuni mil ta peksti surnuks.

***

Näen unes, et ärkan üles.
Öö on uskumatult sügav.
Vaevalt olen.

Ainsamast ainsam tuba,
üksainus aken on valge: tema oma.
Ja ka see on tühi.

Nagu purunenud peegel
langeb ta tuba ega puuduta maad!

Lehthaaval pean kõrvale lükkama
pehme metsa. Kõik need haavad.
Ma näen, et harutan välja ta kauni pea
kõdumärgade lehtede vahelt.

Kaunim kaunimast tütarlapsesest –
metsa ei ole enam.

Mis sa meist tahad?
Oma surma, seda mitte, seda me ei
anna.
Surume kõvasti vastu rinda ega anna.

Pärast pihtimist

Ma tunnistasin: päikeseloojang Šveitsis.
Ei oleks tohtinud.

Enesesüüdistus on kuri uss. Tugevad
tõusevad koidikul, lõhuvad puid,
võtavad väikese napsi ja nii edasi.
Sest ainult nemad, tugevad tapjad,
tunnevad rohu, puude, lindude,
naiste ja imikute keelt.

Auschwitz

Olen umbes nelja-viiene
ja minu eas maailm,
või, kui soovite, tõelisus,
ühesõnaga kõik see, mis on –
kaks aastat või kaheksakümmend,
sajakilosed kingad, mitmetonnine
pintsak,
ja eelkõige see, mis alles ees –
on täpselt viis-kuus aastat vana.

Purunemine

Lapse haare kaalub tonne.

Käis sõda. Hobuvankrid ja tankid
mürisesid, siis peatusid.

Mu haare kaalus tonne.
Siis vaid mõni kilo.
Siis mitte midagi.

Keegi, ma ei tea kes,
keegi on ikka veel puhas kuld.

Kadunud pojad

See polnud lootus, mis mind viis.
Vaid soe tilk, savihall, seejärel valge,
lõpuks ei mingisugune.

Pesuruumi kraan
ei lase uinuda ööl ega päeval.
Tuul tõmbab. Su isa on unustanud.

Pojad pöörduvad koju.

Tütred ei iial.

Õnnetus

Linnud määrivad taeva verega,
mustlaste ja laste sammud
augustavad kõva lume, puhtama
kui serenaad. Ometigi on kaunis
see ilu sees peituv
igavene õnnetus.

JÁNOS PILINSZKY (1921–1981) on rahvusvaheliselt kõige tuntum sõjajärgne ungari luuletaja. 1944 värvati ta sõjaväkke ja ta sattus Saksamaale. Seal läbielatu on jätnud ta luulesse sügava jälje. Pilinszky oli pühendunud katoliiklane, kelle loomingut 50–60-ndatel aastatel kodumaal ametlikult ei soositud.

VICTOR KLEMPERER

PÄEVIKUD 1942

Katkendeid

Saksa keelest tõlkinud Tiina Lias

2. juuni, teisipäeva õhtupoolik

Kahe tunni eest rasvaselt trükitud telegramm *Dresdeni NN-s*¹: Saksamaa on andnud neil päevil Türgile 100 miljonit laenu Saksamaalt relvade ostmiseks. See tähendab siis, et Türgi läheb koos Saksamaaga, või vähemalt: ta laseb Saksamaal tegutseda (ja ta usub *rohkem* Saksamaa kui tema vastaste võitu!), see tähendab pealetungi Süüriasse, Palestiinasse, Egiptusse, see tähendab sõja lõputut pikenedmist. Ma olen väga, väga rõhutatud, ja et mu süda streigib ja meie olukord aina ebakindlamaks muutub, jääb lootus see viletsus üle elada aina pisemaks.

Pühapäeva õhtul, pärast 48 tundi kodus istumist, väike jalutuskäik Sūdhöhessa Steuerhausi. Kõik on õites. Viimane kord seal, kui ma külma ja lõikava tuule vastu võideldes lund koristama läksin. *Tookord* oli meil veel küllalt süüa, *tookord* polnud gestaapo meid veel peksnud ega täis sülitanud. Ja juba tookord uskusime, et meil läheb väga halvasti. Võib-olla ütleme kolme kuu pärast: juunis elasime veel õige mõnusasti. Eva käsivarrele on hiljuti toore kohtlemise tõttu² tekkinud suur sinine plekk. “Ma arvasin, et sa said ainult “lavakõrvakiile”?” – “Keegi haaras must kinni ja tõukas mu kõrvale.” Eva koristab ikka veel. Ta on värskest kogemusest õppust võtnud. Asjad, millega võib “ulakust teha”, pannakse kõrvale: naelad, nõelad, kuuseehed lähevad keldrisse, mõndagi lükatakse kapi alla (“Nad on liiga laisad, et kummardada”), ka või on nüüd saanud kindlama peidukoha. Alles jäänud (mitme päevaga kokku otsitud) pasjansikaarte kannab Eva käekotis kaasas.

Tõlgitud vlj-st: Victor Klemperer. *Tagebücher 1942*. Herausgegeben von Walter Nowojski unter Mitarbeit von Hadwig Klemperer. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999.

¹ Ajaleht *Dresdner Neueste Nachrichten*.

² Mõeldud on hiljutist läbiotsimist juudimajas. *Tlk*.

Eile õhtupoolikul pool tundi Steinitzi juures. Ta oli mulle kirjutanud, et ei saa enam esmaspäeviti minu juurde tulla. Selle tüütava reeglipärasuse katkemine on vähemalt üks gestaapo terrori meeldiv tulemus. Kui Steinitz hiljuti sõprade juures läbiotsimisele jalgu jäi ja rusikaga vastu kaela sai, küsiti talt otsekohe: “Kus sa töötad?” Kes “töötab”, seda koheldavat pisut leebemalt. Selle peale pani Steinitz ennast juudi kogukonnas kirja ja peab nüüd, nagu dr. Magnuski, juudi surnuaial “auametit”. Pärast esimest tööpäeva kohtasin teda särgiväel ja paljajalu. Tema naine, kes temaga küll kenasti ei käitu, tõi talle süüa ja riidleb temaga, et ta poolpimedana oma pükse plekib. Steinitz jutustas, et neid on seal väljas paar vana inimest ühe aedniku juhtimisel. Igaühele antakse üks haud puhastada. Nii lüüakse päev surnuks ja küsimusele “Kus sa töötad?” on vastus olemas ja võib-olla ka seljatangune järgmise evakuatsiooni puhuks. Ettevõtetes praegu üle kuuekümnesed tööd ei saa. – Mina omalt poolt püüan sellest nürimeelsusest kaugele hoida, kui veel kuidagi saab. Ohustatud oled sa igal pool, nii “tööga” kui ilma. Väga viljakad pole mu päevad ka kodus – kohutav väsimus! – aga ometi mitte päris viljatud. Ma uuristan ennast “20. sajandi müüti”³ sisse. Ma loen ka väga palju ette, enamasti väga vara hommikul, kell neli või viis, ja natuke pärastlõunatee järel. Ikka veel “Kolme sadamat”. – Uued juutidega seotud määrused. Silmust tõmmatakse ikka koomamale, vaimu ja keha püütakse murda aina uute alatute võtetega. Mida kõike pole viimasel aastal kokku kuhjunud! Ja väike nõelatorge on mõnikord valusam kui nuiahoop. Ma kogun määrused kokku: 1) Õhtul pärast kella kaheksat või üheksat kodus olla. Kontroll! 2) Oma majast välja ajamine. 3) Raadio- ja telefoni-keeld. 4) Teatri-, kino-, kontserdi-, muuseumikeeld. 5) Keeld ajakirju tellida või osta. 6) Sõidukeeld (kolm faasi) a) autobussid on keelatud, trammis on lubatud ainult esiplatvorm, b) kõik sõidud on keelatud peale töölesõidu, c) ka tööle jala, kui töökoht ei ole kaugemal kui 7 km või haiguse korral (aga haigustõendit on raske saada). Muidugi ka taksosõidukeeld. 7) Defitsiitsete kaupade ostu keeld. 8) Sigarite ja igasuguste tubakasaaduste ostu keeld. 9) Lillede ostu keeld. 10) Pii-makaardi äravõtmine. 11) Juuksuri juurde mineku keeld. 12) Töömehi

³ Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. 1930.

Eva ja Victor Klemperer

saab tellida ainult kogukonna kaudu. 13) Kohustus ära anda kirjutusmasinad, 14) karusnahad ja villased tekid, 15) jalgrattad – tööle tohib jalgrattaga sõita (pühapäevaväljasõidud ja jalgrattaga küllasõit on keelatud), 16) lamamistoolid, 17) koerad, kassid, linnud. 18) Keeld Dresdeni piiridest lahkuda, 19) vaksalisse minna, 20) Ministeeriumi kaldapealsele minna, parkides käia 21) Bürgerwieset ja Suure Aiaga piirnevaid tänavaid kasutada (Pargi tänav, Lennéstrasse, Karcherallee). Viimane piirang alles eilsest peale. Üleeilsest ka turuhoonete külastamise keeld. 22) 19. septembrist *juuditäht*. 23) Toiduvarude kodus hoidmise keeld. (Gestaapo võtab ka talongide eest ostetu kaasa.) 24) Laenuramatukogude keeld. 25) Tähe tõttu on kõik restoranid keelatud. Restoranis saab ikka veel midagi süüa, mingit “majatoitu”, kui kodus pole enam midagi. Eva ütleb, et restoranid on puupüsti täis. 26) Riidekaarti ei ole. 27) Kalakaarti ei ole. 28) Mingit erinormi ei ole, nagu kohv, šokolaad, puuvili, kondenspiim. 29) Erimaksud. 30) Maksuvaba summa pidev vähenemine. Minu oma oli algul 600, siis 320, nüüd 185 marka. 31) Ostuaja piiramine *ühele* tunnile (kolmest neljani, laupäeval kaheteistkümnest üheni). Ma usun, et need 31 punkti on kõik. Aga ka kõik koos ei ole nad midagi võrreldes pideva hirmuga läbiotsimise, jõhkra kohtlemise, vangla, koonduslaagri ja vägivaldse surma ees. –

Me elame nüüd tõepoolest lahketest annetustest. Eile kinkis Ida Kreidl meile kaks naela kartuleid, täna tõi ta mulle taldriku keedetud kartuleid ja ühe koti preili Ludwigi annetatud kartuleid. Sisseostudelt tuleb Eva päris või täitsa tühjade kätega tagasi. Olevat ainult spinatit – ka seda ainult väikeses koguses –, aga Eva ei saa seda süüa, ja meil pole ka hakknuga. (Ja see, mis ainult minu jaoks laual on, hakkab mulle niikuinii vastu.) Leivast ja kartulitest süüa mina siin majas viis kuuendikku; taldrikutäis juurvilja, mida Eva oma poeteedel mingis restoranis ära sööb, on väikeseks vastukaaluks. Ka on ta palju rohkem maha võtnud kui mina. –

(...)

11. juuni, neljapäeva pärastlõuna

Eriti viljaka päeva järel olukorra edasine pidev halvenemine. Eile keskpäeval kella poole kahe paiku – mul olid kartulid tulel – jälle gestaapo, neljandat korda neljateistkümne päeva jooksul. Algul tundus

siin üleval, et kõik läheb Kätcheni kaela, kes istus vannis ja ilmus hommikumantlis nagu Monna Vanna. Hommikul oli ta saanud oma mehevonnalt Vossilt pika masinakirjas aruande pommirünnakust Kölnile ja suurtest purustustest. Iseenesest mitte midagi karistatavat, sest rünnakut oli ajalehtedes kirjeldatud ja Ludwig Voss kirjutab läbinisti patriootiliselt. Aga juuditarile. “Te rõõmustate selle üle! Te teete sellega kihutustööd!” Kätcheni laual oli ümbrik kõrvuti tema ema postkaardiga, kes lubas talle oma toidukaardilt söögiõli (ka see on kuritegu). Kiri leiti kortsutatuna (“peidetud”!) tugitoolilt. Kõik tuhniti läbi, Kätchen pidi vaiba lahti rullima, sai seejuures jalahoop, halises, teda ähvardati, ta pidi üles kirjutama oma mehevonna aadressi. Tema tubades tekkis samasugune kaos nagu esimese rünnaku ajal. Rõvedate sõimusõnade valik oli tegelikult kitsas. Ikka jälle “siga”, “juudisiga”, “juudihoor”, “emis”, “sitakäi” – rohkem neile pähe ei tule. Mina olin sunnitud istuma eeskojas toolil, pidin kõike pealt nägema ja kuulama, värisin oma päeviku pärast. Ma pidin aitama raskete maalide mahavõtmisel. Seni polnud mulle palju halba tehtud. “Miks sinu vanaeidel vedeleb siin nii palju villaseid asju ja riidet? Kas ta ei tea, et korjatakse tekstiili?” – “Teab küll, ta otsib neid just praegu korjanduse jaoks kokku.” Ma uskusin juba, et olen väljaspool hädaohtu, kui “20. sajandi müüt” ja minu märkmeleht põhjustasid katastroofi. Eelmisel korral, ilmselt pisut kõrgemate ametnike puhul, raamat ja märkmed suurt vastuseisu ei äratanud. Seekord peeti mulle seda lektüüri kohutavaks kuriteoks. Raamat virutati mulle vastu pead, ma sain kõrvakiile, mulle suruti pähe Kätcheni naeruväärne õlgkübar: “Küll sa näed ilus välja!” Kui ma küsitlemisel nimetasin, et olin ametis 1935. aastani, sülitasin kaks juba tuttavat tüüpi mulle silmade vahele. Sel ajal tuli Eva sisseoste tegemast. Talt võeti kohe kott ära ja sõimati ka teda raamatu pärast. Ma tahtsin talle appi minna, sain kõrvakiilu ja mind tõugati jalahoopidega kööki. (Kõrvakiilud ja hoobid olid ka seekord talutavad – aga mu vaene süda ja hirm edasise asjakäigu pärast!) Eva kaitses end väga rahulikult. “Raamatu laenutasin mina, teie meetod pakub mulle huvi, ma kirjutan sellest oma onupojale, Potsdami ülemlinnapeale Arno Rauscherile.” – Üks tüüpidest mõirgas: “Te tahate meid sellega ähvardada, seda te veel kahetsete!” (“Sinast” oli saanud “Teie”, seekord teda ei löödud ja “sülitati ainult üks kord õige natuke”.) Eva ütles

väga rahulikult, et ähvardamisest ei olevat juttugi, ta ei teadvat üldse, kas vennapoeg praegu veel ametis on, hiljaaegu olevat ta pidanud oma esivanemate andmete osas tema poole pöörduma, ta nimetanud teda praegu, et põhjendada oma huvi Kolmanda Riigi raamatu vastu. –

“Kui mul oleks sugulane, kes jändab juudiga, siis põlgaksin ma teda hingepõhjani, kõlvatu mutt!” Nii läks see veel tükk aega edasi, aga Eva vastu enam vägivalda ei kasutatud. Vägevate ähvarduste saatel nõuti ainult, et raamat kohe ära antaks ja et me enam ei julgeks laenu- raamatukogu kasutada. (Ma ütlesin pärast Evale, et tema kaitse oli väga riskantne samm ja sellel võivad olla halvad tagajärjed. Eva vastas: “Elajad on arad.” – Mõne aasta eest oli ta selle onupoja nime ja pildi leidnud *Illustrierter Beobachter*’ist, onupojaga oli ta tüdrukuna tihedalt läbi käinud. Täna tegi ta Potsdami aadresskalendrist kindlaks, et onupoeg on vahepeal pensionile läinud, aga elab Potsdamis Sanssouci lossis. Võib-olla tõesti abi kõige viimases hädas.) Eilse läbiotsimise bilanss meie jaoks: kadunud oli kogu leib, kahenaelane veel alustamata tükk, üks pakk tuletikke, kogu seep vannitoast, peaaegu kogu suhkur, üks viiemargane rahataskust. Räbal lugu! *Aga tõeliselt parandamatu kahju on laenuraamatukogu keeld.* Nüüd on minu uurimistöövõimalused veel piiratumad kui varem. Ma hakkan kõigilt juudi perekondadelt ja Annemarie juurest paluma ja kerjama; aga kahtlemata olen ma veel kehvemas seisus kui varem. Sellele lisandub hirm, ikka tugevam hirm käsikirju kodus hoida. “Kaheksateistkümnes aasta”, “Curriculum”, LTI – kõik toppab. Ma ei saa enam töötada, ma ainult tegelen millegagi. Ja jälle kasvanud ebakindlus. – Tegelik katastroof ei toimunud aga sugugi Kätcheni ja minu juures. – (Ma unustasin, põrandal oli umbes samasugune pilt kui esimese hävitustöö korral, aga mitte nii hull. “Mythuse” märkmeleht, kahe päeva töö, oli siiski kokku kägardatud, Eva sigaretihiülsid katki astunud ja laiali pillatud, samuti ta pasjansikaardid.) – Katastroof langes 78aastase proua Picki kaela. Teda on jälle kohutavalt pekstud ja solvatud. “Sinu mehel oli linnasevabrik? Vereimeja! Sinu pesakond on välismaal ja teeb meie vastu kihutustööd, aga sina oled meil käes, ja meie käest sa ei pääse. – Sa oled homme hommikul kell 7 gestaapos – sa lähed üksi – kes sind saatma tuleb, lendab koonduslaagrisse.” Proua Pick jutustas meile seda, kui me pärast all olime. Selle juurde lisas ta midagi kummalist.

Kolm tüüpi olid teda piinanud; neljas, kes oli silmapilgu temaga üksi olnud, oli talle äärmiselt sõbralikult sosistanud: “Laske endale head nõu anda, ärge homme hommikul sinna minge.” (Hiljuti kuulsime sarnast juhtumit Kätchenilt: üks töökaaslane tuli koju, gestaapo auto sohver hüüdis talle välisukse ees: “Preilikene, minge veel natukeseks jalutama – nad on üleval!” Isegi nende inimeste seas on “reetureid”.) Proua Pick ütles, et ta ei suuda füüsiliselt seda pikka teed käia ja enast veel jõhkralt kohelda lasta, tal olevat olnud ilus elu ja nüüd on see läbi. Vastupidi Ida Kreidlile ei ole proua Pick üldse sentimentaalne ega hellik, varem oli ta alati rõhutanud oma elurõõmu ja elutahet. Me olime tema pärast tõsiselt mures. Kell 9 tuli ta meie juurde üles, tõi 55 marka, mõned ehted ja paar pisiasja, need olevat meile, kui ta homme vahistatakse. Pisut enne kümmet läksin ma veel kord tema juurde alla, ta istus rahulikult tugitoolis, tekk ümber, väga rahulik, aga väga kahvatu, ja tema silmade vahel tõmbles alatasa. Ma ütlesin talle: “Olgem ausad: teil on kavatsus enast tappa. Mõelge oma lastele, mõelge, et elus on lootus, et natside asi on lootusetu, jääge vapraks...” jne, jne. Ma püüdsin talle igal viisil jõudu sisendada, teda vannutada. Ma ütlesin: “Andke mulle sõna, et te endale midagi ei tee.” – “Ma ei või midagi lubada, ma tahan veel kord järele mõelda.” – “Andke siis oma veronaal minu kätte.” (Kust on kõik inimesed saanud veronaali?) – “See ei aitaks, armas härra professor, mul on ka teisi vahendeid. Ma olen praegu nii väsinud ja mul on nii paha.” Ma läksin üles, me olime kõik veendunud, et ta tapab enda. – Kell kuus, me olime veel voodis, avas Kätchen – ta kiirustas tööle – meie magamistoa ukse, tema taga seisis segaduses proua Ida Kreidl. Proua Pick magavat väga sügavalt, hingavat väga nõrgalt, me peaksime vaatama tulema. Naine näis rahulikult magavat, aga ta hingamine oli väga vaikne, pinnaline ja kiire, ja ta ei liigutanud end, kuigi me ta voodi juures rääkisime, ust avasime ja sulgesime. Me kõhklesime kella kaheksani, siis helistasin ma vastast aiandist – väga sõbralikud, kaastundlikud, natsivastased inimesed – dr Katzile. Ma ei ole arst, aga mul on mulje, et see on veronaalimürgitus. Ta ütles, et ta ei saa hästi liikuma – autot lubatakse ainult öösiti raskeimatel juhtudel – ta saadab kohe halastajaõe ja tuleb ennelõunal. Kui tuli õde, rahulik keskealine naine, oli proua Pick veel teadvusetu, aga hingas paremini ja liigutas end mõnikord. Tundus, et ei ole tege-

mist raske mürgitusega. Me olime arvestanud, et kell 8 tuleb gestaapo, aga dr Katz oli sinna teatanud. Me olime mitu korda proua Picki juures all; lobiseti ja kuulatati alati hirmuga iga autot. (Kasvanud hirm ja ebakindlus on kõige hullemad.) Katz tuli vastu lõunat ja oli teatud määral jahmunud, leides eest kerge juhtumi. Pärast pr Picki arstimite läbivaatamist ja hiljem pr Picki enda ütluste järgi selgus, et ta oli võtnud ainult adaliini, gestaapo pidavat seda vaid “maskeeringuks” ja “sabotaažiks“, inimesed tahtsid mööda hiilida sellest, mis paratamatult tulema pidi. Tema, Katz, nimetab juhtumit tõsisemaks, juba enda ja minu kaitseks. Aga proua Pick olevat kahe päeva pärast korras ja kolme-nelja päeva pärast saavat ta uue korralduse gestaapolt, kus temaga siis õige julmalt arveid õiendatakse. – Nii näen ma ette uut häda. Enesetapukatse kordub, gestaapo tähelepanu meie majapidamise vastu jääb püsima. (Eile tuustiti ja rüüstati ka Friedheimi pitseeritud tubades ja pitseeriti nad siis uuesti kinni.) Proua Picki toibumisel nägin ja kuulsin ma nii mõndagi. Haletsusväärne. Ta on peen, kaunina mõjuv, sale vana daam, tõeline daam. Kuidas ta abitult ja uimaselt ööpõlile istuma pandi, kuidas paljad reied olid vaid õhukese kattega kollased kondid, kuidas pott mingi äparduse tõttu purunes... Seejärel, kui ta natuke rääkima hakkas: muidu elav vaimurikas hääl, nüüd vaevaline ebaselge lalin. Ja see tekitas minus vähem kaastunnet kui õudu. – Eile ja täna päeval olin ma väga löödud, surmaohu tugevnenud surve, edasine lämmatamine, julm ebakindlus koormasid väga. Nüüd, vastu õhtut olen ma juba jälle natuke rahunenud. Nii peab ka edasi minema. Mingit rikastavat lektööri leiab kindlasti, ja päevikuga riskin ma edasi. Ma tahan viimase hetkeni tunnistajaks jääda. – Tragikoomiline vahejuhtum. Kaupmees Hähne juures Wasaplatzil kõnetas mind tähte kandev daam koos kahe kena väikese poisiga. “Härra professor Klemperer, kui ma ei eksi?” Kuidas läheb proua Pickil. Ta ise on proua Hirschel, tema mees on kogukonna eestseisja, ta oli juba kursis. Ma informeerisin teda, ta saatis mind, poisid jooksid ette ja helistasid, enne kui ma neile meie maja leppesignaali (kolm lühikest kella) jõudsin teatada, õnnetuseks vajus ka veel kellanupp sisse, ja nad olid helistanud keskmist, meie kella. Loomulikult uskus Eva, et seal on gestaapo. Ta oli tegelnud just kahele pasjansikaardile aseaine maalimisega, kogu kaardipakk ja üks tubakakarp ja sigaretihiülsid olid tema kõrval.

Seega eriti ohustatud asjad. Ta viskas kõik köögis ahju alla, enne kui ta akna juurde tormas. Kuskil on asja juures alati veel pisut koomikat – proua Ida nutab oma ööpoti pärast –, kõik on ka huvitav: aga see ei aita üle olukorra käsitamatusst julmusest, ja iga päevaga tunneme me end hullemini tagaaetuna, surmale lähemal. Üleeile me uskusime, et olukord on nii halb kui võimalik, eilsest peale on see sada korda halvem. Homme saab see jälle olema veel halvem kui täna.

12. juuni, reede ennelõuna

Mul on kindel tunne, et raamatulaenutuse keelamine on mind saanud põrgu järgmisse ringi. Ebameeldivat: üleeile, 10. juunil 42, algas jälle uus, hullem faas. Ärevuse, altrahva eest hoolitsemise, kuhjunud nõude pesemise tõttu on see veel varjatud, päev möödub kiiresti. Aga kui igapäevaelu jälle normaliseerub – millega siis tühjust täita? – Esialgu oleme ikka veel pinge all. Pärast kasutamist peidetakse kõik nii kiiresti kui võimalik – tõesti kõik: pasjansikaardid, sullepead, ümbrikud, iga toiduraasuke – kõike otsitakse sageli suure vaevaga. Enne kui ma piipu topin, vaatan ma aknast välja, kas on midagi kahtlast... Ükski loom ei ole nii tagaaetud, nii arglik kui mina.

LTI. *Maskeeritud enesetapp, maskeerunud juutlus* jne, jne. Algselt kindlasti sõjaga seotud: maskeeritud patarei. Aga mängu tuleb ka rõõm muinasjutusõna üle (võlumüts). Sõna *maskeerima, moondama* ülemäära kasvanud kasutus.

Üliõpilasena naersin ma ühe Shakespeare'i-monograafia üle (ma arvan: Sieper), mis tegi statistikat, kui sageli Shakespeare'il trompetit puhuti, trummi löödi ja vilistati. Kui gestaapo mu töö peal trampis, olin ma just võtnud eraldi lehe, et kindlaks teha, kui sageli ja mitmes seoses substantiivi, adjektiivi ja verbina kasutab Rosenberg sõnu *veri, liik ja rass*.

13. juuni, laupäeva ennelõuna

LTI. Mõelda sõimusõnade vaesuse, väikese valiku (...) üle. Paar stereotüüpset fraasi: "Talmudis seisab, et naine, kes ei ole juut, on sinu jaoks hoor." Küsimus: "Kas teil on lapsi?" Jaatuse korral: "Muidugi, sinu pesakond teeb välismaal meie vastu kihatustööd." Eituse korral: "Muidugi – teiesugused sead kaotavad ju ära." Proua Pickil on venna-

tütar, kellega ma tutvusin katastroofipärastlõunal ja kes palus telefoni teel teatada järgmise hommiku sündmustest. Ta on abielus minule tundmatu aarialasest professor Gaehdega. Gestaapomehed küsisid mult: “Kas sa tunnend professor Gaehdet? See on ühe juudinäruga abielus. – Küllap sa teda tunnend.” Ma eitasin ja see oli tõsi. Siis sain ma teada, et mees olevat 1920. aastani olnud õpetaja ja siis kuulunud Picki linnasevabriku juhtkonda. Ametit vahetades oli ta niisiis elanud Picki perekonna rikkusest. – Pärast enesetapukatset, millest vennatütrelle teatati, ei ilmunud ta poolteise päeva jooksul kohale. Eile pärastlõunal tuli ta aiavärava juurde, helistas teise korruse kella, nii et aarialasest Elsa Kreidl välja tuli, ja ütles, et mees on tal keelanud majja sisse tulla (too ootas paar sammu kaugemal) – majaelanikud võiksid tädi eest hoolitseda. Siis põgenes ta koos mehega. – Ma pean need inimesed meelde jätma. Võib-olla saan ma siiski kunagi jälle lugupeetavaks ja mõjukaks. –

Proua Pickil läheb märgatavalt paremini, peaaegu liiga hästi, ja nüüd kasvab kogu aeg hirm eelseisva ees. Ida Kreidlile ei ole hoolitsemine ja ärevus jõukohased, pojanaine Else hoiab nii palju kõrvale, kui saab, preili Ludwig on põgenenud. Eile hommikul puhastas Eva all kööki, mina võtsin aiast pesupuud ära, kallasin pesukatla tühjaks... Paar tundi oli põetaja seal, lubas ka täna veel kord tulla. Tubli rahulik hoolas naine, kes ka majapidamises käed külge paneb. Proua Lampen jutustab, et täna kõnetasid teda kaks härrat, kummalgi ordenilindid, eri tänavatel peaaegu samade sõnadega: “Pea püsti – ilm läheb jälle ilusamaks” ja “Vastu pidada – päike tuleb veel välja”. (Et tegelikult oli vihm üle minemas ja varsti oli päikest oodata, oli pööre lähedal.) Proua Lampen oli mõni aeg tagasi neli kuud eeluurimisvanglas istunud ja siis õigeks mõistetud, sest süüdistuse tunnustaja oli kõhklema löönud. Proua Lampen oli ühel talvehommikul ennast vannis raputanud ja “brr!” öelnud, kui kaebaja ütles talle samal ajal “Heil Hitler!”. Niisiis kaebas too, et juuditari oli valjusti ja halvustavalt puristanud, kui kuulis saksa tervitust. Lugu oli juhtunud kaks või kolm aastat tagasi – eelmisel talvel ei oleks proua Lampenit enam õigeks mõistetud.

Hilisel pärastlõunal olime mõlemad (Eva esimest korda) Marckwaldide juures. Proua Marckwald oli hiljuti enne seda siin ma-

jas käinud, proua Picki näinud ja meile 1000 grammi leiva talongid kinkinud. – Eva ja Marckwaldid vestlesid põllumajandusest. Hr Marckwald jutustas sigade nuumamise katsetest eelmise sõja ajal Leipzigi kõrgkoolis. Neli siga said teaduslikult vajaliku kvantumi, neli teist sama koguse, aga lisaks keedetud ajalehepaberit. Viimased kosusid, teised jäid lahjaks. Magu vajab seedimiseks suurt kogust. Ma ütlesin, et tunnen ennast sigade sugulasena, ka mul on suurt kogust vaja. Eva sealaut Niederlehmes laideti maha: betoneeritud laudad ei olevat sobivad, õige olevat puit. (...)

14. juuni, pühapäev, vastu õhtut

Kartulid hommikul, päeval, õhtul, “kartuldama” on minu poolt moodustatud verb koorega keedetavate kartulite harjamise kohta, neid kartuleid süön ma siis koorega külmalt ja soojalt. Eile pärastlõunal esimest korda – kui Eva oli tekstiili kogumispunktis ja (raske koor-maga) edasi rändas – idutasin terve vannitäie kartuleid, mida Elsa Kreidl oma ülejääkidest meile andis. – Täna keskpäeval Glaserite juures, kuhu Eva pärast lõunasööki ka järele tuli. Meid hoiti kinni ja me jäime kohviajaks. Klassikaline grammofoniplaat, ma lehitsesin raamatut “20. sajandi dirigendid”, kus olid ära toodud pildid ja esseed. Otto Klemperer⁴, “hull”, mängib seal suurt rolli. Võib-olla jääb kõigest Klempereridest ellu ainult tema. *Vanitatum vanitas*.⁵ Hüplev jutt meie viimaste päevade läbielamistest. – Nelja paiku äikesevihmast läbimär-jalt tagasi, teejoomine, ja juba tuli külla Steinitz. Samad teemad. Ta arvab, et ma peaksin ennast “vabatahtlikult” tööle kirja panema, suur paberivabrik Niedersedlitzis võtvat veel juute tööle. Ma oleksin see-läbi kindlustatum. Nende päevade suur rahutus ja aina kitsamad või-malused tõsiselt enda jaoks teha viivad mind peaaegu kiusatus-
se. Aga see tundub mulle deserteerumisena. Õige natukene saan ma ikka veel enda jaoks teha (praegu Dubnowi⁶ memuaarid) – ka ei taha ma jätta Evat üksi, täiesti ilma toeta. Ma tahan ka edaspidi fatalist olla, ära oodata, passiivseks jääda ja nendest päevadest vaimselt väl-

⁴ Victor Klempereri onupoeg Otto Klemperer (1885–1973), dirigent ja helilooja, emigreerus 1933 USA-se.

⁵ ‘tühisuste tühisus’ (lad. k.).

⁶ Semjon (Simon) M. Dubnow (1860–1941), vene juudi ajaloolane.

ja pigistada, mis vähegi võimalik. Vabrikus võiks üheksast-kümnest töötunnist üheksa kuni kümme poolunes mööda saata, kodus on ikka vaimseid oaase. Uurimislektüüri olen ma mõneks ajaks varustatud. Kõige halvemaks juhuks on “Wilhelm Meister” varuks. – Pärast sööki peame veel mõneks minutiks Picki-Kreidli juurde alla minema.

16. juuni, teisipäeva pärastlõuna

Eile päeval registreerisin end hambaarst Simoni juurde. Tema esimene küsimus: “Kas Friedheim on tõesti surnud?” – Vastu õhtut oli kogukonna eestseisja Hirschel all Picki ja Kreidli daamide juures. Reede õhtul pool üksteist oli talle PPDst⁷ helistatud, et dr Friedheimi laip kohe ära toodaks. Surmatunnistust, kust selguks surma põhjus, ei ole ta veel saanud. Meid kõiki haaras masendav õudustunne, surm oli meil kõigil suu juures. (Kohal olid proua Pick, Ida Kreidl, Elsa Kreidl, mina.) Mehe edasised teated muutsid meeolelu veel süngemaks. Juba kolm Berliini transporti on siit väga masendavas seisus läbi läinud ja neile on kohvi antud. Nad lähevad Theresienstadt kogumislaagrisse ja seal järgneb kohtadele jagamine Poolasse. Enamasti hiljuti Berliinis mahalastute või koonduslaagrisse viidud meeste lesed ja lapsed. Lõpuks jutustas Hirschel veel ühest juhtumist Dresdenis. Perekond Jadowski (või midagi selletaolist), vana abielupaar, naine 68, vererõhk 220. Paari nädala eest läbiotsimine. “Tee külmkapp lahti!” Võtit ei ole käepärast, ametnik lepib sellega. Pärast naine juubeldab: “Küll on õnn, mul oli seal pool naela kala, mida kaastundlik müüja mulle...” Keegi kuuleb seda, läheb kaebama, gestaapo järelkontroll, abielupaar kuulatakse eraldi üle. Mees võtab omaks, naine salgab. Mees jääb pärast peksasaamist vabadasse, naine läheb PPDsse ja sealt mõne päeva pärast koonduslaagrisse. Kus ta kindlasti ellu ei jää. Poole naela kala pärast. –

Täna ennelõunal dr Simoni juurde ravile. Mees on arst ja hambaarst, neljakümne lõpul, pisut dr Isakowitzi laadi ja temperamenti, aga kiitleb ja lobiseb rohkem kui tema, kusjuures kaunis vaimukalt. Tal on veel ilus rahuaegne korter teisel korrusel Reichsstrasse 15, suures majas ortodoksi kiriku juures, aga personali ei ole. Ta teeb ise ukse lah-

---

⁷PPD – Dresdeni politseipresiidium.

ti, ravib üksi, keerulisematel juhtudel assisteerib tema naine. Naine on aarialane, ja *ei* tohi teda saata, kui teda juudi haige juurde kutsutakse. Kõik jutud levivad nüüd juutide hulgas muinasjutulise kiirusega: kas ma tahaksin rääkida proua Gaehdega, kes mind pärast raviseansi ootab. (Kes on talle rääkinud, et ma lähen Simoni juurde?) Algul ma kõhklesin, ütlesin, kui kibestunud ma abielupaari käitumisest olen. Dr Simon ütles: “Hästi, siis olete te täna mulle just ära öelnud,” aga lisas siis juurde, et kedagi ei tohiks liiga kiiresti hukka mõista, naine olevat täbaras sundseisus, ta teeks kahju endale ja oma lähedastele ja ei saaks ka tädi Picki aidata. Selle peale olin ma jutuajamisega nõus. Pärast leidsin ma proua Gaehde ootetoast, ta nägi väga kurnatud välja. Ta tahtis teada, kuidas ta tädi reageeris. Ma vastasin: “Kui te apelleerite minu avameelsusele – ma ei ole teie kombevalvur, aga ma ei ole julgenud teist teie tädiga rääkida, sest ma ei suuda teie kõrvalejäämist mõista, ja ma ei saa aru, kuidas võidi teilt nõuda niisugust ausõna ja kuidas teie, armuline proua, saite niisuguse ausõna anda.” Seepeale tema: ta teadvat, et teda meie majas hukka mõistetakse, tema olukord on väga piinav ja ta on kogu aeg ärevil, aga teda on ähvardatud arreterida, kui ta tuleks, ja sellega kaasneks kohe ränk oht tema mehele ja pojale. Ta olevat kindlasti pidanud valiku tegema. Ta rippuvat väga oma tädi küljes, ta kannatavat väga, ta paluvat mind “tema eest kosta”. Lõpuks lubasin ma talle seda ja me läksime käepigistusega lahku. Hiljem lähen ma proua Picki juurde alla. – Kärme töö juures katkestamatult rääkides oma kirurgiosavusest, oma vägitegudest, oma kunagisest “rahvusvahelisest praksisest”, oma saksa kolleegide võimetuselt, ameerika hambaarstinduse kõrgtasemest, poliitilisest olukorrast, teatas Simon garanteeritud aaria allikatest: 1) Berliinis ei ole maha lastud mitte ainult paarsada juuti, vaid ka 1500 aarialast, 2) Leipzigit olevat hiljuti 40 ohvitseriaspiranti deserteerinud, Villachis kinni peetud ja maha lastud, 3) üldse olevat äärmiselt paljud deserteerinud ja maha lastud, 4) nekrutiks võetud noorte, eriti intellektuaalide meeleolu olevat läbinisti revolutsiooniline. – Ta ei ootavat aga lõppu enne kui a) ameeriklased on teinud dessandi ja b) itaallased on välja langenud. Me jõudsimme üksmeelele selles, et tänapäeval on kogu maailm, mitte ainult *juut*, vähemalt ühe jalaga haua äärel. –

Uus ringkiri: juudid peavad ära andma kõik aparaadid, tolmuime-

jad, grammofonid ja grammofoniplaadid. Pärast hiljuti koostatud erieeskirju juutide jaoks alustan ma siin eriliste piinamisviiside uut loetelu: 1) tekstiili äraandmine, 2) elektriseadmete äraandmine. Paistab aga, et aaria abielunaist number 2 ei puuduta. Ma tahan pärast Hirscheli juurest läbi minna (Viini tänav 85) ja selle kohta tema arvamust küsida. Ta on väike mees, nii ebajuudiliku välimusega kui võimalik: helesinised silmad, blondid juuksed. (Tema paks prillidega naine kahe väikese poisiga kõnetas mind paar päeva tagasi Hähne juures. Need paar juuti, kes veel siin on, viiakse ikka tihedamini kokku.) Hirschel olevat olnud siinse suure Hirschi kaubamaja karusnahkade osakonna tubli ja jõukas juhataja, elavat praegu oma säästudest ja oma piinari-kast, vapustavat ja ohtlikku ametit⁸ pidavat ta ainult au pärast, ilma igasuguse tasuta. Troostitu kangelaslikkus.

Dubnowi autobiograafia viimane peatükk põrutab mind. Sageli tundub, nagu oleks see mu enda päevik. Peterburi 1917/18 – 1942 kirjutatud ma Dresdenis päris, päris sarnaselt. Hirm päeviku pärast. See võib maksta elu. Kuhu seda peita? Aga kui ma seda ei kirjuta, ei ole ma oma ülesandele ustav! Igatsus süveneda ajalooalasesse töösse, mälestustesse, vaimsusse. Surma lähedus, surma kahekordne lähedus, sest tuleb vanadus – ta on tollal 58, ei ole vahet minu 60ga – ja kohutavalt eksponeeritult igatsus päästa elu, tööd, täita oma ülesanne. Ma usun, et ma võin ennast temaga võrrelda, sest lõpuks olen ka mina ajalooalaseks midagi saavutanud. – Kummaline vitaalsus ja harjumuse kummaline jõud: on silmapilke, eriti hommikuti, kui ma ikka ja jälle akna juurde jooksen – kas auto on seal, kui ma õudusest ja hirmust millekski suuteline pole; ja siis läheb vanker uuesti käima, lugemine ja ettelugemine teeb rõõmu, toit maitseb, päev ei möödu päris ilma naudinguteta, lõpuks riskin ma isegi päevikuleheküljega, mis võib maksta elu. Sageli käib mul peast läbi “Jettchen Geberti”⁹ ütlus: “Ma tean küll, et liivakoogid ei ole mu tervisele kasulikud, aga ma olen neid vähemalt veel korra saanud.”

(...)

⁸ Hirschel oli juudi kogukonna eestseisja.

⁹ Georg Hermann kaheosaline perekonnaromaan “Jettchen Geberti lugu” (1906, 1909).

19. juuni, reede ennelõuna

Kolmapäeval, umbes kell seitse õhtul, maruline helistamine (kellannupp jäi sisse). Gestaapo auto. Ma avasin, samal ajal proua Kreidliga. Meie kaks piinajat, lisaks veel ohvitser, välihallis Auristi I järguga. “Kuidas *teie* nimi on? – Kus *te* elate? – Kas *te* elate segaabielus?” Mul lubati minna, ka proua Ida Kreidlit teietati ja ei tülitatud, tuulati ainult mõnda aega Friedheimi lahti- ja seejärel kinnipitseeeritud tubades. – Hiljem ütlesin ma proua Kreidlile: ainult madalamad organid on läbinisti halvad, kui aga ohvitser on kohal, pakub see mõningast kaitset. Ta vastas väga kindlalt: “Ei!” Kohe nende meeste järel tuli silmapilguks Hirschel ja teatas, et Friedheimi matused on järgmisel päeval, neljapäeva pärastlõunal, ohvitser olevat major Schindhelm, siinse gestaapo juht, kursis ja nõus kõigi meetoditega, viibib mõnikord ka peksmise juures.

Pärast õhtusööki istume nüüd alati natuke veel väga nõrga proua Picki toas (kes saab Ida Kreidliga halvasti läbi – mõlemad kaebavad meile teineteise peale). Arutati, kes läheb Friedheimi matustele – see on pikk tee, sest tramm ja Suur Aed on meile keelatud ja surnuaed asub Fürstenstrasse lõpus. Proua Pick kartis pärast juhtunut üksi kodus olla. (“Kui *nad* tulevad...””) Me lubasime aidata ja nii läksin ma eile ennelõunal pärast pikki vaidlusi hommikusöögi ajal koos proua Picki, Ida Kreidli ja Kätchen Saraga Hirschelite juurde. Viini tänav 85, kohe Marckwaldide lähedal. Väga elegantne krunt, omanik proua Hirschel, sünd. Glauber, väga soliidne elegantne salong kahe täis raamatukapiga. Naine, umbes kolmekümne keskel, kaks väikest poissi, võttis mind vastu, ja ilmneseid imelikud seosed. Ta oli assistendiks Walzeli juures, kellega ta on veel kirjavahetuses, tal on Gertrud Rüdigeri ja Edith Aulhorniga samad kogemused kui minul. Julius Wahle, kellega koos ma andsin välja raamatu Walzeli juubeliks, oli tema onu ja suri aasta tagasi selles majas väga vana mehena.¹⁰ Proua Pick on elanud Hirschelite juures, enne kui ta kolis juudimajja. Proua Hirscheli hoiak: saksalik, rõhutatult mittesioonistlik, rõhutatult esteetiline, Goe-

¹⁰ Oskar Walzel (1864–1944), kirjandusajaloolane, oli Dresdeni Tehnikakõrgkooli professor, Gertrud Rüdiger ja Edith Aulhorn olid 20-ndatel aastatel Saksa Seminari assistendid ja Oskar Walzeli kaastöötajad; Julius Wahle, kirjandusajaloolane, 1921–1928 Weimaris Goethe-Schilleri arhiivi juhataja.

the-saksalik – “*meie* päästame Goethe!” –, kuid ka, arvatavasti aja survel niisuguseks muutunud, rõhutatult usklik, ortodoksne juut. Minu suhtes armastusväärset tagasihoidlik. Ma palusin raamatuid. Varem pole ta “ei aktiivselt ega passiivselt” raamatuid laenanud, nüüd olevat ta rõõmus, kui niiviisi “tuleb ta raamatukokku elu”. Ta andis mulle ühe kõite Herzli “Sionistlikke kirju” ja lubas mul kasutada Dubnowi kolme köidet “Juudi ajalugu”. – Ta organiseeris proua Picki juurde pärastlõunaks kedagi abiks. Algul oleks ta ise tulnud, siis vahetas ta välja üks üüriline. – Friedheimi surmapõhjuse kohta väljendus ta mittekahemõtteliselt: on ju võimalik, et ta tõesti suri südamenõrkusse, aga ... Ma ütlesin: “Kas PPDs on asjad teisiti?” – Seda olevat ka juba juhtunud... Friedheimi vastu olevat esitatud üks vana asi, mida nüüd vist uurima hakati. (Ta oli Bassenge pangamaja omanik... – jumal teab, mida ta oli püüdnud päästa.) –

Pärastlõunal Ida Kreidliga, kes pidevalt kaebles, juudi surnuaiale. Poolteist tundi: Strehleni kirik, Reicki tänav, Rayskistrasse, Gruna tee, Grüne Wiese (Gusti Wieghardti kant!), Haenel-Clauss-Strasse, Borsbergstrasse. Dresden on imeilus: tumedad mäeahelikud, aedade rohkus, lillede ja lõhnade küllus, tükike vaba loodust, mille keskelt tõusid gaasivabriku korstnad nagu pudelikorgid. Aga Ida Kreidl kaebas ikka jälle tohutult pika tee üle, selle üle, kuidas meile jahti peetakse ja et me ei tohi Suurest Aiaist läbi minna... Ja tagasiteel (üksinda ja Eva nõuandel natuke lühemat teed pidi läbi Geisingstrasse – täpselt tund ja veerand) olin ka mina väga väsinud, nii et eile ei suutnud ma päevikusse märkmeid teha. – Kõledat surnuaiahoonet olin ma juba kahe aasta eest tundma õppinud. Seekord tundus mulle kõik süngemana. Tosin vana naist, tosin meest, osalt silindritega, Reichenbach nägi välja nagu katkutud lind, kübar vajus talle silmle. Sel pärastlõunal toodi seitse laipa. Ma sattusin ortodokssetele matustele, mees talaaris luges pika heebreakeelse palve, pärast, kui sark oli välja kantud, ütles ta kummaliste katoliiklike kummarduste saatel altariseina poole teise heebrea palve. Ma läksin siis natukeseks välja, Eva tuli, ja me astusime mõlemad jälle sisse. Vaimulik tuli minu juurde: ta oli gümnaasiumiõpetaja, kellega ma olin tutvunud Breitude juures kui nende üürnikuga. Sally Friedheimile luges ta, kui kaetud must kast tema ees seisis, kaks psalmi saksa keeles. Inimeste kaduvusest ja et Igavene meid kait-

seks. Kõik oli lohutu ja sugugi mitte pidulik. Kaks inimest nutsid: preili Ludwig ja Elsa Kreidl (kes mõtles oma mahalastud mehele). Surnu omakseid ei olnud. Tema õde oli neil päevil Hildesheimis surnud, tema vend oli deporteeritud ja teadmata kadunud. –

Neljapäeva keskpäeval oli mul olnud ainult õige väike gestaapohematus: mees, kes ütles, et ta on “salapolitseist”, ja tahtis ainult Friedheimi juurde. Ta tundus mulle tuttavana, oli ka Ida Kreidli juures minu järgi küsinud: ta kuulus gruppi, kes Dölzschenis minu raamatuid läbi otsis ja üht-teist näppas, ka Friedheimi toas otsis ta raamatuid.

Shaw’ “Pühas Johannes” on äge ketserite jälitaja, kes Johannat põlemas nähes ahastuses kokku langeb. “Ma ei teadnud ju...!” Ta ei osanud endale seda jubedust ette kujutada. *Nii sõnasõnaliselt ettekujutamatu* on seni olnud mulle meie olukord: mulle on alati räägitud peksmisest ja täissülitamisest, värisemisest iga automürina, iga helistamise ees, kadumisest ja mitte-enam-tagasitulemisest – ma ei teadnud seda siiski. Nüüd tean ma, nüüd on õudus alati minus, mõneks tunniks summutatud või harjumuseks kujunenud või nõrgestatud lausega “Seni on veel ikka hästi läinud” ja siis uuesti lämmatushoona elav. Eva ja minu vahel on see tüliküsimus. *Tema* ütleb, see ei ole talle midagi uut ega üllatavat, ta on kõike seda ju sada korda kuulnud. Mina: aga nüüd alles elan ma seda läbi, minu fantaasia või minu altruism ei olnud küllalt tugevad, et seda nii, päris teiste kõrvalt kaasa elada. – Ma võrdlen seda surmahirmuga rindel. See siin on tuhat korda jubedam. Seal oli see halvimal juhul “auga langemine”, haavatasaamisel oli kõikvõimalik abi kindel. Nüüd – jube kadumine. Mis Friedheimist sai? Mis teмага juhtus, kui ta siit ära viidi? Mis oli vanglas? Kuidas oli ta lõpp? Hävitatud; pärast piinu porri uppunud. Tuhat, tuhat korda jubedam kui kogu kartus 1915. – Ja alati hirm, alati akna juurde jooksmine, kas auto... Edasine ennelõuna-programm: esmalt veel pisut Dubnowi märkmeid, siis keldris meie vähese kartulitagavara idutamine. Meie söögipuudus kasvab. Eva on väljas määratud talongivabale “lobile”, meil on veel ainult üks leib saada ja alles nädala pärast tulevad uued talongid. Mul on südametunnistuspiinad, et ma nii palju söön.

(...)

23. juuni, teisipäeva hommik

Eile vallutas Rommel Tobruki, Sevastopool on kohe langemas. Väga tugev mulje. See ei näita just Saksa poole nõrkust ega lõppu enne talve tulekut. Ja viletsus ja häda kestavad edasi. – Õhtul viivuks Steinitzi juures. Ta tuleb hirmu tõttu alles pärast seitset surnuaiast tagasi; tema naine riidleb temaga ka minu juuresolekul; pealegi ei jõua naine küllalt kahtlustada inglasi ja avaldada veendumust Hitleri lõplikus võidus. Väga lohutud minutid.

Lugesin Herzli “Juudi riiki” segaste tunnetega.

Saksa natsionaalsotsialismi täiesti ebasaksalikku olemust ei suuda ma enam uskuda; see on saksa oma kasvaja, kartsinoom saksa lihast, vähi variant, nagu on olemas ka hispaania gripp.

Lõuna paiku

Kui Eva ära läheb, on hüvastijätt nüüd alati väga õrn; ta ei tea ju kunagi, kas ta mind siin veel kohtab. Hirm tunnist tundi; aina akna juurde jooksmine, kui auto müriseb. Vaevalt on see liialdus: nälg ja hirm täidavad päeva. Nälg vaheldub iiveldusega: vanu halbu külmaks läinud kartuleid suudan ma süüa ainult vastu tahtmist, nad ei mõju hästi ei maole ega sooltele. Aga sellest rohkem piinab hirm. Meie talongid on nii otsas, et Eva peab restoranis sööma lobi, mida saab ilma talongideta. Homme peab ta jälle Pirnasse¹¹ minema. Siis võtab ta jälle paar lehekülge kaasa.

Pärastlõunal

Veel eilsest: Steinitzil oli eile kogukonna riidelaos tegemist ja ta sat-
tus otse gestaapo auto peale. “Mundrimees kahe tärniga”: “Mis sa siin hul-
gud? Kuidas su nimi on? Kas ma olen sulle juba paar korda vastu
lõugu andnud? Ei ole? Noh, ma tulen sulle varsti külla.”

Tänased uudised: peaaegu kuus nädalat tagasi andsin ma oma kin-
gad ainukese juudi kingsepa kätte – Eva ütleb ta kohta alati “vene
karu” – Sporer-gassel, maja kuulub kogukonnale ja seal elavad juudi
töölised. Neid kingi ootan ma meelega, alles siis, kui ma nad kätte
saan, võin ma tööga ülekoormatud mehele teised parandada anda ja mi-
nu mitu korda paigatud saapad on juba päris ilma kontsteta. Pärast mit-

---

¹¹ Pirna on väikelinn Dresdeni lähedal, kus elas Eva Klempereri sõbranna, kirurg Annemarie Köhler. Alates 1941. a lõpust olid tema juurde peidetud Victor Klempereri käsikirjad.

mekordset järelepärimist pidi Eva homme kingad lõpuks kätte saama. Nüüd oli Sporergasse 3 läbiotsimine ja kingsepp on vahistatud (kuuldavasti leitud sigarettide pärast). Niisiis käin ma ilma kontsteta edasi. (...)

Viimane määrus: alates 30. juunist juudi koolid suletakse, lastele ei tohi anda ka eratunde. Vaimne surmaotsus, pealesunnitud kirjaoskamatuse. See neil läbi ei lähe.

Kohvleid ja pakke täis veoauto sõitis maja ette: konfiskeeritud tekstiili üldine äraviimine. (Aarialased annavad üht-teist vabatahtlikult ära; juutidelt pressitakse kõik välja. Alles tohib jätta selle, mis on vajalik "tagasihoidlikeks tarvidusteks". Kuidas gestaapo seda mõistab?) Läbinisti juudi abielud annavad ära ka kõik elektriseadmed ja gramofonid. Sellest oleme meie – esialgu – vabastatud.

Herzli sionistlike kirjutiste läbitöötamine. Äärmiselt suur sugulus hitlerismiga. Ainult et Herzl läheb mööda vere defineerimisest. Rahvus on tema jaoks "ajalooline grupp, mis nähtavalt kokku kuulub ja millel on ühine vaenlane". (Väga nõrk definitsioon.)

Koolikeeld on number 3 juudivastaste abinõude teises seerias.

24. juuni, kolmapäeva ennelõuna

Me rääkisime oma olukorra halvenemisest. Kui leebed olid läbiotsimised Dölzchenis. Ja nüüd... Eva ütles: "Need ei ole enam läbiotsimised. Need on pogrommid." Tal on täiesti õigus.

Pärast proua Picki enesetapukatset oleme nüüd igal õhtul pärast sööki ja enne teejoomist natuke all. Et proua Kreidlit lohutada – teist lohutust ma ei tea –, konstateerin ma taas: "Jälle üks päev üle elatud, üks võimalus ellu jääda rohkem."

Ajalehes seisis ametlikult: Heydrichi mõrtsukad olevat ühes Praha kirikus maha lastud; nad olevat detsembris 1941 ühe küla lähedal Pilsenis Inglise lennukitelt langevarjudega maandunud. Beneši tšehhid, kelle nimed ja sünniandmed täpselt avaldati. – Nii palju ametlikust teatest. Räägitakse: küla, kus inimesed elasid, pole enam olemas. Mehed on maha lastud, perekonnad koonduslaagris, majad hävitatud – tühi väli, mis üles küntakse.

Kiri Sussmannilt¹² (Arne Erik Johansson), südamlilik ja mitte midagi

¹² Martin Sussmann, Victor Klempereri noorima õe mees, emigreerus 1939 Rootsi.

aimav. Küsib minu Curriculum'i järele. Kas ma pean talle ütleva, et ma ei või ühtegi käsikirja kodus hoida? Tahab mulle Georgilt¹³ raha saata. See olla "riiklikult lubatud". Aga minu "piirsummat" ta ei tea. Küsib minu tervise järele. Kas ma pean talle kirjeldama erutusi, nälga? Loodab järgmise kevade, vähemalt sügise messi peale, sest "äri näib ju nii hästi minevat". Pean ma talle ütleva, et nii kaua ei saa me enam oodata? – Ta suvitab nagu eelmisel aastal ja juurib oma väimehe väikest metsatükki. Mille pärast võib inimest kadestada, mida kõike võib pida da vabaduseks. Ja siiski: ma ei tea, kas ma tahaksin olla tema asemel.

Niisiis täna pärastlõunal lähevad need leheküljed Pirnasse. Minu uusim hirm on, et ka seal ei ole nad absoluutselt kindlas kohas. Annemarie on ju halvas kuulsuses. Kui käsikirjad seal avastatakse, hukutavad need (ja ülejäänud asjad) Annemarie, Eva ja minu. Tundub, nagu oleksid Ernst Kreidli ja dr Friedheimi vaimud nüüd alati minu ümber. Aga hädaoht on nii suur ja kogu aeg varitsemas, et see muudab mu fatalistik. See käsikiri on minu kohustus ja minu viimane rahuldus.

Veel küsib Arne Erik, kas ma "hoolsalt jalutamas käin". Aga Eva tormab läbi turuhalli, ja mina kannan tähte.

Pärast sööki

Lobiseja Simon – esimese suure sooja ajal tähega määrgistatud mantlis sinna, kolmandat ja eelviimast korda – ütles tabavalt Heydrichi ja Hühnleini (mootorrattaväeosa juht, suri 60aastaselt "raskesse haigusse") jne riiklike matuste kohta: "Kellele tehakse riiklikud matused, selle on nad alati ise ära tapnud." Selle kirjutati ma veel kiiresti üles, enne kui leheküljed kindlasse kohta lähevad.

25. juuni, neljapäeva hommik

Hommik on nii kohutav. Kõik tuleb sulle korraga peale. Kas mind pekstakse täna läbi ja sülitatakse täis? Kutsutakse gestaaposse, vahistatakse? Vahistamine tähendab nüüd kindlat surma. Edasi: mida süüa? Viletsus on läinud väga suureks: meil on veel kolm kartulitalongi, aga kartuleid ei tooda müügile (Chemnitzis olevat relvatöölise hulgas rahunud, mispeale Dresdenile määratud juurvili jne läks sinna, Berliinis ja Thüringenis valitsevat täielik puudus – aga midagi sarnast märkisin ma

---

¹³ Prof. Georg Klemperer (1865–1946), Victor Klempereri vend, arst, emigreerus USA-sse.

juba 1916), meil ei ole enam üldse leiba ja uusi talonge veel ei ole. Annemarie ütleb, et ta on ise hädas, tema uus, päris väheseks jäänud personal varastab tema tagant. Steininger, proua Picki sõber, kes mind aeg-ajalt aitab, ei julge arvatavasti kodunt välja tulla. – Pirna oli ka muidu pettumus: Eva võttis väikese pesupaki kaasa ja tõi selle jälle tagasi. Ka seal pole võimalust pesu pesta lasta. Jõuludest peale on aina suurenev pesupakk magamistoa laua all. Kodus pesemiseks puuduvad vahendid. Vahetule pesupuudusele – nüüd on ka soojaks läinud – lisandub hirm läbiotsimise ees. Inimesed võtavad kõike kui repressioonide ajendit. – Eva tõi mulle Pirnast sigari kaasa. Ma suitsetasin selle kohe ära, sest alles hoidmine on lausa elukardetav. Harjumatus ja liiga rutakast naudingust, sellega liituvate mõtete rõhumisest ja kibedusest, väga halvast tubakast hakkas mul halb. Higistamine, kuumad käed, hingamispuudulikkus. Koerapraad “Kangrutes”¹⁴, ainult veel halvem, sest hädaohtlikum. –

Herzli “Sionistlikud kirjad”. Mõttekäigud, mõnikord otse sõnad, see on Hitleri fanatism. Artikli “Mauschel” puhul oli mu püsiv mulje: Lydia Rabinowitsch¹⁵ (München 1919) on üles tõusnud. – Kuidas Herzl rassiteooriast kõrvale põikleb! Kuidas on ta tulevikku ette näinud! (Ja jälle mitte ette näinud, sest ta peab emantsipatsiooni likvideerimist, Euroopa tagasilangemist keskaega võimatuks.) Kuid siiski ei ole see miljonite jaoks õige. Mina olen ainult sakslane. Kõik muu oleks minu jaoks komöödia.

Proua Pick ütles: “Ma kutsun teie naist nüüd ainult Eva Brandströmiks.”¹⁶ Tal on õigus ja ma imetlen ja austan Evat neil nädalail veel rohkem kui varem.

Muide, Strehleni kiriku juures on Elsa Brandströmi tänav. Küllap on see kahe silma vahele jäänud, sest see patsifist keeldus talle pakutud vastuvõtust Hitleri juures, kes oli ta mehe ametikohast ilma jät-

---

¹⁴ Gerhart Hauptmanni näidendis “Kangrud” tapab Baumerti perekond suurest näljast oma koera.

¹⁵ Lydia Rabinowitsch, majandusteadlane, veendunud sionist, kellega V. Klemperer puutus kokku Münchenis 1919/20.

¹⁶ Tegelikult Elsa Brandström (1888–1948), Rootsi suursaadiku tütar Peterburis, teda nimetati “Siberi inglisk”, hoolitses ennastohverdavalt tüüfuses sõjavangide eest Vene vangilaagrites; hiljem keeldus resoluutselt koostööst Hitleriga.

nud. Ma näen Brandströmi veel koos Ulichiga¹⁷ Filoloogiaühingus ühe minu ettekande puhul.

Kergendus, et käsikirjad ei ole enam kodus, kestab alati täpselt kaksteist tundi. Siis saab sisemine kohusetunne (või edevus või tühjustunne) surmahirmust võitu. (Praegu on mul siin hoiul Delteil¹⁸ märkused Jeanne d'Arci kohta, käsikirjamapp 20ndatest aastatest.)

Herzl on mulle vastumeelne, aga huvitav. Buberi "Chassidim"¹⁹, tema sissejuhatus juudi müstikasse teeb mind lausa haigeks. Hämarad ülepaisutused.

(...)

26. juuni, reede ennelõuna

Seni võisid tööl käivatel juutidel olla jalgrattad. Kõige uuem määrus (4): jalgratas võib olla ainult töölisel, kelle tee (töökohta) on pikem kui 7 km. Samal ajal: kellel on veel lubatud trammiga sõita (töölised üle 7 km piiri), ei tohi enam osta pileteid 12 kaupa või ümberistumiskomplekti, vaid ainult kalleid üksikpileteid. –

Kuna Elsa Kreidl kui lesk on juutidest eraldatud, on maja sidepidaja kohustused kogukonnaga (eriti toidukaartide muretsemine igal neljandal neljapäeval) läinud üle minule ja minu asemel teeb seda Eva, kes võib sõita trammiga. See tihendab sidemeid kogukonnaga.

Eile koos Evaga Marckwaldide juures. Mehe üks ütlus vapustas mind. Ta ütles pooleldi süütult, pooleldi igatsevalt, nagu meenutatakse häid aegu: "Kui mind sai veel välja sõidutada, meeldis mulle turuhall. Minu naine sõidutas mind sinna ja jättis mind ühte nurka, sel ajal kui ta ise sisseoste tegi." –

Herzli "Sionistlikud kirjad". Mind vapustas sügav seos hitlerismiga. Seesama kolmkõla: rõhutatud traditsioon – rõhutatud ameerikalikkus – rõhutatud solidaarsus vaestega. Sellele lisaks rikaste ja teisesuunaliste vaimulike ohjeldamatu sõimamine. Tulevase suursugususe kujutamine. Rahukinnitused ja ähvardused.

(...)

¹⁷ Robert Ulich (1890–1977), filosoof ja kasvatusteadlane, Elsa Brandströmi mees.

¹⁸ Joseph Delteil (1894–1978), prantsuse kirjanik, tema kirjutis "Jeanne d'Arc" ilmus 1925.

¹⁹ Martin Buber (1878–1965), religioonifilosoof ja kirjanik, kes lähtus hassidismist.

Vastu õhtut

Päeva kroonika, nagu ma kuulsin Simonilt, siis Seliksohnilt (kartuallikas!), lõpuks Kätchenilt. Kingsepp sooritas PPDs enesetapu. Ma kahtlen selles, ta ei paistnud mehena, kes kiiresti närvid kaotab – külalaps aidati teda tagant. – Evakueeritakse vanadekodu kogukonna majas, kus ma hiljuti külastasin härra Hammerit, kes rääkis oma suhetest Walzeliga. Ka mitu teist vana inimest, keda gestaapo on nimeliselt määranud, peavad kaasa minema. Nende hulgas Perl, vana põdur mees, kellega ma talvel koos lund kühveldasin ja kellele see töö pakkus lühiajalist kaitset – ta ei tarvitsenud minna gestaaposse, kes laskis tal muidu iga päev kohale tulla, seal teda peksti ja kutsuti ikka jälle tagasi. Kokku kuulub transporti 50 vana inimest. Et Berliinis evakueerimised pidevalt jätkuvad, tuleb ka siin arvestada aktsiooni edasikestmisega. Mille järgi valik tehakse, ei ole päris selge. Vanuse, varanduse, isikliku ebasümpaatia järgi? Praegu on vanad eriliselt esiplaanil. Ma kuulsin siin sageli räägitavat aaria kammerlauljast Zottmayrist, kes oli juuditariga abielus. Ta suri paar kuud tagasi vähki. Naine (seitsmekümne algul, heas varanduslikus seisus), keda siiani ei olnud üldse kimbutatud, pidi kohe hakkama tähte kandma. Nüüd on ta evakueeritavate hulgas.

Täna oleks Kätchen mind peaaegu tabanud leiva ja suhkru varguselt. Mis siis oleks saanud? See on tõesti puhas nälg, mis ajab mind toiduvargusele. (Millega ma Kätchenile tegelikult kahju ei tee. Ta sööb vähe, ema varustab teda hästi ja ta laseb nii mõndagi halvaks minna.) Ma pean seda õudseks alanduseks, et ma niiviisi varastan.

27. juuni, pühapäeva ennelõuna

Päeva kaks esimest suuremat muljet: 1) ma rooman armetult põrandal, et jõuda riivlõuna klaveri taga; sinna päris alla on peidetud leib; 2) ma külmetan lahtise akna juures – sooja on seni väga harva, üksainus päev oli peaaegu palav – ja mõtlen külmetades kohe: “Tore, see rikub saaki, tore, sest ma võin mantliga välja minna ja ei pea siis ülikonna külge tähte kinnitama.”

(...)

Täna hommikul ärgates käis mul läbi pea: ma pean fikseerima ühe visandi: pro Germania, Zioni vastu saksa juudi tänasest vaatepunktist.

Ma asun selle juurde, kui ma Herzli “Sionistlikud kirjad” läbi saan, järelikult homme. Kuivõrd ma homme selleks veel suuteline olen – alati hirm lähema veerandtunni pärast.

28. juuni, pühapäeva õhtu

Ennelõuna Herzli märkmetega. Pärastlõunal Seliksohnide juures. Seliksohn vaidleb kirglikult, mina ebakindlalt. “Te peaksite juut olema, te peaksite juute õpetama, teid võetaks Jeruusalemmas vastu, seal oleks teie koht.” – Ma olen ainult sakslane, ma ei saa teisiti; natsionaalsotsialistid ei ole saksa rahvas, praegune saksa rahvas ei ole kogu Saksamaa. – Tema vihkavat kogu Saksamaad, kõike saksalikku kui ammusest ajast julma ja barbaarset, ta tahaks parem Saksamaalt eemal sügavas vaesuses elada kui siin talutavates oludes jne, jne. – “Ja kui ma ka Saksamaad vihkaksin, poleks ma seepärast veel mittesakslane, ma ei saa endast saksalikku välja rebida. Ja ma tahaksin siin taasülesehitamisel abiks olla. – Muide: Jeruusalemmas oleksin ma ju ainult kaasajooksik, oportunist, reetur.” Ta ise olevat mulle kunagi varem öelnud: “Kui teid Jeruusalemma kutsutaks ja mul oleks sõna kaasa rääkida, hääletaksin ma selle vastu.” Tema: “Ainult siis, kui te enne ristimistunnistust ära ei viska. Aga vagadust, sünagoogis käimist ei nõuaks teilt keegi.” Eva ja mina rääkisime sellest tagasiteel. Päril Jeruusalemma vastu, päril Saksamaa poolt polnud meist kumbki. Ma tsiteerisin Jule Sebba²⁰ sõnu: “Kui ma peaksin natsionalismiga kaasa minema, valiksin ma juudi natsionalismi, mis mind taga ei kiusa.” – Aga ka tänasel vaidlusel ütles Seliksohn: “Nüüd tulevad saksa juudid joostes.” Ühes teises seoses jutustas Seliksohn oma lapsepõlvemuljeid, kui liigutavaid leinatalitusi peeti 1904. aastal vene juudikogukondades Theodor Herzlile. Seal oli teda tõesti peetud lunastajaks – (Herzl kirjutab *gestor*, saksa keeles “juht”).

Siin majas vaieldakse praegu pidevalt, kas tänane toitlusolukord on parem või halvem kui aastal 1918. Kreidelid kinnitavad: parem, meie: halvem. (...)

²⁰ Julius (Jule) Sebba (1882–1959), advokaat, Klempereride perekonnasõber, emigreerus 1933 Palestiinasse.

29. juuni, esmaspäeva hommik

Aasta tagasi istusin ma meie pulma-aastapäeval PPDs. Väga meeletel ja kibestunult. Aga kui palju paremini käis tookord meie käsi tänasega võrreldes. Caspar-Davidi²¹ mehed olid kõik veel siin, ma võisin veel ilma täheta koos Evaga käia, sõita, restorani minna, meil ei olnud kodus toidupuudust, gestaapo ei korraldanud veel pogromme, minu kirjutusmasin ja käsikirjad olid veel kodus, oli veel võimalus midagi produtseerida, ma ei aimanud veel hilisema orjuse ja vaesuse määra. –

Kuid ma võin teha ka vastupidise arvestuse: Hitler ei olnud veel peatatud ja kindlale hukule nii lähedal kui täna. – Pühitseda ei saa me üldse. Eva proovib linnast veel kaksikümmend naela kartuleid koju tassida, mida Kreidli ema meile tähtaja ületanud talongides jätab. See on Eva kingitus minule. Tema jaoks ei ole mul midagi.

Kolmapäeval saadetakse vanadekodu ühe autoga Theresienstadti. Dr Katz saadab transporti. Räägitakse tema iseloomulikust ütlusest: “Loodetavasti tulen ma tagasi.” –

14 päevaks 29. juunist 12. juulini on iga inimese kohta kümme naela kartuleid. Neist iga neljas on mädanenud. Juurvilja ei ole, röigast ei ole. Leiba on napilt ja see on halb. Kui kaua võib vaimustust ja head tahet asendada hirmuga?

Inglaste massilised õhurünnakud Kölnile ja Bremenile olevat õhupealetungi sissejuhatuseks: “1000 lennukiga üle Põhja- ja Kesk-Saksamaa!” Äramärgitud linnade hulgas olevat ka Dresden. Siin tugevdatakse õhutõrjepositsioone. (Zeiss-Ikoni juures ja Raekoja katusel.)

1. juuli, kolmapäeva ennelõuna

Juba eile hommikul, kui ma kirjakasti juurde läksin, ütles mulle proua Ida Kreidl: “Nüüd olen ma kõik kaotanud. Ka minu lapsed evakueeritakse Prahast.” Tal on seal abielus tütar, tema tütrepoeg on kümneaastane. Perekond läheb Theresienstadti ja sealt tundmatusse. Poeg Paul on jaanuarist peale ära. Ma lohutasin: Prahast on nii palju mahalaskmisi, et iga teine koht on kindlam. Ida Kreidl oli ka üllata-

²¹ Mõeldud on juudimaja Caspar-David-Friedrich-Strassel.

valt rahulik või nüristunud või uimane. – Öhtul, kui me tuimalt proua Picki toas koos istusime, ilmus Elsa Kreidl: tema mehe urn ja veel üheksa urni olid matusteks kohale jõudnud; Friedheim ja Ernst Kreidl õnnistatakse pühapäeval kell pool kümme. See on groteskselt hirmutav. Eval ja minul oli sama mõte: nii nagu nad mõlemad tavatsesid aiapingil koos istuda, nii seisavad ka nende urnid kõrvuti. Kreidl astus surmateele kuus kuud varem, Friedheim jõudis talle järele. (Juudi laibapesija jutustas proua Vossile, et Friedheim poos ennast üles. – Aga kuivõrd õige on selles teates “ennast”, ja kui see ongi õige, ei näita see teo vabatahtlikkust. Räägiti, et vangide jaoks pannakse kongi köis.) Ma ei vabane enam surmahirmust. See on hirmsam kui 1915. Sind võidakse iga tund ära viia. –

Eva on ikka rohkematest käikudest ära tapetud. – Proua Picki nimel riskib ta liialdamata iga päev oma peaga, ei, meie peadega. (“Sinu käsikirjade nimel ka,” vastab ta etteheitele.) Ma kirjutasin täna – tundidepikkune töö – kuus rahaülekannet. Eelmise aasta tohutu tulumaks Georgi rahalise toetuse tõttu, deviisidetrahi teine osamaks, juudimaks jne. Kokku 466 marka. Meie varud kahanevad umbes 500-le. Aga raha suhtes olen ma juba tuimaks muutunud. Ainult et mulle “järele ei tuldaks”, ainult kõht poolenisti täis süüa. Selle “poolenisti” osas läheb aina halvemini. Proua Picki sõber Steininger, kes mulle leivatalonge kinkis, ei julge enam juudimajja tulla. Viimased kuus kartulit keetsin ma tänaseks hommikusöögiks; kõige suurem neist oli täiesti mäda, isegi mina ei suutnud seda süüa. Praegu on Eva jälle linnas kartulijahil. Ta teatas juba mitu päeva tagasi: enamik turumüügipunkte on suletud ja kinni kaetud. Juures sedel: “Täna kaupa ei tulnud.” Järjekorrad poodide taga. Päris väikseid nuikapsapäid – üks kuni kaks – antakse kaardi alusel. – Juudil ja juudi majapidamisel neid kaarte ei ole.

Märkmed Herzli “Sionistlike kirjade” kohta. Täna tahan ma lisada veel Herzli-Hitleri võrdluse ülevaate. – Alustatud raamatuga “Glückel von Hamelni mälestusväärsused”²².

---

²² Glückel von Hameln (1646–1724), saksa-jidiši kirjanik, koostas mälestusteraamatu, kus käsitleb juudi keskkihti Saksamaal.

2. juuli, neljapäeva hommik

Kui ma peaksin ellu jääma, siis ei suuda ma olukorra nürile troositusele varsti enam kaasa tunda. Nälg, mida teravdab (Eva poolt vaidlustatud, aga ometi hästi tabav) ütlus: teistel inimestel ei ole parem, järelikult võib oodata. (Teistel on parem: ostukaartide hulk on piiratud, aga on suurem ostu-, liikumis-, vahetus- ja hangeldamisvabadus, lisaks veel einelaud ja restoran, ja mitte ühtegi või peaaegu mitte ühtegi läbiotsimist.) Nälg, mis nendel viimastel päevadel on kaotanud kogu oma metafoorsuse. (Majas ei ole ühtegi kartulit, pole lootust saada leivalisa, mitte natukestki juurvilja.) Hirm iga helistamise, iga automürina ees. Terror kõigi, aga sada korda enam kõigi juutide suhtes. Rahva hirmunud kannatlikkus (või tõesti võiduusk ja rahulolu?). Võidud Aafrikas ja Venemaal, mis sõda vähemalt pikendavad, absoluutne isoleeritus. Nagu ütleb Chénier: "Kui vanglauks su taga kinni langeb..." Eriti troostitud õhtud, kui me istume all kolme naisega. Ühe mõlemad lapsed on nüüd evakueeritud; teisel on mees maha lastud; kolmandat ähvardab kogu aeg gestaapo. Vestlus: evakueerimised, õudused, hirm helistamise ja automürina ees, Eva teated välisilmast (kokkusaamised, äärmiselt salaja, smugeldades). –

Ennelõuna

Kätchen Sara tuleb hilja öösel (jala) tehasesst, tõuseb hilja üles ja teatab siis uusimaid uudiseid: eile õhtul raadiost – Sevastopool langedud.

Vanadekodu transport Theresienstadtiti brutaalne. Pinkidega veoauto, kokku pressitud, ainult tillukesed kompsud tohtis kaasa võtta, võmmud ja hoobid.

Kätchenil on vahetustega töö enne lõunat ja pärast lõunat. Sõiduluba ta ei saanud, tal kulub minekuks peaaegu kaks tundi. Jalad on pidevalt haiged, tihti töövõimetus.

3. juuli, reede hommik

Eva aitab all tolmu imeda ja küürida. Siis leitakse meile alati veel mingeid kartuleid. Eile ilmusid välja veel mõned, mis preili Ludwigist maha jäänud. Faktiliselt on nii, et Eva koristab selleks, et saada minu jaoks poti kartuleid. Lapsel on teine nimi, aga tegelikult on see üks ja seesama. Kartulid topin ma 99 protsenti endale sisse. Eile söötsin ma

valges näljas ühe poti kallale. Mõnikord mõtlen ma, et Evale jääb või, suhkur ja suurem osa lihast ja nii oleme me tasa (see ja leib) – aga Eva jääb minust veel palju kõhnemaks.

Eile (nagu sageli) saatsin ma Eva Wasaplatzini. Seal (pärast piinari-kast ootamist tähega märgistatult) võtan ma talt ostud vastu ja ta sõidab linna. Sellel teel kohtasime eile ajalehemüüjat, kes kuuarveid kasseeeris. Eva astus tema juurde: “Ma maksan kohe ka meie alt Kreidlite eest.” Meil tuli mõlemal kohe mõte: “Siis jääb uksekella helistamine ära, muidu tuleb jube ehmatus!”

Ajalehes avaldatud teade piirab äärmiselt ka aarialaste kodust personali. Peab tõestama, et ükski perekonnaliige ei ole kodutöödeks vaba. See ja kasvav mure ellujäämise pärast räägib selle vastu, et järgmine talv vastu peetakse. Aga suur idapealetung näib olevat alanud ja paistab, et Egiptuses on Aleksandria inglastele kaotatud.

Eile tavaline pärastlõunane külaskäik Marckwaldi juurde. Õudne, millise äärmise pingutusega mees ennast karkudel rõdult elutuppa veab, kuidas ta jutuajamise ajal reeglipäraselt morfiumisüsti saab, kuidas ta alati külmetab. (Eile päeval oli ometi kord õige soe; nüüd panen ma juba jälle villase jaki selga, ja käed külmetavad.) Alati, kui on natukegi soe, tuleb kohe äike ja uus jahenemine.

Vastu õhtut

Kui gestaapo leiab juutidelt talonge ilma J-täheta, rebitakse talongid puruks, paremal juhul pekstakse juut läbi ja sülitatakse täis, halvemal juhul kutsutakse gestaaposse ja ka jäetakse sinna. Kui aga suuremate J-talongide eest kukleid osta, saab sageli ilma J-ta väiksemaid talonge tagasi. Proua Ida Kreidl kiskus eile sel puhul oma käekoti voodri lahti ja toppis keelatud talongid sinna vahele, kuni ta nad Eva juures välja sai vahetada. –

Ajalehes paralüseeerib teateid edusammudest Venemaal ja Egiptuses hoiatav artikkel Berliinist: ühes Lõuna-Saksamaa relvatööstuses oli levitatud kihutusteateid. Peasüüdlane oli kuulunud inglise raadiojaama ja pool tosinat töölist oli “valesid” edasi rääkinud. Peasüüdlane on riigireetmise eest surma mõistetud ja juba hukatud, teised saadeti kümnest pooleteise aastani sunnitööle. Teated raadiokuritöödest olid sõja varasemas järgus tavalised. Aeg-ajalt teatati mõningaid kohtuotsuseid, alati pikk vangistus. Siis oli mitu kuud vaikust. Tänase juhtu-

mi uudsus seisneb a) surmaotsuses, b) selles, et tegu on nimelt relva-tööstusettevõttega. Järelikult ei olda enam töölistes kindlad, seistakse vastamisi selgelt määratletud seisusega, otsustava tähtsusega seisusega ja haaratakse kõige viimase vahendi, surmanuhtluse järele. –

Ma jõuan täna valmis võrdlemisi ebameeldiva lektüüriiga “Glückel von Hameln” ja hakkan homme märkmeid tegema. Minu töömaterjal jääb ikka napimaks. See on nagu kartulitega: ma ei tea, mida järgmine päev toob ja kas ta üldse midagi toob. Hädajuhuks on mul alati “Wilhelm Meister” varuks; ma arvan, et “Rännuaastaid” pole ma kunagi lugenud.

Trude Scherk kirjutab, et Grete lamab veel “väikese rabandusega” juudi haiglas. Ta ise arvestab evakueerimisega Theresienstadt. Kuna ta on peaaegu kuuskümmend, võidakse teda Theresienstadt jätta (ka siin räägitakse, et vanad inimesed jäävad sinna alatiseks, ainult nooremad saadetakse edasi), ja seal ei olevat väga halb. Paistab, et meie siinsetest kannatustest ei teata Berliinis midagi. Teiselt poolt tundub, et seal on olnud massilisi mahalaskmisi, samal ajal kui meil on rahuldu tud üksiktapmistega ja kõiki ainult jõhkralt koheldud.

4. juuli, laupäeva õhtu

Estreicher surnud koonduslaagris. – Juudi kogukonda informeeritakse juudi surmajuhtumitest koonduslaagris ja vanglas, laibad ja urnid toimetatakse juudi surnuaiale (mõnikord ka, Friedmanni juhtum, viiakse laip pärast õnnistamist põletamisele, misjärel urn hiljem maetakse). Kõigil neil juhtudel on informatsioon alati kiiresti levinud, veel siin asuval kuuel- kuni seitsmelsajal juudil on x arv sidemeid. Eile niisiis tuli kõvasti vihatud, äärmiselt korruptiivse Estreicheri surmateade. Ta oli olnud pikki nädalaid vanglas ja siis peaaegu terve aasta koonduslaagris vastu pidanud. Surmapõhjusena on toodud jämesoollepõletik, ja tema naise sõnul võib see õige olla, tal olevat see kord juba olnud. Nii oli hiljuti ka ühe teise koonduslaagris surnu puhul: põhjus “jalamädanik”. Kas need inimesed surevad “loomulikumat” surma kui mahalastud? Vaevalt küll. Nad elavad raskeima, talumatu surve all, nad haigestuvad, nende eest ei hoolitseta, ei ole küllalt arste ega ravimeid, võib-olla on ka süstiga kaasa aidatud. – Estreicherile tunnen ma vähe kaasa, aga õudus vapustab mind nagu kõigil teistel-

gi juhtudel. Üks on kolme päevaga hävitatud, teine alles aastaga – aga tagasi ei tule keegi, liialdamata: mitte keegi. Estreicher oli kaks-kolm aastat vanem kui mina, nägi õitsev välja, nagu viiekümne algul, ei kandnud tähte, oli “privilegeeritud”, gestaapo seltsimees, sai režiimist kasu. Kuni ta avalikult omaenda arvelt varastas. Teda karistati väga julmalt. Mis mind aga vapustab, on ühine hirm. *Cras mihi*²³ – keegi ei tule tagasi. On neis oludes päeviku kirjutamine vähemalt vapper tegu? Selles ma ei ole selgusele jõudnud, ka mitte sisemise õigustuse osas. Evat kaasa tõmmata. – Ise olen ma ikka sagedamini meeleheitel; maja inimestele sisendan ma nii kaua lootust, kuni ma isegi uskuma jään.

(...)

18. august, teisipäeva ennelõuna

Täna on eriti kriitiline päev: peab ilmuma evakueeritavate uus nimekiri. Meie lähiringist ähvardab see Ida Kreidlit, proua Picki, proua Kronheimi, Marckwalde, Neumanneid. Keegi proua Schlesinger, Trude Scherki toanaaber Wilmersdorfis, saadab mulle, nagu kokku räägitud, Scherki Stockholmi-sõbra postkaardi: ta olevat Punasest Ristist järele kuulunud, olevat lootust, et Genfi Punane Rist saab lähemal ajal ühendust Theresienstadtiga elanikega. (Ma ei usu seda, seal peaks liiga palju varjata olema.) Ma proovin lasta seda teadet Trude Scherkile suuliselt edasi anda.

Kõik peab nüüd toimuma varjatult, vähemalt gestaapo eest. Stockholmi kaart on saksa tsensuurist läbi tulnud, aga halastagu mulle Jumal, kui gestaapo need read minu käest leiab. – Kätchen toob mulle ühe lehe eilsest *Dresdener Anzeiger*'ist – aga kohe ära hävitada! Meil ei tohi ju ühtegi ajalehte olla, me vaatame igal õhtul all telegramme ajalehest *Dresdener Neueste Nachrichten*, mida aarialane Elsa Kreidl tellib. Niisiis avaldab *Anzeiger* artikli saagi kohta, mis kõige kaunima ilukõne taga laseb aimata karjuvat puudust. “Kõige halvemad kartused” ei olevat täide läinud, kuid siiski tuleb väga kokkuhoidlikult majandada. Kui kuidagi võimalik, peaks midagi ka kõvasti vähenenud seakasvatusele jääma. Jne, jne. *Mina* ei oleks tsensorina artiklit – pa-handelise pealkirjaga “Igapäevane leib” – küll läbi lasknud.

²³ ‘homme mulle’ (lad. k.).

Halvasti läheb muidugi kõigil; aga kui halvasti käib juutide käsi, ei tea isegi need, kes nendega ühenduses on ja neile kaasa tunnevad. Eva vajab Pírnast raha; Annemarie vastab tema teatele: sel nädalal kinni – järgmisel puhkusel: “Kui sa midagi vajad, kirjuta, mida ma saatma pean.” Ta ei aima, kui tohutut hädaohtu tähendaks selline saatmine talle endale ja meile mõlemale.

Zeiss-Ikonis oli erakordne juhtum: selgus, et üks tähekandja on seitskümme viis protsenti aarialane. (Nii nagu varem aeg-ajalt mõne naise kohta selgus, et ta on mees.) Seejärel võeti täht ära, vabastatu tuli aarialaste tööruhma. Kätchen oli tüdrukult küsinud, kuidas tal nüüd läheb, mis ta nüüd teeb. Vastus: selle tööruhmagaga käitutakse karmimalt kui juudi osakonnaga. Aga ta olevat kohe restoranis ja kohe kinos käinud, ja seda tegevat ta nüüd iga päev. Sellel seitsmekümne viie protsendisel olevat samuti seitsmekümne viie protsendine vend, kes on evakueeritud Poola getosse. Mis juhtub temaga? Saksamaale ei lasta teda kindlasti tagasi – ta võiks ju rääkida. Arvatavasti (Eva arvamus, millega liitun ka mina) satub ta väljas nekrutipunkti ja sealt rindele. (Kas ma olen kirja pannud, et segaverelised viimasel ajal eesliinile lähevad? Et Erich Meyerhofi poeg võitleb Rommeli juures?)

19. august, kolmapäeva ennelõuna

*Les faits nouveaux*²⁴: Theresienstadti transpordi uues nimekirjas on Ida Kreidl, proua Pick, proua Kronheim. – Me peame korterist siiski 1. septembriks lahkuma, pikendus 1. oktoobrini on ära muudetud. – Eva on jälle uuendanud mõne aasta eest katkenud sidemeid Natschefiga. – Kätchen Sara sai lõpuks sõiduloa tehasesse pärast lausa arvu- tuid uuringuid ja taotlusi. Nädalate viisi puudus ta tehast ja elas meie seljas, ajades meid oma lobisemisega ahastusse. Aga nüüd oleks ju meie ühiselul lõpp ja nii poleks see sõiduluba meile enam tähtis.

Ma nägin Ida Kreidlit eile väsinult koju tulevat. Ta oli käinud kogukonnas – keegi ei teadnud seal midagi. Tund aega hiljem tõi üks Hirscheli lastest (juba tavalise) kutse ilmuda “tingimata” kolmveerand neli kogukonda, eraldi eksemplar oli Ida Kreidlile ja Julia Pickile. Proua Pick vabandas end haigete jalgadega – aga ei julgenud selle tõttu

²⁴ ‘uued faktid’ (pr. k.).

teha ka oma tavalist teisipäevast käiku Marckwaldide juurde. Ma pidin teda seal asendama. Seal teati juba kõike – teine eestseisuse juhataja elab samas majas. Marckwaldid ise olid selleks korraks päästetud, seega 14 päevaks kuni kolmeks nädalaks kindlustatud. Marckwald muretses jälle morfiumi pärast, mina julgustasin teda tema naise abil ja ei uskunud ise seda, mida rääkis. Proua Marckwald toetas mind ja ütles mulle pärast väljas: “Loomulikult ta *ei* saa seda.” – Tagasiteel sattusin Hirschelitega kokku (nende villa: Viini tänav 85, Marckwaldide korter: Viini tänav 95). Hr Hirschel tuli minuga kaasa, ta tahtvat proua Picki, oma endist üürilist, vaatama tulla. Ta kaebas gestaapo kirjeldamatu jõhkru üle. Eriti need kaks, kellega ka meil oli tegemist olnud, “Sülitaja” ja “Kolkija”, olevat kuradid. Nad ei ole, nagu mina arvasin, päris madalal ametikohal. Sülitaja, hullumeelsete tumedate silmadega, on komissar, teine (kahvatusinised väikesed teravad silmad, esiletungiv nina, nokkmüts blondidel juustel) kapteni auastmes sturmbannfüürer; nende nimed on Weser ja Clemens. Hirschel ja Kahlenberg (Pionkowski vähem sümpaatne ja väga nooruslik järglane) olid kutsutud gestaaposse, et vastu võtta uue transpordi nimekiri. “Mis te siin hulgute? Mis te jälle olete kokku keeranud, midagi olete te ju alati kokku keeranud.” (Hirschel lisas: ka teda on seal juba kolgitud, kahe peamise kiskja juuresolekul on ka muidu mõõdukad mehed kohustatud julmad olema.) Seekord, kui kogukonnamajas tehti asi vanade inimeste ees teatavaks, olid ka Sülitaja ja Poksija kohal. Nad hüüdsid vahele solvanguid ja ähvardusi (teil, juudinärud, läheb halvasti, kui te liiga suured kohvrid kaasa võtate!), nad lasksid varasemate eestseisuse juhtide ja rabide pildid seintelt maha võtta. Seekord puudutavat asi jälle paljusid haigeid ja halvatuid. Transpordisuutlikkuse üle ei otsusta arst, vaid gestaapo. – Proua Kronheimilt tuli täna varesejalgadega kaart: tal minevat halvasti, tal olevat olnud sapiatak, ta pidavat esmaspäeval “arsti juurde” minema. Nii oli kokku räägitud.

Sellest ajast peale, kui mulle Rosenbergiga vastu pead anti, ei julgenud me enam midagi laenuraamatukogust võtta. Nüüd on mul materjalipuudus. Nii tegi Eva katset Natscheffiga. Ta ütles Natscheffile, et ta jalg on nüüd natuke parem ja ta saavat seetõttu jälle linna minna. Ta tõi mulle Görlitzi “Mussolini” ja ühe moodsa prantslase originaalis. Ma panin kohe Montefiore surmigava (ja ometi ka huvitava) pii-

masupi kõrvale ja süvenesin sellesse väga soliidsesse itaalia raamatusse. Uurida, nagu oleks ma homses päevas täiesti kindel! See on ainus võimalus pead püsti hoida.

20. august, neljapäeva keskpäev

Proua Pick on teist korda, ja seekord edukalt, enesetapu sooritanud. Veronaal. Hirm gestaapo halva kohtlemise ees ärasõidul, võib-olla ka hirm tundmatu Theresienstadt'i ees. Ta oli viimastel päevadel ülielav, hoidis õhtuti peaaegu üksi jutujärke üleval, ütles tihti, et peab mõtlema end "selles eemale", rääkima end "selles eemale". Et ta mälestusesemeid jagas – oma mehe kuukivist frakisärginööbid oma vennatütrelle Gaehdele, musta jakikese Evale (kes oli seda laenanud Joachimsthali matusteks ja kannab nüüd proua Picki matustel) – see ei saanud evakuatsiooni ajal silma torgata. – Jälle tuli Ida Kreidl hommikul üles. Eva läks esimesena alla, kell seitse, ja ütles mulle siis, et seekord on asi tõsisem, ta korisevat kõvasti. Veerand tunni pärast olin ma all, siis ei kostnud enam ühtegi heli, suu avatud, silmad lahti, ilmselt surnud. Jälle helistasin ma aednik Mickley juurest, kellele ma õnnetusest jutustasin. Ma ütlesin Katzile, et proua Pick on ilmselt surnud; ta lubas tulla üheteistkümnepaiku. Pärast olid mul südametunnistuspiinad: *mina* ei saa surma eksimatult kindlaks teha, võib-olla oli veel võimalik päästa – proua Picki õnneks? Niisiis helistasin ma veel kord: Katz vastas, kui organism ennast ei aita, siis ei saa ka *tema* aidata, välja-pumpamiseks on kindlasti liiga hilja. Kui ta hiljem tuli, oli juba saabunud koolnukangestus. – Jälle konstateerisin ma oma täielikku külmasüdamelisust ja tuimust. Minu esimene mõte: kellele jäävad kartulid. See pole originaalne, vt Fontenelle'i²⁵ ja spargleid. – Me tundsim proua Picki veebruarist peale. Ta oli parimas mõttes suur daam (*mutatis mutandis* hertsoginna revolutsioonivanglas), vaimne isiksus ja stoiline iseloom. Ta oli erakordselt elujõuline. Tema 78 eluaastat ei olnud märgata ei vaimselt ega kehaliselt. – Iga transpordi jaoks on juba ette määratud asendajad: gestaapo arvab, et kindlasti tuleb ette enesetappe. Saksa organiseerimine.

Neil viimastel kuudel õppisin ma ikka jälle: Esrast peale on olemas

²⁵ Bernhard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757), prantsuse kirjanik ja filosoof.

õige juudi religioon, “Seadus”, tuhanded eeskirjad, mis seovad juuti päeva kõigil tundidel väiksemaiski tegemistes oma religiooniga ja meenutavad jumalat. Gestaapo on nagu Esra. Kord tahaksin ma fikseerida tavalise päevakava (ilma ühegi ebatavalise sündmuseta, nagu mõrv või enesetapp või läbiotsimine). Ärgates: kas “nad” täna tulevad? (On olemas ohtlikke ja ohutuid päevi – reede näiteks on väga ohtlik, siis oletavad “nad” juba pühapäevasisseoste.) Pesemisel, duši all käimisel, raseerimisel: kuhu seep panna, kui “nad” praegu tulevad. Siis hommikusöök: kõik peidupaikadest välja tuua, peidupaikadesse tagasi panna. Siis sigari puudumine; hirm teega topitud piibu suitsetamisel, see ei vii just vanglasse, aga peksa saab siiski. Ajalehe puudumine. Siis kirjakandja helistamine. Kas see on kirjakandja või on seal “nemad”? Ja *mida* toob kirjakandja? Siis töötunnid. Päevik on eluohtlik; laenuraamatukogu raamat toob kaasa peksu, käsikirjad rebitakse katki. Mingi auto sõidab iga paari minuti tagant mööda. Kas “nemad”? Iga kord akna juurde, köögiaken on ees, töötuba on taga. Kindlasti helistab keegi kella, vähemalt üks enne lõunat, üks pärast lõunat. On need “nemad”? Siis poes käimine. Igas autos, igal jalgrattal, igas jalakäijas võib oodata “neid”. (Ma olen küllalt sageli sõimata saanud.) Mulle tuleb meelde, ma kandsin just mappi vasaku kaenla all – võib-olla oli täht varjatud, võib-olla keegi kaebas mu peale. Ostude tegemisel pole minul kui segaabelus oleval nii palju karta kui teistel. Kui proua Kreidl juuditalongi vastu paar ilma J-ta väiksemat talongi tagasi saab (*mida* ei saa kuidagi vältida), topib ta “aaria” omad käekoti voodri vahele, sest aaria talongide omamine on keelatud. Ja alati on proua Kreidlil ka mingi varjatud defitsiitne kaup kaasas. Neis punktides olen mina rohkem kindlustatud. Seejärel tuleb minna külas käigule. Küsimus teel sinna: kas ma satun sinna läbiotsimise ajaks. Küsimus tagasiteel: kas “nad” on vahepeal meie juures käinud või on “nad” parajasti seal? Piin, kui auto läheduses peatub. Kas need on “nemad”? Siis jälle sekeldused peitmisega nagu hommikul ja päeval. (Külaskäigul räägiti muidugi ainult ja eranditult kõige värskematest hädadest.) Kella üheksa paiku õhtul on rahulikum. Nüüd on äärmisel juhul oodata veel kontrollpolitseinikku. See on viisakas, see ei ole gestaapo. Magamaminekul viimane mõte: ma magan enamasti ilma unenägu deta, nüüd on rahu homme hommikuni. Aga hiljuti nägin ma

ometi unes, et mind puuakse vangikongis üles. Hukkamisunenägusid oli mul päris noore inimesena. Sealt peale enam mitte. Tookord oli see puberteet; nüüd on see gestaapo. –

Proua Pick pidi olema enesetapu sooritanud täielikus rahus. Lahkumiskiri laual on kirjutatud kõige rahulikuma käekirjaga – hoopis teisiti kui minu sulevärinad – ja lihvitud stiilis: “Ma mõtlen kõigile, *kõigile*, kes minu kahte ja poolt aastat Strehlenis (ta mõtleb Hirschelite maja, meid siin ja Marckwalde) oma südameviisakusega kaunistasid.” Südameviisakus – kui läbikaalutud!

Õhtul

Kõik toimus kiiresti. Katz konstateeris kella kaheteistkümne paiku koolnukangestust, surma umbes viis tundi tagasi, ja korraldas kõik ülejäänud: poole tunni pärast oli politsei siin, siis pool tundi hiljem surnuvanker mulle surnuaialt tuttavate inimestega ja mulle samuti tuntud transpordi- ja matuselikirjutajaga, mida oli nähtavasti ainult üks. Jumal teab, kuhu lähivad laibad, mida ei põletata ega topita urni. Hilisel pärastlõunal viisin ma uudise kohkunud Marckwaldidele.

21. august, reede ennelõuna

Eile ennelõunal ajas Eva meie korteriasjad olulises osas korda ja otsustas Reichenbachi (kadunud Estreicher'i järglase) ettepanekul kahe toa kasuks Lothringi teel Blasewitzis, millel pidavat olema mitmeid eeliseid ja puudusi. Pärast õhtusööki sõitis Eva proua Picki vennatütre Gaehde juurde. Meil oli naise vastu väike okas, aaria mehe suhtes olime aga vaenulikult meelestatud. Eva ütleb, et talle jäi proua Gaehdest soodne mulje, ka aarialasest argpüks ei jätnud päris halba muljet. Inimesed olid sügavas leinas, masendatud, kibestunud. Nad olid ilmselt liiga kartnud juutidega läbi käia, “seitsme inimese saatus oleneb minust”, oli proua Gaehde toonitanud. Kõigest hoolimata: saksa vaprus, saksa kombekus. Mees võlgneb oma rikkuse, oma lahedad elamisvõimalused kadunud juut Pickile. –

Saksa kombekus: kogukonnamaja brutaaelses väljahõikamisstseenis, ma mõtlen Theresienstadt'i transpordi nimekirja ettelugemist, olid kohal ka paar hitlerjunget, nähtavasti kui ametit õppiv järelkasv, kui Sülitaja ja Poksija järeltulijad.

LTI. Kaks uut juute puudutavat “määrust” pakuvad huvi oma stii-

li poolest. Seni “keelati” ja ähvardati “politseilike meetmetega”. Seekord “peetakse ebasoovitavaks” a) et juudid kirjalikus suhtluses ametivõimudega nimetaksid oma tiitlit või varasemat elukutset (näiteks “haridusnõunik emeeritus Hilde Sara Heim”), b) et juutide teenistuses oleksid edasi need saksa verd kodutöötajad, kes olid juutidele lubatud Nürnbergi seaduste järgi 35. aasta septembrist (üle 45 aastased). Mõlemal juhul tuleb “nende mittejärgimisel arvestada tagajärgedega”. Millest leebem väljendusviis, mille taga kindlasti ei ole leebem kohtlemine? Järele mõelda. Juhtum 1: riiklik pensioniamet maksab minu pensioni o. Prof. i. R.-le²⁶, rahandusamet nõuab makse o. Prof. i. R.-lt – ja gestaapo saadab mind pikalt, kui ma nimetan end o. Prof. i. R. (nagu ta mind hiljuti läbi peksis ja täis sülitas, et ma 35. aastani teenistuses olin). Ja juhtum 2: Nürnbergi seadused kehtivad kui natsionaalsotsialistliku hoone eriti tähtsad nurgakivid, ja gestaapo saadab mind pikalt, kui ma tegutsen selle põhiseaduse raames. See on ilmne vastuolu, seega seda looritatakse ja salastatakse. *Ebasoovitav ja tagajärjed* on hiilgavalt elastsed sõnad. –

Ajaleheveerandikult kemmergus leidsin ma följetoni pealkirja: “Inimkond käsib!”. Imelik, kuidas see lubatud on: “maailmavaateliselt” on see ju vormeli “Füürer käsib” pilkamine. Seejuures sai mulle selgeks, kui kesksel kohal on see vormel kogu natsionaalsotsialistlikus mõtlemises, ja kuidas just see paljastas natsionaalsotsialismi ja fašismi kõige tugevamad juured. (Kommunismi puhul vähem.) Ühe põlvkonna väsimus. Ta tahab vabaneda sunnist isiklikus elus.(...)

22. august, pühapäeva ennelõuna

Meil oli – selle suve kohta erandlikult – kaks-kolm piinavalt palavat päeva, seejärel tõi eilne äike jahutust. Ma jäin vastu õhtut vihmavalingu kätte ja sain läbimärjaks. Ma olin algul paar minutit Kronheimide juures Altenzelleri tänaval 41. Seekord olid mõlemad kodus ja pakkisid. Ema, kes peab teisipäeval Theresienstadt minema, on veel rohkem aukuvajunud, kahvatum, pisem, rohkem küürus kui viimasel korral, nagu tuletikkudest koosnev kookus skelett, tütar veel hüsteerilisem, veel rohkem pisarais ja ahastuses kui viimasel korral.

²⁶ o. = ordineeritud; i. R. (im Ruhestand) = pensioneeritud.

Abiks oli seal veel toanaaber proua Aronade. Me tunneme teda kui Kätcheni tüsedat ja muhedat, laia näoga bridžipartnerit. Ka temal on liha luudelt kadunud, ta on lausa kõhetu. Seejuures vapper ja lootusrikas. Oli arvatud, et me üürime proua Kronheimi suure toa, sest ka Kätchen kolib sellesse majja, ja meie valiku üle oldi pisut pettunud. (Kui nüüd juudid maja takseerivad, on esimene küsimus, kui sageli on seal käinud “nemad”.) Altenzelleri tänaval on hirmuäratav kuulsus, eriti muidugi number 32-l.

19 läbiotsimisega olevat tal gestaapo rekord. Kui Reichenbach pakus Evale kogukonnas Altenzelleri tänavat, vastas Eva talle: “Ma tahaksin, et mu mees ellu jääks.” Kuid see polnud üksnes hirm gestaapo ees; taas kooselu Kätcheniga, siis kolivad majja nr 41 ka Steinitzid – see pani kõhklema. Blasewitzis oleme rohkem isoleeritud. Kätchen ütles küll, et Lothringi teel olevat “nad” juba üheksa korda olnud ja Altenzelleri tänaval meelitavat neid tegelikult ainult nr 32. – Ma teatasin, et tuleme mõlemad pühapäeval kell kolm ühisele lahkumiskülaskäigule, ja läksin siis naabruses elavate Glaserite juurde, kus mind tõelise rõõmuga vastu võeti. Proua Glaserit kohtasin ma kohe all; ta küüris (oma rohelistes pükstes) just alumist trepiastet. Temaga leppisime külaskäigu kokku hiliseks pühapäevapärastlõunaks. See peab siis meile puhkuseks olema. Nad palusid, et ma loeksin neile ette Curriculumi Napoli-peatükki; aga arvatavasti ütlen ma neile, et Blasewitzis on ohutum kui siin, seal võiksid nad meid külastada ja seal võiks ka ette lugeda. Selle eeliseks oleks, et Eva ei peaks seda laulu xndat korda kuulama.

Lektüür ettelugemiseks: Georg Hermann. Tema juures tunnen ma end nii koduselt. Põlvkonnakaaslus on siiski lähem kui rahvus- või ametikaaslus.

Uurimislektüür: Mussolini. Kui ma seda ainult itaalia keeles lugeda saaksin.

Täna õhtul peab päevik lõpuks jälle kodust välja minema. Rahulik olen ma alati alles siis, kui Eva on tagasi.

23. august, pühapäeva ennelõuna

Walter Görlitzi Mussolini-raamat on nagu poolenisti ebaõnnestunud kook, kus on vaheldumisi küpsed ja nätsked kihid. (...)

Meid mõlemaid on haaranud evakueerimise ja kolimise keeris. Eva teeb kangelastegusid. Eile leppis ta Thomasega kokku, et me kolime 3. septembril Lothringi teele, ta õmbleb masinaga, mida Ida Kreidliil tarvis, aitab teda kõikjal, eile oli ta Pirnas. – *Mina* alustasin tänast päeva Ida Kreidli mööbli vedamisega Elsa Kreidli juurde, esimeselt korruselt kolmandale. Nüüd kutsutakse Evat iga silmapilk alla; kogukond on saatnud pakkija, kes on väga abitu. Probleem: iga juudinäru tohib kaasa võtta ainult ühe väikese käsikohvri ja väikese käekoti – kõik muu, mööbel, pesu, kõik jääb pitseeritud tubadesse. Loomulikult on ka kogu varandus hävinud. (Aga kõik klammerduvad Roosevelti-Churchilli lubaduse külge kahjude korvamisest rahu sõlmimisel.) Ja kõik panevad üksteise otsa selga ja jalga nii palju kleite, pesu ja sukki, kui vähegi mahub.

Annemarie oli tutvunud Federi arstist vennaga, kes nüüd on Inglismaal, ja käib veel läbi tema siia jäänud naisega. Sel teel saime teada, et homse transpordiga läheb ära ka vendade kaheksakümneaastane ema. “Meie” Federid on vahepeal pidanud kolima oma korterist kogukonnajärgi. Millise järele ütles mulle kunagi kitsarinnaline aarialasest proua Feder: “Ei, juudimajja ma küll ei tahaks!” Ma ei suuda alla suruda madalat kahjurõõmu. –

Annemarie saatis mulle kolm sigarit, ma suitsetasin nad kiiresti ära, sest see on ju meile nii keelatud. Esimese puhul kerge iiveldus: koera- praad “Kangrutes”. –

Woolworthi juurest saab osta hambaharja, kui vana vastu anda. – Tualettpaberit, siidpaberit, paberservjette pole kuskilt saada. Üleeile müüs meie kaupmees Wasaplatzil üksikuid rulle – aga ainult majapidamiskaardi eest, mida meil ei ole. Värsketest kartulitest (*värsketest*), mida nüüd rohkem müügil tuuakse (seitse naela inimesele nädala peale – varsti arvatavasti kümme naela) peame suurema osa ära viskama, sest nad on läbimädad. Vanu kartuleid ei saa parima tahtmise korral enam süüa. Ida Kreidli väike pärandus aitab meid natuke edasi.

Inglaste tagasilöödud maabumiskatse Dieppe'is (kaks tuhat vangilangenut; vaevalt oli tegu suure ettevõtmisega) puhub Saksa pool väga suureks. Euroopa rannik ei ole rünnatav, uus Dunkerque jne, jne. Eile oli siin üks Ida Kreidli sugulane. Ta ütles, et see on vaid tähelepanu kõrvalejuhtimine, pettemanööver. “Miks nad siis Hamburgi purusta-

sid? Ameeriklased on julged, nad maabuvad Hamburgi lähistel.” See oli umbes nii, nagu ütles kaupmees Vogel neljakümnenda suvel: “Me ründame Inglismaad kaheteistkümne tuhande lennukiga ja maandume seal.” Soovunelmad...

Ma näen nii harva und. Ja täna hommikul ärkasin ma hirmuga. Oli nii palav, et ma olin trammipeatuses oma mantli kokku rullinud ja maha asetanud (*tähega* mantli) ja seisin pintsakus ilma täheta. Kaks härrat kõnetasid mind: “Me oleme teid ju mitu korda juuditähega näinud. Kuidas siis...?” Selle peale ärkasin ma vastiku hirmutundega. Hiljuti poodi mind unes üles, täna ilma täheta, see teeb üks välja.

24. august, esmaspäeva pärastlõuna

Eile lahkumiskülaskäik Kronheimide juurde väga rusuv. Hüsteeriliselt nuuksuv tütar hullem kui ema, kes mind lõpuks kaelustas ja suudles. Toas pakid ja pesuesemed, salajane magusainepakike õmmeldi roosa korseti sisse, vahetevahel karjusid ema ja tütar suures ärrituses üksteise peale. – Glaser, kes neid inimesi kaua tunneb, astus läbi; see oli pääsmine, kui me koos temaga ära läksime. Siis paar puhketundi Glaserite juures; hr Glaser pani oma ilusa elektrigrammofoni mängima Bruchi viiulikontserti. Kahju ainult, et ta on veendunud, et sõda veel kaua kestab ja lõpeb sakslaste võiduga. Ta jutustas mulle, et kommunistide protsessi kaitsjana aeti ta juba 1933 töölt minema, aga ta keeldus ikkagi KPDSse astumast, mistõttu partei eelistas talle lõpuks üht noort parteiliiget, advokaat Helmi. Selle Helmiga olen ma ükskord rääkinud: ta külastas mind Dölzchenis kui automäärdeõli müügiagent. See tundus mulle tookord väga märterlikuna. –

Õhtul kodus sattusime jälle evakueerimise keskele. Aga Ida Kreidli oli väga tasakaalukas, peaaegu rõõmsalt erutatud: ta kohtab Theresienstadtis ühte öde Prahast, ta sõidab koos oma meheõega. Tema hea meeoleolu (loomulikult koos ülima erutatusega) kestis veel täna enne-lõunal. Varahommikust peale tuli ta tihti meie juurde üles. Me “pärisime” veel nii mõndagi: kartuleid, jahu, tööriistu jne. Kell 11 ilmus siis gestaapo komissar; ma avasin talle, ta kõnetas mind teie-vormis, seega juba peaaegu inimlik. Seejärel nägin ma siiski proua Kreidli pisaraid. “Ma olen nüüd nagu koer tänaval,” ütles ta. Üle esimese korruse korteri võtmeaugu on gestaapo neli punast tempelmarki: kõik seal sees

kuulub nüüd riigile, omanik on päris paljas ja alasti. (See tähendab tal on neli kleiti üksteise otsas, tema oma sõnul ka kuued püksid ja kuus paari sukki. Ja peale selle kuulub talle veel see, mis mahtus käsikohvrise ja käekotti.) Kui komissar helistas – korruga kõiki uksekelli –, katkestas see pr Kreidli tegevuse, tal oli paremas jalas pruun ja vasakus jalas hall sukk. Ta oli veel ühe tunni oma meheõega üleval. Meiega hüvastijätul jäi ta vapraks – jälle kaelustati ja suudeldi mind. Kell kaks pidi viiskümmend inimest olema kogukonnamajas. Ööbimine lamamistoolides, ärasõit homme hommikul – järgmine grupp neljateistkümne päeva pärast. – Eile hilisõhtul tuli eestseisja Hirschel pärast Ida Kreidli juures käimist veel natukeseks meie juurde üles ja kutsus meid laupäevaks enda juurde teed jooma.

Uued määrused (mitmendad juba?): a) “Juutidel on keelatud osta jäätist.” (Üldiselt näen ma Koogi-Krameri juures ainult limpsivat lastesumma. Aga hiljuti ütles mulle kurnatud proua Marckwald: nüüd ostab ta endale Koogi-Krameri juurest jäätist. Seda ta enam teha ei tohi.) b) Kõik mittevajalikud võtmed, “eriti kohvrivõtmed” tuleb kohe ära anda.

LTI. Igal pool räägitakse ja kirjutatakse (Mussolini-raamatus väga sageli) “tõendama” asemel “tõendeid esitama”. Täiesti vastupidine kasutus, aga suu saab täis ja kõlab õpetatult.

25. august, teisipäeva õhtu

Pitseeritud alumine korrus, üksildus majas – Elsa Kreidliga ei olnud kunagi eriti lähedasi suhteid –, ärajäänud õhtused külaskäigud allkorrusele: *la maison juive morte*²⁷. (Kätchen Sara on praegu jälle poole päeva kaupa töö. Kui ta on töö, elame me täielikus üksilduses; kui ta siin on, siis segab ta oma lobisemisega, enamasti taktitu lobisemisega.) Veel üks nädal seda agooniat, siis tuleb järjekorras teine juudimaja. –

Meie naabruses elab üks arst, dr Strüver, kelle kollane setter oli “südamliku” Katzi ja kogu meie juudimaja siiras sõber – mees on nüüd rindel, ja Norat, koera, ei ole enam näha. Täna hommikul ilmus noor blond väga sümpaatse välimusega daam. Ta tahtis minna Ida Kreidli juurde, oli kuulnud ..., jahmus pitsereid nähes. Proua dr Strüver – ta

²⁷ ‘surnud juudimaja’ (pr. k.).

oli mõnikord Ida Kreidliga paar sõna vahetanud. Ma viisin proua Strüveri meie juurde üles, me jutustasime talle viimaste kuude olukor-
rast ja sündmustest. Tema: nii ei saa enam kaua edasi minna. “Kõik
see on nagu ülekuumenenud aurukatel.” Ta pakkus meile oma abi, kui
ta võiks mingil moel kasulik olla (ta oli tahtnud proua Kreidlile kohv-
rit anda); siis palus ta mind andestada, kui ta mind tänaval ei tervita.
Ma ütlesin talle, ja see oli rohkem kui lihtsalt fraas, et ma olen alati
õnnelik, kohates sakslasi, kes võimaldavad mul säilitada oma tundeid
Saksamaa vastu.

(...)

LTI juurde. Aastaid pidasin ma natsionaalsotsialismi täiesti ebaori-
ginaalseks, mis ulatub tagasi Itaaliasse, Venemaale, USAsse. Nüüd olen
ma teisel arvamusel. Mis tähendab originaalne? Absoluutset originaal-
sust ei ole olemas. Kahel põhjusel mitte. 1) On öeldud, et on olemas
õige vähe tragöödiateemasid. Samuti on päris vähe põhiideid, mida
peaks olema algselt eest leida kõikjalt, niipea kui üldistest, primaarsest
instinktides, tunnetest, hirmudest, himudest on välja koorunud
mõtted, seega momendil, kui inimene eristub loomast nagu tahke ve-
delast. Kõik muu on areng, seega mitte enam päris uus. Ikarosest
pommilendurini, eelkõige just Platonist Bergsonini jne. 2) Aja määra-
mise, “teostunud aja”, õhus olemise saladus. Avastusi tehakse üheaeg-
selt, filosoofilised küsimused tulevad siin ja seal samal ajal esile: see
“oli aja küsimus”, “oldi niikaugel”... Originaalsus on adapteerimise
viisis, ülevõetu sulatamises või sünkroniseerimises oma isiksusega, ük-
siku rahva markantse joonega. (...)

VICTOR KLEMPERER sündis 1881 Warthe-äärses Landsbergis (tänapäeval Gorzów Wielkopolski). Ta isa oli reformistlik rabi, kes kasvas oma lapsi assimilatsioonistlikus ja patriootlikus vaimus, uhkena oma saksluse üle. 1890 asus perekond ümber Berliini. Pärast gümnaasiumi lõpetamist õppis Victor Klemperer filosoofiat, romanistikat ja germanistikat mitmel pool Saksamaal ja Euroopas, töötas ajakirjaniku ja kirjanikuna Berliinis. 1906. aastal abiellus ta pianist Hedwig Elisabeth Eva Schlemmeriga. 1912 läks üle protestantlikku usku. Kaitses 1914 väitekirja kuulsa saksa romanisti Karl Vossleri juures Müncheni Ülikoolis. Esimese maailmasõja algul töötas õppejõuna Napoli ülikoolis, kus väitekirja ainetel valmis ka kaheköiteline Montesquieu-uurimus. Siis astus vabatahtlikuna sõjaväkke, oli 1915–16 läänerindel, seejärel Raamatute Järelevalve Ameti tsensor Kaunases ja Leipzigis. 1920. aastast romanistikaprofessor

Dresdeni Tehnikakõrgkoolis, kust 1935 vallandati juudi päritolu tõttu. Klempereri olulisemad teosed sõdadevahelisel ajal olid *Moderne Französische Prosa* (1923), *Die französische Literatur von Napoleon bis zur Gegenwart* (4 köidet, 1925–31), *Moderne französische Lyrik* (1929), *Pierre Corneille* (1933).

Pärast õppetoolist ilmajäämist asus Klemperer seda intensiivsemalt tegelema teadustööga, kuni 1938 keelati juutidel ka avalike raamatukogude külastamine. Seejärel hakkas kirja panema mälestusi (*Curriculum Vitae: Erinnerungen 1881–1918*; ilmus 1989). Esialgu säästsid abielu "aarialasest" naisega ja Esimeses maailmasõjas saadud teeneterist Klempereri tõsisematest repressioonidest. Kuid tema tegevusraadiust ja elatisharu piirati pidevalt, järk-järgult pidi ta loobuma paljudest harjumuspärastest mugavustest: autost, majast, kinoskäimisest jne. 1941. aasta juulis pisteti ta pimendamismääruste rikkumise eest nädalaks vangi, sama aasta septembrist pidi ta hakkama rinnal kandma kollast kuusnurka. Juba varem oli ta olnud sunnitud kolima erilisse "juudimajja", kuhu majutati juudi-aria segapered. Ka pidi ta 1943–44 töötama tehases täiskoormusega lihttöölisena ja teda sunniti lisama oma eesnimelise lisanime *Israel*.

Et surutise ajal kuidagi vastu pidada, keskendus Klemperer päevikupidamisele, mida tuli mõistagi teha ülima saladuskatte all. "Mu päevik oli neil aastail tasakaaluritu, ilma milleta oleksin sadu kordu kõielt kukkunud," on ta öelnud. Esimestest pävikulehekülgedest peale mõtiskles Klempereri selle üle, kuidas uue režiimi jäleduste valguses oma sakslase-uhkust säilitada; kui sügav on tegelikult "aaria rassist" sakslasi tabanud natsihullus; kuidas võidelda oma pessimismi vastu. Veel 1939. aastal sisendas ta endale: "Ma ei lähe kaasa ei natsionaalsotsialismi ega bolševismiga. Ma jään alati liberaaliks ja sakslaseks." Klempereri pävikud annavad muuhulgas tunnistust sellestki, et ametlik juudivastane propaganda ei suutnud tavasakslasi sugugi alati veenda, nagu oleksid juudid nende hädade põhjuseks.

Eriti tähelepanuvääriv on muidugi Eva Klempereri roll, kes oli loobunud pianistikarjäärist ja jäänud oma mehe kõrvale, võttes sisuliselt kogu elu majandusliku külje enda peale. Tema toimetas ka leheküljekaupa "juudimajast" välja Victori käsikirju ja viis neid oma sõbranna juurde hoiule.

1945. aasta veebruaris hakati juba ka "juudimajade" asukaid koonduslaagrisse saatma, kuid Klempereri päästis inglaste õhurünnak Dresdenile.

Novembris sai Klemperer taas Dresdeni tehnikakooli professoriks. 1947–1960 õpetas Greifswaldi, Halle ja Berliini ülikoolides. Astus 1945 SKPsse. Oli SDV Volkskammer'i saadik. Sai 1952 III klassi riikliku preemia kunsti- ja kirjanduse alal. 1953. aastast oli Berliini Teaduste Akadeemia liige. Suri 1960 Dresdenis.

Natsirežiimi ajal kõrva päevikupidamisega sünenenud märkmetest sündis esseelaadne käsitus natsionaalsotsialismi keeletarvituse kohta – *LTI – Notizbuch eines Philologen (Lingua Tertii Imperii – Ühe filoloogi märkmeraamat*; 1947), mida tunti ja imetleti muuhulgas ka sõjajärgse aja Eesti haritlaste seas, kus see pakkus rohkesti võrdlemismõnu. Märkimist väärrib ka *Geschichte der französischen Literatur des 18. Jahrhunderts* (18. sajandi prantsuse kirjanduse ajalugu; 1. kd 1954, 2. kd 1966).

Tõeline maailmakuulsus saabus aga siiski alles postuumselt 90ndate aastate keskel, mil ilmusid Klempereri 1933.–1945. aasta pävikud pealkirja all *Ich will Zeugnis*

ablegen bis zum letzten (*Ma tahan viimase hetkeni tunnistajaks jääda; 1995*), andes harukordse seespoolse kirjelduse sellest, mis tunne oli olla juudi haritlane Kolmandas Riigis.

Klempereri pärandi pakutavad üllatused polnud aga sellega veel lõppenud. Järgmisel aastal nägid trükivalgust ta päevikud aastaist 1918–1932, pealkirjaga *Leben sammeln, nicht fragen wozu und warum* (*Koguda elu, küsimata mistarvis ja milleks; 1996*), ja lõpuks ka 1945–1959 – *So sitze ich denn zwischen allen Stühlen* (*Nii istun ma siis kõigi toolide vahel; 1999*). Viimase puhul on huvitav märkida, et oma elu lõpukümneni kommunistliku režiimi kõrge haridus- ja kultuurifunktsionäärina veetnud Klemperer mõlgutab päevikus juba 1945. aastal mõtteid vajadusest lisada oma Kolmanda Riigi keele käsitlusele vaatlus ka Neljanda Riigi keelest (*Lingua Quartii Imperii*), märkides ühtlasi: “LQI on LTI ühes naha ja karvadega üle võtnud.” Üks viimaseid päevikusissekandeid aga nendib: “Saksamaa on pooleks rebitud vihmauss, mõlemad pooled vingerdavad, mõlemad on puretud ühest ja samast fašismitõvest, kumbki omal viisil.”

ANTON WEISS-WENDT

MIDA TÄHENDAB MEILE HOLOKAUST? Võrdlevalt Ameerikast ja Eestist

Peaaegu kuuskümmend aastat lahutab meid sündmustest, mis on läinud ajalukku holokausti nime all. Selleteemalise kirjanduse hulk on tänapäeval hiigelsuur, ainuüksi Auschwitzi kohta on avaldatud rohkem kui kümme tuhat artiklit ja raamatut. Huvi holokausti vastu ei paista kaduvat, kuigi kõik olulisem näib olevat juba öeldud. 1980. aastatel toimunud äge vaidlus “intentsionalistide” ja “funktsionalistide” vahel on nüüdseks raugenud.¹ Uurijad on jõudnud üksmeelele, et juutide hävitamise algtooukeks oli küll Hitleri isik-

lik viha nende vastu, kuid läbi viidud sai see ennekõike kohalikul initsiatiivil.² Tun-
dub, et kõige adekvaatsemale arusaamisele selles küsimuses on jõudnud ajaloolane Christopher Browning. Oma põhjanevas raamatus reservpolitseipataljonist nr 101 on ta veenvalt kirjeldanud neid psüühilisi tegureid, mis võimaldasid tava-sakslastel juute tappa.³ Ükski pärast seda väljapakutud teooriatest ei ole enam nii oluliselt aidanud kaasa meie arusaamisele holokausti olemusest.⁴ Teatud seisak empiiriliste uurimuste alal kompenseeritakse

¹ Hea ülevaate vaidlustest “intentsionalistliku” ja “funktsionalistliku” lähenemise üle annavad: M. M a r r u s, *The Holocaust in History*. Brandeis University Press, 1987; Ch. B r o w n i n g, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge University Press, 1992. Eesti k-s vt: A. K a s e k a m p, Juutide tagakiusamisest genotsiidini – kas otse või ringiga. *Akadeemia* 1993, nr 11, lk 2298–3211.

² Seda sünteesi on pakkunud uus saksa ajaloolaste põlvkond. Vt nt: *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt, 1998.

³ Ch. B r o w n i n g, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, 1993.

⁴ Kõige huvitavama, aga samas ka kõige radikaalsema tõlgenduse on esitanud Götz Aly ja Susanne Heim, kelle arvates olid juudid esimene etniline grupp, kes pidi Euroopa etnilise ümberkorraldamise käigus kaduma. Säärane ümberkujundusprojekt ise ei olevat aga lähtunud mitte rassilistest põhimõtetest, vaid pseudoteaduslikest kalkultatsioonidest toidumoota kättesaadavuse kohta. Vt G. A l y, S. H e i m, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg, 1991. Kõige kaugemale on seda teesi arendanud Christian Gerlach Valgevene puhul: Ch. G e r l a c h, *Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941 bis 1944*. Hamburg, 1999. Kõigil neil teooriatel on ühine viga: nende autorid rõhutavad ainult ühte aspekti, kusjuures dokumentides esinevat teavet võetakse sõna-sõnalt tõe pähe. See ilmneb näiteks James Glassi puhul, kes, viidates Hitleri ütlustele juutidest kui tähtsusetuist ussides, kirjeldab holokausti kui puhtalt bioloogilistest kriteeriumidest lähtunud ettevõtmist, vt J. G l a s s, *Life Unworthy of Life: Racial Phobia and Mass Murder in Hitler's Germany*. New York, 1997.

aga katsega vaadelda holokausti läbi postmodernismi prisma.⁵ Holokausti kontekstis tähendab see, et ei uurita mitte konkreetseid sündmusi, vaid nende esitamist. Ja tõesti, milline on holokausti tähendus meie jaoks?

Riik, kus holokaust on saavutanud kõige tähtsama koha avalikes aruteludes ja koguni rahvuslikus identiteedis, ei ole paradoksaalsel moel mitte Saksamaa või Israel, vaid hoopis Ameerika Ühendriigid. Sotsioloogiliste küsitluste kohaselt teavad ameerika koolilapsed holokaustist rohkem kui Pearl Harborist või Vietnami sõjast.⁶ Hetkel õpetatakse holokausti 317 Ameerika ülikoolis, ühtekokku loetakse 490 kursust.⁷ Iga suurem Ameerika linn uhkustab oma holokaustimonumendi või isegi -muuseumiga.

Hiljuti on ilmavalgust näinud kolm raamatut, milles püütakse seletada holo-

kaustifenomeni Ameerikas. Nende autorid on Chicago Ülikooli ajaloo professor Peter Novick, noor briti ajaloolane Tim Cole ja New Yorgi Hunter College'i poliitoloogiaprofessor Norman Finkelstein.⁸ Kõik kolm raamatut ilmusid peaaegu üheaegselt, kuid esitasid kaunis lahknevad tõlgendused sellest, kuidas Teise maailmasõja aegses Euroopas aset leidnud holokaustist on saanud tänapäeva Ühendriikides omamoodi eetika-möödupuu. Peter Novicki raamat ilmus esimesena ning on kolmest kõige põhjalikum. Seetõttu alustaksin tema argumentide tutvustamisega.

1

Novicki raamat äratas Ameerikas suurt huvi nii ajalooringkondades kui ka juudi elanikkonna seas. Raamatu menu oli tingitud sellest, et Novick väljendas seal midagi, millest paljud küll mõtlesid, kuid

⁵ Vist kõige tuntum sel alal on Cornelli Ülikooli professor Dominick LaCapra. Vt D. L a C a p r a, *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca, New York, 1998. Hiljuti ilmunud raamatute hulgast võib esile tõsta kahte: E. T r a v e r z o, *Understanding the Nazi Genocide: Marxism After Auschwitz*. London, 1999; G. A g a m b e n, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York, 1999.

⁶ Kõige esinduslikum ja muljetavaldavam muuseum avati Washingtoni kesklinnas 1993. aastal, samal ajal Simon Wiesenthali Keskusega Los Angeleses. Muuseumi ehitamist finantseeris riik. Külalastavuse poolest – viis tuhat inimest päevas – jääb Holokausti Memoriaalmuuseum (*US Holocaust Memorial Museum*) alla ainult *US Air and Space*-muuseumile (mis on suurim muuseum maailmas). Püramiidikujuline Juudi Pärandi Muuseum New Yorgi Battery Pargis avas oma uksed 1997. aasta sügisel. Läänud sügisel avaldas muuseum kolm korda suurema lisahoone ehitamise plaanid. Projekti eelarveks on 60 miljonit dollarit, millest ühe kolmandiku annab linn.

⁷ Richard Breitmani ettekanne konverentsil “Holocaust Research and Holocaust Studies in the 21st Century”, 13.–15.12.1999, US Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.

⁸ P. N o v i c k, *Holocaust in American Life*. Boston, 1999 (raamatu briti väljaanne kannab pealkirja “The Holocaust and Collective Memory: The American Experience”); T. C o l e, *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*. New York, 1999 (on huvitav märkida, et raamatu Ameerika väljaandja sundis autorit muutma raamatu esialgset pealkirja “Images of Shoah”, mille all see oli avaldatud Inglismaal); N. F i n k e l s t e i n, *The Holocaust Industry: Reflection on the Exploitation of Jewish Suffering*. New York, 2000.

ei julgenud otse välja öelda. Räägiti koguni "Novicki diskussioonist", kuigi tegelikult seda eriti ei olnudki – tema hästi läbi mõeldud küsimustele ja veelgi paremini argumenteeritud vastustele oli raske midagi vastu väita. Kuidas siis nii, küsib Novick, kuni 1960. aastate keskpaigani ei räägitud holokaustist sisuliselt üldse, siis tärkas aga korraga määratu huvi selle ajaloosündmuse vastu? Ja miks just Ameerikas, mis asus teatavasti natside hävitus-töö paigast tuhandeid kilomeetreid eemal? Ja miks just holokaust ja mitte mõni muu suur inimkatastroof?

Novicki tähelepanu keskendub Ameerika juudi kogukonnale. Freudi teooria allasurutud traumast jätab ta kohe alguses kõrvale. Need umbes 100 000 holokausti üle elanud juuti tahtsid ja püüdsid oma kohutavat kogemust jagada, kuid puudu oli neil just kuulajatest! Sõjajärgsetel aastatel polnud keegi ellujäänute lugudest eriti huvitatud. See oli optimismiaeg, kusjuures uutel juudi emigrantidel soovitati tungivalt pöörata minevikule selg ning alustada Ameerikas uut elu. Ega enamik uustulnukatest muud ei ihalenudki. Poliitilisel areenil aga asendus samal ajal Teise maailmasõja võidueufooria külma sõja reaalsusega. Verivaenlasest muutus Saksamaa üleöö kommunismivastase rinde eelpostiks Euroopas. Juutide hiljutised kannatused olid taktikalistel kaalutlustel unustatud. Akadeemilistes (ja vähem akadeemilistes) ringkondades pääses võimule "totalitarismiteooria", mille kohaselt Stalini ja Hitleri režiim olid sisuliselt üks ja seesama. Ameerika juudid, kes ei olnud

ennast uuel kodumaal veel päriselt sisse seadnud, läksid suuremalt jaolt selle üldise arenguga kaasas. Raphael Lemkin, Varsavis sündinud juudi jurist, kellel õnnestus sõja algul Ameerikasse pageda, andis 1944. aastal natside juudiroimadele ühisenimetuse "genotsiid". Mõni aasta hiljem, sõbrunedes kohalike leedu, ukrainaja poola emigrantidega, hakkas ta seda sõna aga kasutama ainult raudse eesriide taga toimuva kirjeldamiseks. On küll tõsi, et kuni pool Ameerika väiksearvulise kommunistliku partei liikmetest olid juudid. Kuid eriti pärast Rosenbergi-skandaali püüdsid juudi organisatsioonid kommunismist distantseeruda ja seega asendati Hitler peavaenlase rollis Staliniaga.⁹

Samasugune areng suhtumises juudigenotsiidi leidis aset ka Iisraelis, väidab Novick. Algusest peale vastandas sionismi-ideoloogia tugevaid Palestiina pionee-re nõrkadele diasporaa juutidele.

Need, kes olid holokausti üle elanud ning füüsiliselt ja vaimselt laostununa nüüd DP-laagrite kaudu Iisraeli jõudsid, kujutasid endast vihkamisväärselt passiivseid ohvreid. Uus juudi riik vajas noori ja üritusele pühendunuid, mitte aga elus pettunud Euroopa juute. Kui Iisraelis meenutatigi holokausti tähtpäevi, siis ainult selliseid, mille puhul oli võimalik rõhutada juutide vaprust ja vankumatust – viimaste sümboliks sai Varssavi geto ülestõus, tegelikult kõige ebatüüpilisem sündmus holokausti ajaloos. Kõik muutus ootamatult 1967. aastal seoses nn Kuuepäevase sõjaga. Iisrael soovis ennast keh-testada tugeva ja kaasaegse riigina. Kui-

⁹ P. Novick, Holocaust in American Life, lk 1–15, 63–123.

gi Ühendriikide administratsioon oli veendunud Iisraeli võimsuses, nägid Ameerika juudid Araabia maades surmaohtu vastündinud riigile. See aga kutsus ellu mälestusi holokaustist. Meenutused kunagistest kannatustest elavnesid eriti 1973. aastal Yom Kippuri sõja päevil, mil paljud juudid võtsid araablaste vastu kasutusele mugava holokausti-retoorika, süüdistades neid “juudi küsimuse lõpplahenduse” ihkamises. (Samasugune kalduvus ilmnes hiljem ka araablastel, kes hakkasid süüdistama Iisraeli juute natslike vahendite kasutamises palestiinlaste vastu.)¹⁰

Novick märgib ka ühte teist, puhtalt Ameerika juudikogemusega seotud momenti. Nagu teada – liiga palju head ei tee head. Just nii aga juhtus juutidega maailma kõige rikkamas riigis. 1970. aastateks polnud antisemitismist enam suurt kuulda, kogu juudi kogemus Ameerikas oli üks suur *success story*, kuid... Saanud täieõiguslikeks ameeriklasteks, hakkasid paljud juudid oma pärandit unustama. Segaabielude protsent kasvas 40ni, sünaagogide külastatavus langes. Judaismist ja/või ühiserindest antisemitismi vastu ei piisanud enam juutide ühendamiseks. Selleks uueks ühendavaks teguriks saigi holokaust. Novicki järgi on tegu puhtal kujul turumajandusliku nähtusega, kus nõudlusele järgneb pakkumine. Holokaustist ei ole saanud mitte ainult Ameerika juutide tsiviilreligioon, vaid neil on

õnnestunud ka teisi oma usku pöörata!¹¹

Uus tendents, mis holokausti esilekerkimisele tõhusalt kaasa aitas, oli ohvristaatuse osatähtsuse kasv. Kangelaste ajad on möödas, ütleb Novick, nüüd on hinnas kannatused. Nende kaudu määratlevad ennast kõik vähemused: *gay*'d, abordivastased, naised – kes iganes. Isiklikud kannatused on aluseks teatavale hierarhiale – hinnatum on see, kes suudab tõendada, et ta on olnud teistest rohkem ja kauem rõhutatud. Selles hierarhias on Ameerika juudid absoluutselt esirinnas. Nad on suutnud inimesi veenda, et nende kannatused maksavad palju rohkem kui näiteks mustlaste omad, mis peegeldub hästi ka Holokausti Memoriaalmuuseumi ekspositsioonis. Kuna kõik seda arvamust siiski ei jaganud, lasti käiku idee holokaustist kui väljaspool inimarusaamise piire asuvast nähtusest. Nagu väidavad mõned avaliku elu tegelased ja mõned teadlased, on holokaust unikaalne sündmus inimkonna ajaloos.¹² Sel juhul muutuvad kõik, kes holokausti üle on elanud, automaatselt märtriteks. Ning kui sõjajärgsetel aastatel paluti holokaustiohvritel, isegi kui nad tahtsid rääkida, vait olla, siis nüüd oodatakse neilt tunnustusi, isegi siis, kui nad seda ei taha!¹³

Holokaust mängib tänapäeva juutide eneseteadvuses kesket rolli. Pole vaja seletada, miks holokaust – suurim katastroof piiblirahva ajaloos – juutidele nii

¹⁰ P. N o v i c k, Holocaust in American Life, lk 127–169.

¹¹ Sealsamas, lk 157–188.

¹² Holokausti väidetava unikaalsuse kohta vt: G. R o s e n f e l d, The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship. *Holocaust and Genocide Studies*, Spring 1999, lk 28–61.

¹³ P. N o v i c k, Holocaust in American Life, lk 188–203.

tähtis on. Küsimus on aga selles, märgib Novick, kuidas ja miks on holokaustist saanud pühapilt mittejuudi enamusele. Ühendriikide toetus Iisraelile ei olnud kindlasti mitte tingitud süütundest, nagu seda tihtilugu väidetakse. Ameerika juudid, samamoodi kui kõik teisedki, arvasid, et nad tegid kõik, mis võimalik, Euroopa juutide päästmiseks Hitleri küüsis. Mitmekülgne abi, eriti Iisraeli riigi algaastail, oli tingitud sümpaatiatundest holokausti üleelanute vastu. Hiljem lisandusid sellele ka puhtpraktilised kaalutlused, kuna Iisraelist oli saanud Ühendriikide kõige tähtsam liitlane Lähis-Idas. Esimest korda sai laiem Ameerika avalikkus natsliku genotsiidi õudustele kaasa elada 1978. aastal, mil kohalik televisioon näitas "Holokausti"-nimelist telesarja. Saatel oli elektrišoki efekt. Ühtekokku vaatas seda telesarja üle 100 miljoni inimese. Nagu Novick täheldab, jõudis holokaust Ameerika kodudesse läbi massikultuuri. Teataval määral aitas sellele kaasa ka juutide osatähtsus Hollywoodis, mille kõige eredamaks näiteks on 1993. aastal linastunud Steven Spielbergi film "Schindleri nimekiri". 1993. aasta saigi holokausti üleüldise teadvustamise apoteosiks: Spielbergi suurteosele sekundeeris suurejoonelise Holokausti Memoriaalmuseumi avamine Washingtonis.¹⁴

Väidetakse, et holokaust annab meile moraalse õppetunni. See väide aga on kaunis problemaatiline, alates juba kas või sellest, et üldiselt õpib inimene ainult omaenese eksimustest. Niisiis ei saa me

õigupoolest rääkida mingist universaalsest õppetunnist, kuna igauks meist tajub ühtesid ja samu asju erinevalt. Sõna "holokaust" kasutatakse erinevas tähenduses ja eri eesmärkidel. Kas naine, kes otsustab mitte sünnitada oma last, on võrdväärne natsidega, kes viisid ellu eutanaasiaprogrammi? Kas presidendi täidesaatvat jõudu tuleks kärpida, tagamaks seda, et temast kunagi ei saaks teist Hitlerit? Kas inimesed, kes tavatsevad süüa liha, sooritavad "holokausti" loomade vastu? Sama absurdsete analoogiate rida võiks jätkata. Meile räägitakse, et kui me oleme juba kord saanud teada ja võtnud õppust sellest, mis juhtus juutidega natsi-Saksamaal, siis ei jää me iialgi ükskõiksest teiste inimeste hädasid pealt vaatama. Ons see tõesti nii? Novick kutsub lugejat tegema kaasa reisi minevikku: 1968. aastal kuulsid ühel New Yorgi tänaval kolmkümmend inimest tapetava tüdruku apihüüdeid – mitte keegi neist ei astunud vahele. Ja see pole ainuke selline juhtum! Hoolimata ohtrast holokausti-retoorikast jäid Ühendriigid pealtvaatajaks Rwanda genotsiidi puhul ega sekkunud ka Bosnia etnilistesse puhastustesse. Tihtilugu võrreldakse mõnd konkreetset juhtumit holokaustiga selleks, et näidata, kui erinevad nad on, ja sedasi moraalsest vastutusest kõrvale hoida. On ju palju lihtsam valada 60 aastat tagasi aset leidnud holokausti pärast krokodillipisaraid, kui siinsamas hädasolevatele inimestele kätt ulatada.¹⁵

Kuidas seostada holokausti tänapäevaga ja kas on seda üldse vaja? Siinkirjutajal

¹⁴ P. N o v i c k, Holocaust in American Life, lk 69–84, 146–156, 207–216.

¹⁵ Sealsamas, lk 232–263.

oli võimalus isiklikult kogeda, kuivõrd mõtetu ettevõtmine see on. Möödunud talvel osalesin ma holokausti-alasel praktikumil Juudi Pärandi Muuseumis New Yorgis. Kümne päeva jooksul õpetati kahekümnele üliõpilasele, kuidas rääkida holokaustist koolilastele. Koolitus koosnes nii üksikloengutest kui ka põhjalikest muuseumiringkäikudest, mida hiljem pidime koolilastega ise sooritama. Pärast praktikumi lõppu läksime riigikoolidesse, kus vestlesime õpilastega holokaustist. Sellele järgnes külaskäik muuseumisse ning lõpuks vestlus, kus õpilased jagasid oma muljeid. Neid oli tavaliselt palju ja mõned muljed olid kaunis tugevad, kuid vestluse hoog rauges kohe, kui jõuti küsimuseni: mis te arvate, miks me seal muuseumis käisime? Enamikul juhtudest jäi see vastuseta, või siis tuli küsimust kuidagi arusaadavamaks sõnastada. Tavaliselt jutustasid lapsed sellest, mida nad teevad kas koolis või oma etnilises kogukonnas: aitavad kodutuid, saavad laiali petitsioone rassilise diskrimineerimise vastu (kui selliseid juhtumeid ette tuleb) jne. Tore ju, aga samas pole sellel mingit seost holokaustiga. Ja selles pole ka midagi imelikku.

Vastupidist väita oleks sama mis arvata, et kui me ei teaks midagi kümnest käsust, oleksime kõik vargad ja mõrtsukad!

2

Kui Novick oma raamatus *seletab* holokausti fenomeni, siis Tim Cole *kirjeldab* seda. Ta keskendub üksikisikutele ja -ins-

titutsioonidele, mis sümboliseerivad avalikkuse silmis holokausti. Cole valis välja kolm inimest: Anne Franki, Adolf Eichmanni ja Oskar Schindleri ning kolm muuseumi: Auschwitzi, Yad Vashemi ja juba jutuks olnud Holokausti Memoriaalmuuseumi. Nagu tema ameerika kolleeg, tõdeb Cole'gi, et kõik need, tänapäeval üldtuntud isikud olid "konstrueeritud" vastavalt oma aja vajadustele. Nii olid näiteks Anne Franki päeviku esmaväljandest välja jäetud kõik viited Anne juutlusele. Rõhk oli asetatud universaalsetele väärtustele, mida see Amsterdami tüdruk väidetavasti esindas. Euroopas on Anne Franki päevik tõesti kuulsaks saanud alles pärast Broadway lavastust 1955. aastal. Siis "avastasid" ta ka Ameerika juudid, kes sestpeale peale hakkasid rõhutama ennekõike Anne "juudilikkust". Kuna aga Anne põlvnes tegelikult tugevasti assimileerunud perekonnast, siis on mõned ortodokssed juudi tegelased teinud hiljuti ettepaneku Anne "juudi panteonist" hoopis välja heita!¹⁶

Adolf Eichmanni kuju osutus Iisraeli avalikkusele suureks pettumuseks. Verehimulise monstri asemel nägid nad kaunis keskpärast vanurit, kes oli saanud juute sadade tuhandete kaupa surma ainult seetõttu, et oli olnud eeskujulik bürokraat, kes oskas hästi oma kohustusi täita. See on see, mida Hannah Arendt on kirjeldanud kui "kurjuse banaalsust".¹⁷ Iisraeli võimud pidasid Eichmanni üle näidisprotsessi. Kohtuõiguslikule küljele suurt tähelepanu ei pööratud, kuna eel-

¹⁶ T. C o l e, *Selling the Holocaust*, lk 1–46.

¹⁷ H. A r e n d t, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York, 1963.

kõige oli Eichmanni protsessil kasvatuslik eesmärk. Kohus pidi demonstreerima juudi riigi legitiimsust. Rollid olid vahetunud: nüüd olid juudid need, kes võtsid natsitimuka vastutusele. Ohvritest, kes olid alistunult surmale vastu läinud, oli nüüd saanud võimas rahvas, kes võttis õigusemõistmise enda kätte ja pani maksma õigluse – vähemalt nii pidi see välja nägema. Sootuks teine lugu on Schindleriga. Keegi ei eita, et Spielbergi film on suurteos, mis avaldab mõju igasugusele auditooriumile. Probleem on selles, kirjutab Cole, et Oskar Schindleri näol valis režissöör välja väga ebatüüpilise kuju: saksa ärimehe, kes aitab juute. Ebarealne on ka filmi lõpp, kuna suur enamik juutidest ei tulnud kunagi Auschwitzis surmalaagrist tagasi. Oma filmi jaoks kasutab Spielberg tüüpilist Hollywoodi retsepti, kus dramaatiline lugu lõpeb ikkagi *happy end*’iga. Loomulikult oli režissööril õigus kasutada kinokunsti võtteid, enamik vaatajatest võtab seda aga puhta kullana. Paljudes Ameerika koolides näidati “Schindleri nimekirja” kohustuslikus korras. Lõpptulemuseks on aga see, et suur osa ameeriklasi näebki holokausti Spielbergi silme läbi, hoolimata ajaloolisest tegelikkusest.¹⁸

Kraków on Poola turismikeskus. Alates 1990. aastate keskpaigast on linna külastajate hulgas rohkesti ka juutide ajaloo huvilisi. Ei külastata aga mitte kohta, kus asus juudi geto, vaid linnaosa, kus Spielberg oma filmi väntas. Teine paik, kuhu sooritatakse päevapikkusi retki, on loo-

mulikult Auschwitz. Enamik neist, kes Poolasse tulevad, võtavad varem või hiljem ette ka palverännaku Auschwitzi. 20. sajandi lõpul on see koht omandanud teatava sakraalse tähenduse, kirjutab Cole. Õudusturism on moes. Turistidele ei näidata aga jällegi mitte tõelist surmalaagrit, vaid väljavõtet, mis koosneb kõigile tuntud värvast kirjaga *Arbeit macht frei*, krematooriumist ja... suveniiripoest. Yad Vashem Jeruusalemmas seevastu oli juba algusest peale mõeldud kohalike elanike tarvis. Muuseumi ekspositsioon oli organiseeritud vastavalt valitsevale ideoloogiale. Selles ei olnud kohta ei nendel, keda tapeti, ega neil, kes tapsid, vaid ainult kangelastel. Lisaks on Yad Vashemi memoriaalkompleksi territooriumil hästi esindatud veel üks inimkateegooria – nn õiglased. Need on inimesed, kes päästsid sõja ajal juute. See päästmise (selle sõna peaaegu religioosuses tähenduses) ja uuendamise idee oligi peamine printsiip, millele tugines Iisraeli riik.¹⁹

Juudi Pärandi Muuseumil New Yorgis on ka lisanimi – Elav Mälestusmärk Holokaustile. Esimene asi, mida muuseumi külastaja hoonesse astudes näeb, on kaks motot: *mäleta, ära kunagi unusta* ning *lootus tulevikule jääb püsima*. Vastavalt on kujundatud ka näitusesaalid: holokaustile pühendatud korrus on tume, valgus on seal teadlikult summutatud, muuseumi viimane korrus on aga, vastupidi – avaram, heledam, soojem. Külastäigu lõpus satub inimene tühja ruumi; akendest paistab päike, seal taamal, silma-

¹⁸ T. Cole, *Selling the Holocaust*, lk 47–94.

¹⁹ Sealsamas, lk 97–145.

piiril, aga – Vabadussammas. Sõnum on selge: kogu õudus on seljataga, me oleme siin – vabaduse sünnimaal, Ameerikas! Selles punktis erinebki Cole'i analüüs kõige rohkem Peter Novicki omast.

Cole'i jaoks on holokaust eelkõige ameerika rahvusmüüt. Ka Holokausti Memoriaalmuuseum on rajatud vastandusprintsipiibile. Seda, mida näeme muuseumis, ei saa siin maal kunagi sündida. Näidates natside salakavalust, võimuhiimu, ebainimlikkust, rõhutatakse ühtlasi “ameerikalikke väärtusi” – avalikkust, demokraatiat, vabadust. Muuseumi ekspositsioon algab ja lõpeb Ameerikas: ühelt poolt Ameerika sõdurid vabastamas juudi koondus- ja surmalaagreid, teiselt poolt aga George Washingtoni kinnitus juudi kogudusele, et siin maal ei ole kohta tagakiusamisele.²⁰

3

Norman Finkelstein küll jagab enamikku Novicki raamatus esitatud väidetest, kuid arvab, et tema kriitika pole piisavalt “radikaalne”. Finkelstein loeb oma ülesandes naelutada häbiposti “holokaustitööstus”. Tema põhitees on järgmine: holokaustist on saanud ameeriklaste eneseteadvuses keskne ajaloosündmus tänu Ühendriikide juudi eliidi omakasupüüdlikule poliitikale. Seletus on autori jaoks väga lihtne: niikaua kui USA võimud ei pööranud holokaustile suuremat tähelepanu, ei hoolinud sellest ka Ameerika juutlus. Holokaustiteema tõsteti aga üles selleks, et juhtida Iisraeli riigist mööda

igasugune kriitika. Kõik, mis läks vastuollu Iisraeli riigi huvidega, tembeldati “antisemitismiks” ning katseks viia läbi “teist holokausti”.²¹

Nii nagu Finkelstein asju üleliia lihtsustab oma raamatu esimeses osas, samamoodi puudulik on ka ta restitutsioonikäsitus teose teises osas. Finkelsteini järgi ei loo “holokaustitööstus” mitte ainult moraalselt kapitali, vaid toob ka raha sisse. Seda püüab ta tõestada kahe näite varal: Saksamaa reparatsioonide vale kasutusviis ja raha väljapumpamine Šveitsi pankadest. Mõlemat peab ta ebaõiglaseks. Ilma tõsisema välissurveta on Saksamaa 1952. aastast tänapäevani maksnud holokausti ohvritele kokku kuni 60 miljardit USA dollarit. Selle raha jagamisega tegeleb New Yorgis tegutsev Juutide Poolt Saksamaale Esitatavate Aineliste Nõuete Konverents (*The Conference on Jewish Material Claims Against Germany*). Finkelstein väidab esiteks, et Konverents moonutab sihikindlalt holokausti üleelanud ohvrite arvu, selleks et rohkem raha saada. Teiseks, saadud raha ei lähe mitte konkreetsetele inimestele, nagu see on ette nähtud, vaid valitud juudi organisatsioonidele ja kogukondadele Ida-Euroopas, Lähis-Idas ja Põhja-Aafrikas. Samas, vihjab autor, ei jää kahjumisse ka “organiseeritud juutluse juhtkond” ise. Raha väljapressimist Šveitsi pankadelt peab Finkelstein nii moraalselt kui ka praktiliselt õigustamatuks. Need rahalised pretensioonid aga, mida Ameerika juudikogukond esitab Ida-Euroopa riikidele, näi-

²⁰ T. C o l e, *Selling the Holocaust*, lk 146–171.

²¹ N. F i n k e l s t e i n, *The Holocaust Industry*, lk 11–38.

teks Poolale, võivad viia nende maade pankrotistumisele ning ühtlasi ka antisemitismi taassünnile. Oma arutluses ei piirdu Finkelstein ainuüksi faktide esitamise, vaid esitab ka süüdistusi mitme konkreetse isiku vastu,²² mis akadeemilises kirjanduses ei ole üldiselt tavaks.

Kuidas siis suhtuda Finkelsteini väidetes? Pole kahtlust, et autori püstitatud küsimused on õigustatud. Probleem on aga selles, kuidas ta neile vastab. Ka Novick tegi oma raamatus ränki järeldusi, jäi aga seejuures alati rangelt akadeemilisele pinnale. Finkelsteini kirjutamisstiil on seevastu läbinisti erapoolik, raamat on täis emotsioone ja kirgi. Esimest korda sattus Finkelstein avalikkuse ette, kui ta teravalt kritiseeris Daniel Goldhagenit.²³ Oma kirjutises kasutas ta viimatimainitu kohta ka selliseid väljendeid nagu "Holoporn".²⁴ Võrreldes Novicki oskuslikult üles ehitatud argumentatsioonisüsteemi ja mahuka andmebaasiga, on Finkelsteini väited robustsed, kõik tema andmed aga ammutatud ajalehtedest. Ja niisama küsitav on ka Finkelsteini teeside vettpidavus. Kui Finkelsteinil oleks isegi õigus, ei

saa tema väiteid faktidega tõestada. Finkelstein väitis, et puhudes teadlikult üles holokaustis ellujäänute arvu, mängib Juutide Nõuete Konverents sellega kaardid kätte holokausti eitajatele. Läks aga vastupidi: need, kes väidavad, et holokausti pole kunagi olnudki, viitavad nüüd hoopis Finkelsteini raamatule kui autoriteetsele allikale! Kõik see ongi põhjuseks, miks Norman Finkelsteini raamat Ameerika raamatupoodides tagariiuile seisma kipub jääma.

4

Need olid mõned kõige värskemad käsitlused, mis püüdsid seletada, mõni suurema, mõni väiksema eduga, kuidas holokaust on tunginud ameeriklaste eneseteadvusse. Eestis midagi sellist mõistagi toimunud ei ole ja vaevalt et ka kunagi toimub. Küll on aga viimasel ajal Eestiski märgata ootamatut huvitõusu holokausti teema vastu. Sellest võib lugeda ajalehtedes, internetis ning üllatuslikult jõudis see teema korra isegi teleekraanile.²⁵ Pretendeerimata originaalsusele, esitaksin ka Eesti puhul samad küsimused, mis leiame

²² N. F i n k e l s t e i n, *The Holocaust Industry*, lk 81–150.

²³ D. J. G o l d h a g e n, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996. Oma raamatus pooldas Goldhageni teesi, mille kohaselt saksa rahvas elas juutide peal välja oma tapmistungi. Novick seletab Goldhageni menu tavainimeste sooviga näha kurjusekandjaid harjumuspärasel kujul. Ameerika akadeemilistes ringkondades on Goldhageni nimi seitsaadik sõimusõnaks. Pärast raamatu ilmumist sattus ta isolatsiooni. Lubatud korralist kohta Harvardi Ülikoolis Goldhagen ei saanudki. Praegu õpetab ta genotsiidikursust ning tal on valmimas samateemaline raamat. Eesti keeles avaldas *Eesti Ekspressi* veergudel 1997. aastal palju materjali Goldhageni-diskussiooni kohta Sirje Kivimäe.

²⁴ N. F i n k e l s t e i n, Daniel Johan Goldhagen's 'Crazy' Thesis. Rmt-s: N. Finkelstein, R. B. Birn, *A Nation on Trial: The Goldhagen Thesis and Historical Truth*. New York, 1998. Ehkki Finkelstein on Goldhageni suhtes kriitiline, tundub ta oma stiili järgi olevat Goldhageni teisik.

Peter Novick raamatust: miks holokaust, miks nüüd ja miks üldse?

On selge, miks Nõukogude Eestis holokaustist suurt ei räägitud. Ehkki võis olla ahvatlev veeretada juutide mõrvamine “kodanlike natsionalistide” kaela, ei lubanud nõukogulik käsitlus ohvrite hulgast kedagi eraldi esile tõsta. Samuti on arusaadav, et taasiseseisvunud Eesti Vabariigi algaastail ei olnud kellelgi aega ega tahtmist sellist ebameeldivat teemat puudutada. Öelda, et tegu oli sihiliku mahavaikimisega, oleks vist liig, samas teeb see isegi raskemaks mõista, miks siis räägitakse holokaustist nüüd, kümme aastat pärast iseseisvumist.

Oleks võinud arvata, et juutide saatus Saksamaa poolt okupeeritud Eestis saab arutlusteemaks 1994. aastal, mil ilmus hiljuti manalasse langenud Eugenia Gurin-Loovi raamat eesti juutide holokaustist. See oli tähtis sündmus nii kohaliku juudi kogukonna kui ka kogu Eesti jaoks. Autori kahetine positsioon – isikuna, kelle mitu sugulast mõrvati holokausti käigus, ja kohaliku juudi kogukonna esinaisena – mõjutas teatud määral tema käsitlust. Nii vaatas Gurin-Loov mööda kahest olulisest probleemist: juutide osalemisest nõukogude võimuparaadis ja eestlaste

kaasalöömisest juutide hävitamisel.²⁶ Kuna see oli esimene asjaomane ülevaade eesti keeles, siis oodati avalikkuse reageeringut pikisilmi. Seda aga ei tulnud. Raamat, mis anti välja eraisikute toetusel, oli müügil vaid paaris Tallinna raamatupoes ega pälvinud suuremat lugejahuvi. Teisisõnu, 1990. aastate keskpaigas puudus Eestis sisuliselt igasugune huvi holokausti vastu.

Kõik kolm eespool tutvustatud ingliskeelset autorit on ühel meelel, et ilma Ameerika juutide *lobby*-töötä poleks holokaust kunagi saanud endale sedavõrd tähtsat kohta ameerika väärtussüsteemis. Eesti puhul me sellisest *lobby*-st mõistagi rääkida ei saa. Eestis kui rahvusriigis ei ole rahvusvähemustel samahästi kui ei mingit mõju. Arvuliselt väike Eesti juudi kogukond ei oleks oma huve kaitsma ka võimeline. Sõjaeelsest juudi kogukonnast on elus ainult vähesed, enamikul juutidest aga on samad probleemid mis ülejäänud mitte-eestlastel. Valida tuleb assimileerumise või emigreerumise vahel. Olukorras, kus üle poole juudi kogukonnast on viimase kümne aasta jooksul asunud ümber välismaale (suuremalt jaolt Saksamaale), näeb Eesti juutide kui iseseisva rahvusühema tulevik Eestis välja küllaltki ebamää-

²⁵ R. V ä s t r i k, Tapmisega peab harjuma: Tartu koonduslaagris toimusid massihukkamised Karl Linnase juhtimisel. *Lump* 20. märts 2000, nr 6; P. E r e l t, Eestlased võisid osaleda Valgevene massimõrvas. *Eesti Ekspress* 10.05.2001; Valgevene massimõrv ja eestlased: Ajaloolased Meelis Maripuu ja Argo Kuusik kahtlevad julgeolekutoimikute andmete tõele vastavuses. *Eesti Ekspress* 24.05.2001. Olen tänulik Andres Kasekampile, kes juhtis minu tähelepanu neile artiklile ja telediskussioonile.

²⁶ E. G u r i n - L o o v, Suur Häving. Eesti juutide katastroof 1941. Tallinn, 1994. Raamatu kohta vt siinkirjutaja arvustust ajakirjas *Holocaust and Genocide Studies* (Spring 1998) ja Dov Levini märkusi rmt-s: *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency?* Oxford University Press, 1997.

rane. Kui võtta arvesse, et holokaustist Eestis on üleüldse väga vähe kirjutatud, siis pole ime, et sel sündmusel ei ole ka juudi kogukonda ühtekoondavat jõudu.²⁷ Siin saab küll vastu väita, et kaks mälestussammast Vaivara ja Klooga koonduslaagrite kohal on rajatud just kohalike juutide initsiatiivil. See tuleb aga kirjutada pigem eelnenud vaikimisaja kui iseseisva Eesti arvele. Viimaks sai tehtud see, mis nõukogude ajal võimatu oli. Pealegi on Kloogal ka rahvusvaheline “kuulsus”, ning kui eesti holokaustist üldse midagi teatakse, siis just Klooga sündmusi.

Oleks ilmselt sobimatu oodata Eestis samasugust holokausti-mälestamist kui Ameerikas, kuid mõningaid paralleele võime siiski tõmmata juba praegu. See, mis on ameerika juutidele holokaust, on eestlastele nõukogude repressioonid. Juudid tähistavad *Yom Hashoah*'i – holokausti päeva, mis seati sisse Varssavi geto ülestõusu mälestamiseks, eestlased aga 14. juunit – küüditamise päeva. Ehkki sümbolika on mõlemal puhul üks ja seesama, on erinevusi rohkem kui sarnasusi. Mõlemad tähistamisaktid mälestavad ohvreid ja ühtlasi toonitavad kannatusi, mida ühel rahvusrühmal on tulnud teise rahvusrühma käe läbi taluda (hiljuti lõppenud 14. juuni küüditamise näitus Tallinnas leidis aset hoones, mis asub Vene saatkonna vastas). Juudid rõhutavad tavaliselt küll holokausti-õppetunni univer-

saalsust, mida 1941. aasta küüditamise puhul ei tehta. Küüditamise mälestamise funktsioon on toetada rahvustunnet. Tänavu võttis 14. juuni tseremooniast Narvas osa ka üks õigeusu vaimulik. Sel moel tunnistati, minu teada esimest korda, et küüditatute seas oli ka venelasi. Siinkirjutajal on aga siiski sügav kahtlus selle sümbolise akti siiruses. Võtmesõnaks on siin pigem *integratsioon*. Kui aga päris aus olla, siis protsentuaalselt küüditati 1941. aastal juute kümme korda rohkem kui eestlasi. Kas tähendab see siis, et tuleval aastal kutsutakse mälestustseremooniast osa võtma ka rabi? Sealjuures tuleb muidugi silmas pidada, et küüditamisel ei olnud mingit seost usutunnistusega. Ega nõukogude küüditajad – nagu natsidki – teinud vahet luteri, õige- ja juudi usku inimeste vahel. Suurim erinevus holokausti ja küüditamise mälestamise vahel on aga selle mõjus üldsusele. Ameerika juutide puhul on holokaustil vaieldamatult ühendav, kokkukoondav jõud, seda ka noorema põlvkonna seas. Keegi pole aga tundnud huvi selle vastu, mida tähendab küüditamine 1980. aastatel sündinud eestlastele.

Kogu arutelu holokausti üle Eestis on tugeva apologetilise maiguga. See on aga suuresti tingitud sellest, kuidas küsimust sõnastatakse. Mõned (loe: välismaa juudid, nagu Ephraim Zuroff ja Dov Levin) süüdistavad meid, eestlasi, et oleme an-

²⁷ Et selles veenduda, piisab kui külastada Kalevi-Liivat, kus 1942. aasta sügisel tapeti umbes 2000 tšehhi ja saksa päritolu juuti. Mahalaskmiskohta tähistab roostes, 1960. aastatel pandud metalltahvel, mis 2000. aasta septembriks, kui seal käis kohal tšehhi filmigrupp, oli muutunud peaaegu loetamatuks.

tisemiidid. Kas on see tõesti nii? Nõukogude allikate andmeil tapsid eestlastest SS-mehed Ukrainas juute. Kas see peab paika? On täiesti loomulik, et esimene reaktsioon niimoodi püstitatud küsimustele oleks ja ka on: ei, antisemiidid me pole, kõik nõukogude allikad aga valetavad! Kuid selline mõttevahetus ei vii meid kaugemale.

Eestis on jõutud viimase kümne aastaga üles ehitada palju asju, kuid ühte veel kindlasti mitte – pluralistlikku ühiskonda. Tuleb tõdeda kurba tõsiasja, et akadeemilise arutluse kultuur puudub Eestis täielikult. Mitte et seda ei taheta – lihtsalt ei osata. Ma olen nõus, et ka ajaloolistel faktidel iseenesest on suur väärtus, kuid

seada ainult niikaua, kuni nende esitamisel esineb ebatäpsusi ja väärarvamusi, mida tuleb parandada. Seoses juutide hävitamisega on selliseid vigu Eestis aga lugematu hulk.²⁸ Riho Västrikul oli piisavalt põhjust pühendada oma bakalaureusetöö küsimusele, kas Tartu koonduslaagris tapetute arvuks, juudid kaasa arvatud, oli 12 000, nagu väitsid nõukogude allikad, või 2000, nagu väidab tema.²⁹ Kuid mulle isiklikult ei ütle pelgalt need arvud midagi. Mida mina tõesti tahaksin teada, on see, miks osalesid eestlased tsiviilisikute tapmises, kuidas see neid mõjutas, kas sellel on mingit seost Eesti minevikuga ja on sellel ka tähtsust Eesti tulevikule.

---

²⁸ Martin Gilberti välja antud raamatus "Atlas of the Holocaust" (New York, 1982, lk 168) on ühel kaardil aetud segi Vaivara ja Klooga. Leidub ka tõsisemaid vigu, nt Joseph Epsteini ja Philip Roseni toimetatud "Dictionary of the Holocaust" (Westwood, Conn., 1997), kus Omakaitset on kirjeldatud kui "eesti rahvuslaste organisatsiooni, mis oli asutatud juutide tapmiseks". Vigadel ei näi lõppu olevat. Nende arvu suurendab ka käesoleva aasta alguses soliidse Yale University Pressi poolt välja antud "Encyclopedia of the Holocaust", kus Dov Levini artiklit Balti riikidest (lk 51–55) on faktivigade ja otseste moonutuste pärast lausa häbi lugeda.

²⁹ R. Västriku, Tartu Koonduslaager 1941–1943. Tartu, 2000. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

RAUL HILBERG

AUSCHWITZ JA LÖPPLAHENDUS

Üks koht on saanud Euroopa juute tabanud katastroofi sümboliks: Auschwitz [Oświęcim]. Tema väljapaistvus on tingitud vähemalt kolmest asjaolust. Esimene väljendub paljastes arvudes. Auschwitzis hukkus rohkem juute kui kusagil mujal. Teine on geograafiline. Üksnes Auschwitz oli tõeliselt üleeuroopaline laager, mille ohvrid pärinesid paljudest maadest ja regioonidest. Lõpuks – Auschwitz tegutses kaua. Pärast seda, kui kõik teised surma-laagrid olid suletud, töötas see edasi – üksildase tapmiskeskusena, mis tähistas natsi-Saksamaa tahet hävitada juute veel kaotatud sõja viimastel tundidelgi.

Ometigi ei loodud Auschwitzi algselt sel otstarbel. Laagril oli oma keerulise ajaloo jooksul mitmesuguseid eesmärke. Alguses oli see tavaline koonduslaager, mis asutati Poolalt haaratud ja Saksamaaga liidetud alale. Selle esimesed vangid olid poolakad, kes toodi kohale kohe pärast seda, kui laagri moodustamiseks võeti üle hoonetekogum, millest enamik

oli kuulunud Poola armeele. Laagri esimene komandant Rudolf Höss oli kogemustega, kuid mitte väga kõrgelseisev natside koonduslaagritegelane, kes oli olnud mitu aastat ametis Dachaus ja Sachsenhausenis. Tollal ei viidanud veel miski sellele, et Auschwitzist võiks saada midagi enamast kui lihtsalt üks suhteliselt tagasihoidlik osa SSi juhi Heinrich Himmleri koonduslaagrite impeeriumist.

Auschwitzi tavapärasest algfunktsiooni laiendati ja muudeti 1940./41. aasta hilis-talvel, kui IG Farbeni kontsern valis selle piirkonna uute suurtehaste rajamiseks. Valiku dikteerisid lähedalasuv raudtee-sõlm ja kaevandused, samuti asjaolu, et Kolmas *Reich* vabastas maksudest need kompaniid, mis asusid tegutsema vastliidetud aladel.¹ IG Farbenile ja hiljem teistele firmadele oli siin veel üks peibutis: koonduslaagrite odav tööjõud. SS omakorda võis sellest kokkuleppest loota sissetulekut ja üldisemas plaanis tunnustust oma kasvavale majanduslikule tähtsusele.

Raul Hilberg, *Auschwitz and the Final Solution*. Rmt-s: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Ed. by I. Gutman, M. Berenbaum. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994.

¹ Fritz ter Meeri memorandum (IG Farben), 10. veebruar 1941, Nürnbergi kohtuprotsessi dokumendid NI-11111, NI-11112. Ter Meer IG Farbeni direktorile Denckerile ja nõunik Romerile majandusministeeriumist, 22. veebruar 1941, NI-11114. Kokkuvõtte kohtumisest kindralkuberner Hans Franki ning IG Farbeni direktorite Weissi ja Eisfeldi vahel, 11. september 1941. Franki päevik, Rahvusarhiivi registrigrupp 238, T992, nimekiri 4.

Tollel käärimisperioodil külastas Auschwitzi Himmler ja käskis laagrit laiendada, et see mahutaks 30 000 vang. Ta tahtis ka, et laagriga liidetaks Auschwitzist umbes kolme kilomeetri kaugusel asuv Birkenau küla, et teha ruumi veel 100 000 vangile.² Kuid Himmleri optimism oli natuke ennatlik. Nii suured massiarreteerimised ei olnud veel poliitiliselt teostatavad ning Höss läks kohtuvõimudest mööda laveerides isegi niikaugemale, et sõlmis kohaliku *Landrat*'iga ebatavalise kokkuleppe, mille kohaselt tuli vangistada kõik sakslased ja poolakad, kes olid keeldunud vabal tööturul töötamast, ning saata nad kaheksaks nädalaks laagrisse, et neid seal "kasvatataks".³

1941. aasta septembris ootas SS tööjõulukorra paranemist. Sakslaste rünnak Nõukogude Liidu vastu tõi kaasa vangivõetud Nõukogude sõdurite ülekülluse. Kui Himmler tegi ettepaneku rajada sõjavangide jaoks uued laagrid, siis lubas sõjavägi talle 325 000 vang. Lublin (Majdanek) ja Auschwitzi Birkenau-osa korraldati kiiresti ümber Relva-SSi sõjavangide laagriteks, ja 27. septembril andis SSi ehitusülem Hans Kammler käsu, et kaks laagrit, kumbki 50 000 vangile, tuleb võimalikult kiiresti valmis seada.⁴ 9. oktoobril saabus Kammler Auschwitzi teatega, et Birkenau tuleb ehitada lausa 200 000 vangi majutamiseks. Sellest het-

kest alates intensiivistus planeerimine ja üksteise järel valmisid üha suurejoonelisemad ehituskavad. Kuid tegelikkuses polnud sõjavange kunagi nii palju. Lähedalasuvast sõjaväelaagrist konvoeeriti Auschwitzi kõigest 15 000 meest. Hössile öeldi, et need kujutavad endast raske töö jaoks kõlblike vangide koorekihti, kuid 1942. aasta veebruariks oli enamik neist juba surnud.⁵

Keset seda planeerimist ja sepitsemist sai Auschwitz 1941. aasta teisel poolel mandaadi "juudiküsimuse lõplikuks lahendamiseks".⁶ Euroopa juute oli juba aastaid rõhutatud, teistest inimestest eraldatud ning varandusest ilma jäetud. 1930. aastatel kihutati neid emigreeruma. Nüüd ei olnud emigratsioon läbi laienevate sõjapiirkondade ja lahinguväljade enam praktiliselt võimalik. Kuid juutide olukorra halvendamist ei kavatsenud peatada, nende vastu suunatud meetmed pidid hoogu juurde saama. Juudid kavatseti välja juurida Lääne-Euroopa linnadest ja Poola kihavatest getodest ning saata eraldatud paikadesse, kus nad pidid leidma oma lõpu. Auschwitz oli üks sellistest kohtadest.

Esmapilgul võib paista, et selline vajaduste kokkulangemine võinuks lahendada Auschwitzi tööjõuprobleemid ning muuta selle paiga deportatsioonispetsialistide silmis ideaalseks lõppjaamaks. Asjad ku-

² D. C z e c h, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945*. Hamburg, 1989, lk 79 (sissekanne 1. märtsist 1941).

³ IG Farbeni (Auschwitz) inseneri Max Fausti iganädalane aruanne, ajavahemikust 17.–23. august 1941, NI-15254.

⁴ J. M a r s z a l e k, *Majdanek*. Hamburg, 1982, lk 27–28.

⁵ D. C z e c h, *Kalendarium der Ereignisse...*, lk 128 (8./9. oktoober 1941).

⁶ K. S m o l e n, *Auschwitz – Gang durch das Museum*. Katowice, 1978, lk 22.

junesid aga teisiti. Lõpplahendus ei pidanud tähendama juutide pikaaegset barakkides hoidmist ning nende tööjõu kasutamist tööstusplaanide elluviimisel. See tähendas hoopis kiirmõrvamise vahendeid ja efektiivseid meetodeid laipadest vabanemiseks. Selliseid seadeldisi ei saanud luua otsekohe. Kuid Auschwitzist sai nende väljaarendamise keskus. Tegelikult muutus Auschwitz osaks juutide ajaloost niipea, kui langetati otsus lõpplahenduse kasuks.

Höss meenutas, et 1941. aasta suvel kutsus Heinrich Himmler ise ta Berliini. Mõne napi sõnaga rääkis Himmler talle Hitleri otsusest juudid hävitada. Auschwitzi väljavalimisel oli Himmleri sõnade järgi üheks teguriks selle lähedus raudteele. Sedasama kaalutlust oli mõne kuu eest silmas pidanud ka IG Farben. Kuid sellest valikust rääkides nimetas Himmler ka põhjuseid, miks just Höss pidi juhiks saama. Ta ütles, et algselt taheti sellele kohale panna üht kõrge auastmega SS-juhti, kes tulnuks arvatavasti väljastpoolt koonduslaagrite hierarhiat. Ta seletas, et see võimalus jäeti kõrvale vältimaks jurisdiktsioonilisi vaidlusi SSi sees. Seepärast pidi

ülesande täitma Höss. Üksikasjad pidi Hössile edastama Adolf Eichmann Riigi Julgeoleku Peaametist. Vestluse tõsiduse rõhutamiseks manitses Himmler Hössi kõike ülimalt salajas hoidma. Höss ei tohtinud midagi mainida ka oma kõige otsesemale ülemusele, koonduslaagrite inspektorile Richard Glückstile.⁷

Höss ei olnud tõesti tavaline koonduslaagri ülem. Ta oli ennast sõdurina tõestanud Esimeses maailmasõjas, olles siis Saksa armee kõige noorem seersant, ning 1920. aastate alguses pälvis ta natside seas suure tunnustuse osavõtuga ühe kooliõpetaja mõrvast, keda kahtlustati sakslasest sabotööri väljaandmises Prantsuse okupatsioonivägedele. Selle kuriteo eest mõisteti Höss kümneks aastaks vangi.⁸ SSi uurimiskohtuniku Georg Konrad Morgeni sõnul olid Hössil tihedad sidemed Martin Bormanniga, kellest hiljem sai parteikantselei juht. Nende sidemete pärast kohtles SS Morgeneni sõnul Hössi nagu "toorest muna". Morgen oletab isegi, et Bormann käis Hitlerile peale, et too juudiküsimuse lahendamise Hössi ülesandeks teeks.⁹

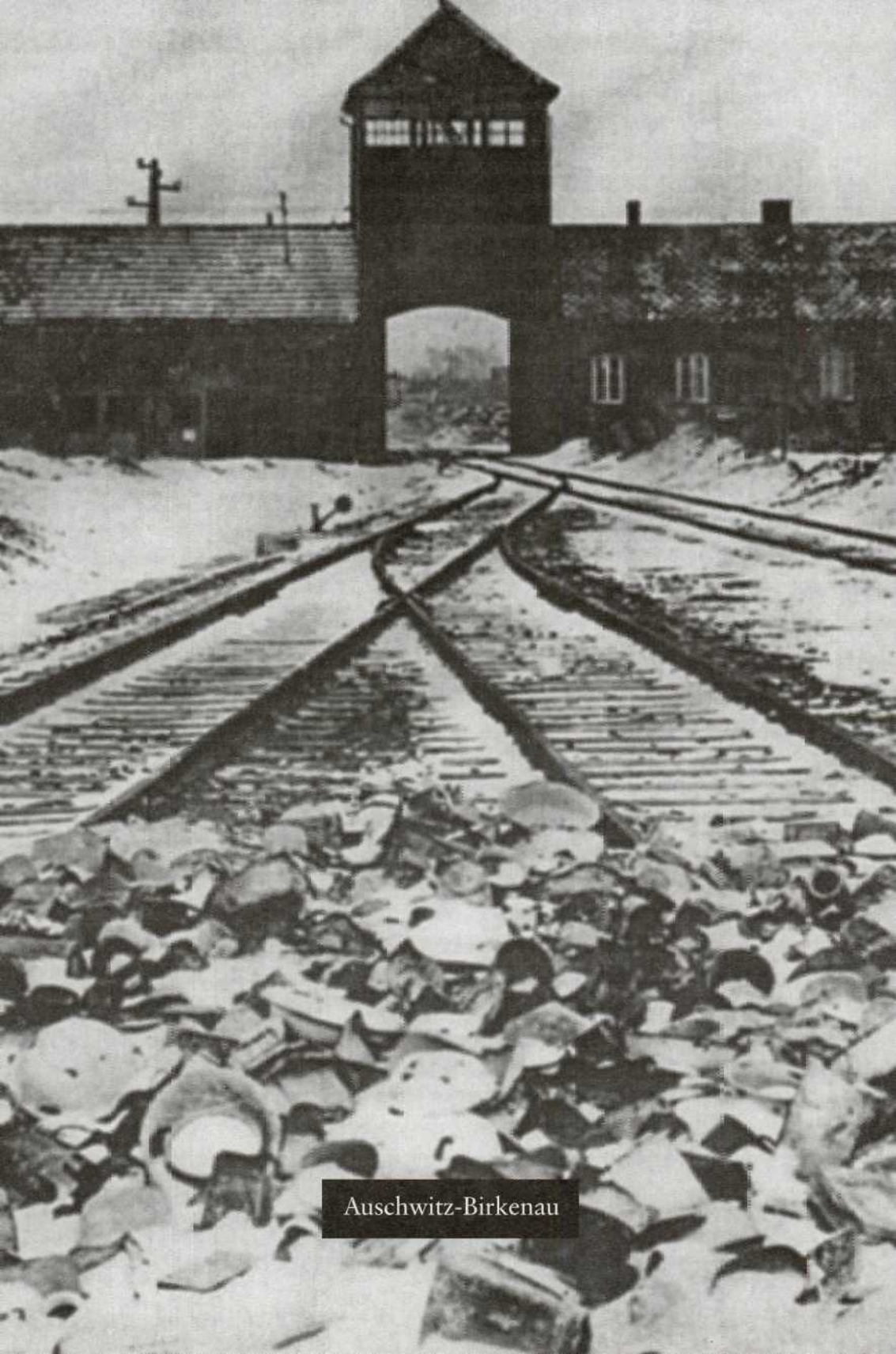
Varsti pärast seda, kui Himmler oli

⁷ R. Höss, Kommandant in Auschwitz. München, 1978, lk 157, 180–181. Vt ka tema tunnistust rahvusvahelisele sõjatribunalile: Trial of the Major War Criminals. Kd 11. Nürnberg, 1947–49, lk 398. Höss ei mäleta Himmleriga kohtumise täpset kuupäeva, kuigi oma varasemas tunnistuses, mis on ka kõige segasem, nimetab ta juunit; vt ka tema vande all antud kirjalikku tunnistust 14. märtsist 1946, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument NO-1210. Juulit peetakse tõenäolisemaks. Richard Breitmann, kes uuris Himmleri reise, täpsustab, et 13.–15. juuli oli ainus kord, kui Himmler sellel kuul Berliinis viibis; vt: R. B r e i t m a n n, Architect of Genocide. New York, 1991, lk 295. Czech pakub oma "Kalendarium'i" 29. juuli sissekandes (lk 106–107), et juulis viibis Höss Auschwitzist eemal vaid 29. juulil. Seetõttu võib selle kuu üldse kõrvale jätta ja arvatavasti toimus kohtumine millalgi hilissuvel.

⁸ R. Höss, Kommandant in Auschwitz, lk 36–37.

⁹ Konrad Morgeni kirjalik vandetunnistus, 14. aprill 1946, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument SS(A)-65.

Auschwitz-Birkenau

käskinud Hössil tapmisoperatsioon läbi viia, tuli Eichmann Auschwitzi ning novembri lõpul vastas Höss samaga, kohtudes Eichmanniga viimase kabinetis. Seal räägiti raudteedest ja rongiliikluse korraldamisest.¹⁰ Just sellel ajal hakkas kuhu võtma kogu ettevõtmise mõõtkava. Saksamaa valitses või omas tugevat mõju suurtel aladel Euroopas ja tervest sellest piirikonnast tuli juudid välja juurida. Ometigi ei olnud Auschwitz mõeldud kõikide juutide vastuvõtmiseks. Asjaolu, et transporti Auschwitzi organiseeris Eichmann, viitab sellele, et algselt oli paika pandud mingi deporteerimisala, mille piiridest laager pidi oma ohvrid hankima. Eichmannil ei olnud mingit rolli vastvalutatud Nõukogude aladel, kus juudid lasti maha, ja tal ei olnud mingeid kohustusi ka okupeeritud Poola keskosas, mida nimetati kindralkubermanguks ja kus kohalik SS ja politsei saatsid juudid Belžecisse, Sobibori ja Treblinkasse, mis asusid kõik kindralkubermangu enda piirides.

Isegi väljaspool neid territooriume ei lootnud Himmler ainult Auschwitzi peale. *Reich*'iga Warthelandi nime all liidetud Poola alade getodest saadeti juudid Kulmhofi (Chelmnosse), sellesse provintsi rajatud algelisse laagrisse. Mis puutus vanase *Reich*'i, Austriasse ja Böömi-Määrimaa protektoraati, siis polnud sihtpunkt il tähtsus, peasi et juudid nendelt germaani tuumikaladelt minema toimetati.

Juba 16. septembril 1941 teatas Himmler Warthelandi maakonnajuhile Arthur Greiserile, et ta saadab 60 000 juuti Łódži linna. Kohaliku vastuseisu töt-

tu jäi tegelik arv natuke alla 20 000. Kuid kaardil oli ka teisi lõppjaamu. 2. oktoobril 1941 tegi Himmler Hitlerile ettepaneku, et Saksa juudid saadetak kindralkubermangu Lublini piirkonda, Minskisse Valgevenes ja Tallinnasse Eestis. 10. oktoobriks oli Riigi Julgeoleku Peaamet seda nimekirja revideerinud ja asendanud Tallinna lähemal Lätis asuva Riiga. Seejärel suundus sügisel ja talvel rida ronge kirdesse Baltimaade poole. 5000 juuti laaditi rongidest maha Kaunases, kus nad novembris tapeti, suurem hulk deporteeritud saabus Minskisse ja Riiga. Hiljem küüditati Saksamaalt juute veel Lublini piirkonda ja Varssavi getosse. Seal saadeti nad kindralkubermangu laagritesse surema. Esimene satelliitriik, kust küüditati, oli Slovakkia. Enamik Slovakkia inimsaadetistest, mis algasid 1942. aasta märtsis, suundus samuti Lublini piirkonda.

Sel ajal ei olnud Auschwitz oma uue rolli jaoks veel valmis. Kui rääkida esimesest sammust, siis astuti see 1941. aasta alguses, mil Höss viibis tööasjus mujal. Umbes 850 vangi – 200 haiget ja 650 nõukogude sõjavangi, lukustati ühte hoonesse ja tapeti gaasiga, milleks oli vesiniktsüaniidhape või *Zyklon B*. Seda Hössi asetäitja Karl Fritschi algatusel läbi viidud mõrvaeksperimenti ei sooritatud veel tingimata juudiküsimuse lõplahendust silmas pidades. Nõukogude vange oli Auschwitzis väiksel hulgal ka varem maha lastud, vastavalt käsule hukata kommunistliku partei funktsionäärid ja Punaarmee teised ohtlikud elemendid. Fritsch oli tulnud mõttele kasutada mahalaskmise

¹⁰ R. H ö s s, Kommandant in Auschwitz, lk 158.

asemel mürki, mida oli Auschwitzis varustatud fumigatsiooniks, ning ta oli püüdnud kindlaks määrata õiget surmavat annust. Aga kui gaasiga tapmine oli kord juba aset leidnud, hakkas Höss selles nägema lahendust juudidprobleemile. Detsembris tapeti Zyklon B-ga uus rühm nõukogude vange Auschwitzis krematooriumi surnukambris. Höss vaatas laibad üle ja kuulas laagriarstide seletusi. Talle kinnitati, et ohvrite lämbumisele ei eelnenud suuri piinu. Ta järeldas, et surm gaasi läbi on veretu ja säästab tema mehed suurest süüholoogilisest koormast.¹¹

Nüüd sai surnukuurist esimene gaasikamber. Lisaks mugandati Birkenaus kaks talumaja gaasiga tapmiseks. Esimene oli märtsiks valmis, kuid ühe laagriarsti sõnul oli selles võimalik tappa üksnes 300 inimest.¹² Teine oli ruumikam, kuid see sai töökorda alles juuni lõpuks.¹³

Himmler külastas laagrit 17.–18. juunil 1942. Ta vaatas ühte gaasiga tapmist pealt. Arvatavasti just siis tegi ta märkuse, et kindralkubermangu laagrid on üle-euroopalise lõpplahenduse läbiviimiseks ebapiisavad. Ta ütles Hössile, et Eichmanni inimsaadetised suurenevad iga kuuga ja et töövõimetud juudid tuleb armutult hävitada, nagu ka kõik mustlased.¹⁴

Kuid põhilaagri krematoorium ja Birkenau majakesed olid kuni 1943. aasta märtsini ainsad gaasitamispaiad Auschwitzis. Võttes arvesse, et 1942. aasta oli

juudi rahvale kõige ohvriterohkem, moodustasid sellel ajal Auschwitzis saabunud juudid vaid murdosa küüditatud juutide koguarvust, rääkimata surnute koguarvust laagrites, getodes ja mahalaskmispaikadel. Tabel 1 näitab, kuidas jagunesid ohvrid surmalaagrite vahel enne 31. detsembrit 1942. Tabel 2 analüüsib 1942. aasta lõpuni ja 1943. aasta kolme esimese kuu jooksul Auschwitzis saabunud juutide hulka vastavalt nende päritolupiirkonnale. Nende tabelite puhul ei ole märkimisväärne mitte ainult vangide koguhulk, mis 1943. aasta märtsi seisuga ei ületanud 280 000, vaid ka kõigest 150 000 suurune vahearu, mis kajastab kõiki päritolumaid väljaspool *Reich'i*, Böömi-Määrimaa protektoraati ja Poolat.

20. jaanuaril 1942 toimunud lõpplahenduse-nõupidamisel esitas Julgeoleku Peaameti rahvastikustatistika juutide arvukuse järgmistes maades¹⁵: Soome 2300, Norra 1200, Taani 5600, Holland 160 000, Belgia 43 000, Prantsusmaa (okupeeritud osa) 165 000, Prantsusmaa (okupeerimata osa) 700 000 (*sic!*), Itaalia 58 000, Horvaatia 40 000, Serbia 10 000, Albaania 200, Kreeka 69 000, Bulgaaria 48 000; Rumeenia 342 000, Ungari 742 000, Slovakkia 88 000. Koguarv 2 475 100. Kuid see arv oli liialdatud, peamiselt okupeerimata Prantsusmaa juutide arvu tohutu ülehindamise tõttu, seda umbes 600 000 inimese võrra. Sellegipoolest oleks realistlik hinnang andnud

¹¹ R. H ö s s, Kommandant in Auschwitz, lk 125–127.

¹² Friedrich Entressi kirjalik vandetunnistus, 14. aprill 1947, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument NO-2368.

¹³ Vt R. H ö s s, Kommandant in Auschwitz, lk 158, 161.

¹⁴ Sealsamas, lk 181–185.

¹⁵ Kokkuvõtte lõpplahenduse-nõupidamisest, 20. jaanuar 1942, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument NG-2586.

kokku 1 850 000 ehk üle 12 korra rohkem kui see arv juute, mis nendest piirkondadest 1943. aasta märtsiks Auschwitzi viidi. Sellel, miks juutide vool läänest ja lõunast jäi piiratuks, on mõistagi omad põhjused.

Selles regioonis tuli sakslastel sageli arvestada välismaalaste tunnete, ja mõnel juhul ka teiste valitsustega. Nood aga valmistasid Julgeoleku Peaametile ja seda

abistanud välisministeeriumile sageli pettumusi. Mitmesugustele juudikategoriatele anti ajapikendusi ja tehti erandeid, ning juba ühe Saksamaa liitlase vastuseis võis jätta Saksa haardeulatuses välja terve kogukonna juute. Ungari kaitses ise pea-aegu pooli juute, kelle nimed võisid olla Eichmanni deporteerimisnimekirjas.

Tabel 1. Juutide deporteerimine Auschwitzi ja teistesse laagritesse kuni 31. detsembrini 1942

	<i>Arv</i>	<i>Protsent</i>
Auschwitz	kuni 175 000	umbes 11
Kulmhof (Chelmno)	145 301	umbes 9
Kindralkubermangu laagrid	1 274 166	umbes 80

Tabel 2. Juutide saabumine Auschwitzi konkreetsetest regioonidest märtsis 1943. Kuni 31. detsember 1942 jaanuar–märts 1943

Prantsusmaa	41 951	3998
Holland	38 571	9408
Ülem-Sileesia ja Ciechanow	30 225	umbes 1000
Slovakkia	18 748	–
Belgia	16 886	1616
Białystoki piirkond	üle 13 000	üle 47 000
Horvaatia	4927	–
Saksamaa ja Austria	umbes 4000	umbes 15 000
Theresienstadt	1886	7001
Koonduslaagrid	umbes 1600	–
Lublin (Majdanek)	sajad	–
Nõukogude sõjavangid	sajad	–
Saloniki	–	umbes 10 000
Kindralkubermang	–	umbes 7000
Wartheland	–	umbes 1000
Norra	532	158
Kokku	kuni 175 000	umbes 105 000

Auschwitzi jaoks tähendas see erilisi komplikatsioone. Erinevalt kindralkubernangu laagritest, mis said oma ohvrid enamasti nendelt aladelt, kus Saksamaa täielikult domineeris, seisis Auschwitzis administratsioon peaaegu kogu aeg silmitsi probleemiga, et kuidagi polnud võimalik ette aimata, kui suur inimsaadetis tuleb ja millal see tuleb. Paratamatult kerkis üles küsimus uute gaasitamis- ja tuhastamishoonete ehitamise ning laagri laiendamisküsimuse kohta.

Birkenau gaasikambrites surnud juudid maeti maha. Kuid juba mõnda aega oli kavas ka uus krematoorium. 27. veebruaril 1942 külastas Kammler uuesti laagrit ja andis käsu, et peale sellele asutusele mõeldud kahe ahju, kumbki kolme retordiga, seataks sisse veel kolm ahju kokku 15 retordiga. Seda külaskäiku jäädvustanud memorandumist selgub, et teine krematoorium pidi asuma Birkenaus.¹⁶ Pole selge, mis põhjusel Kammler selle käsu andis, aga poolakaid toodi sisse iga päev kõigest kümnete, vahel harva ka sadade kaupa, ning nõukogude vangide massiline saabumine ei paistnud enam reaalne. Seevastu oodati suurtes kogustes juute, kes tuli ametliku poliitika kohaselt hukata.

Mis laipadesse puutub, siis tuli algul läbi ajada haudadega, krematooriume see-eest sai kasutada korduvalt.

1942. aasta suvel plaaniti Birkenausse ehitada neli krematooriumi. Selleks ajaks oli ehitusplaanides tehtud suur muudatus: krematooriumides pidid asuma ka gaasikambriid.¹⁷ Esimese nüüsguse krematooriumi ehitus pidi algama kohe juulis, arvestades "eritegutsemise tagajärjel tekkinud olukorda".¹⁸ Kõikide krematooriumide ehituslepingud kiideti heaks.¹⁹ Kuid augustis ilmnesid kahtlused. Samal kuul toimunud järgmise krematooriumi ehitamise nõupidamisel otsustati "oodata tulemusi Riigi Julgeoleku Peaametiga [Eichmann] käimas olevatelt läbirääkimistelt määratud koguste eraldamise küsimuses,"²⁰ mis tähendas mõistagi oodatavate juutide kogust.

1943. aasta alguseks olid Belžec ja Kulmhof tegevuskõlbatud ning piirdusid kõigest lisanduvate laipade põletamisega, Auschwitzis maadles aga ikka veel uue krematooriumi valmimisega kaasnevate kulutuste ja tehniliste komplikatsioonidega. Juba Auschwitzis viibivatele juutidele ei tähendanud see surmaotsuse edasilükkamist: 1942. aasta lõpuks oli laagris elus

---

¹⁶ *Hauptsturmführer* Bischoff (Zentralbauleitung Auschwitzis) *Sturmbannführer* Wirtzile (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt C III), 30. märts 1942, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument NO-4472.

¹⁷ J.-C. Pressac, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers*. New York, 1989, lk 98.

¹⁸ Bischoff Wirtschafts-Verwaltungshauptamt'ile CV, 13. oktoober 1942, faksiimile sealsamas, lk 197–199.

¹⁹ J.-C. Pressac, *Auschwitz*, lk 98, 200. R. Höss, *Kommandant in Auschwitz*, lk 160–161.

²⁰ Auschwitzis Zentralbauleitung'i *Untersturmführer* Ertli memorandum, 21. august 1942; faksiimile Pressaci rmt-s, lk 204–205.

vaid 1412 vangi.²¹ Kui Himmler otsustas sama aasta detsembris, et Auschwitzi tehased peavad saama lisatööjõudu, andis gестаapo ülem Heinrich Müller korralduse tuua *Reich*'i täieliku kontrolli all olevatelt aladelt juurde 45 000 juuti: 30 000 Białystoki piirkonnast, 10 000 Theresienstadti getost ning ülejäänud Hollandist ja Berliinist.²² Arvatavasti kolmandik 45 000st olid töövõimelised. Ülejäänud tuli gaasiga tappa. Selliste hulkadega saadi 1943. aasta jaanuaris veel hakkama, kuid uus vool veebruaris ja märtsis tõi kaasa ilmselgeid raskusi. Hoolimata meeleheitlikest katsetest avada esimene uus krematoorium koos sisseehitatud gaasikambritega "koheste meetmete" tarbeks, toimusid pidevad viivitused, ning saadetised kaugematelt aladelt suunati ümber veel kaugemale kindralkubermangu, nagu ilmneb tabelist 3.

Kõik neli krematooriumi olid tööval-

mis 1943. aasta juuniks.²³ Birkenaul olid nüüd tohutult kasvanud võimsused tapmiseks ja laipadest vabanemiseks. Teoreetiliselt võisid Birkenau neli üksust ja põhilaagri vana krematoorium põletada 24tunnise tööpäeva jooksul 4736 laipa.²⁴ Praktikas moodustas maksimaalne hulk umbes kaks kolmandikku sellest arvust.²⁵ Sellegipoolest oli 1943. aasta juunist laagri tegelik aastane võimsus üle miljoni. Kuid ajavahemikul 1943. aasta aprillist kuni 1944. aasta aprillini ei võtnud Auschwitz vastu rohkem kui 160 000 juuti. Saadetised jätkasid põhimõtteliselt varasemat deporteerimisprogrammi: uued rongitüed saabusid Hollandist, Belgiast, Prantsusmaalt, Salonikist, Theresienstadtist, Ülem-Sileesiast ja kindralkubermangu aladelt.

1943. aasta suveks olid Ülem-Sileesia küüditatavate varud peaaegu täiesti otsas ja Saloniki oli ammeldumas. Rumeenia

Tabel 3. Juutide deporteerimine kolmest regioonist kindralkubermangu laagritesse

	Märts 1943	pärast märtsi 1943
Makedoonia ja Traakia (Treblinkasse)	11 346	–
Holland (Sobibori)	4424	29 889
Prantsusmaa (Sobibori)	3994	–

²¹ SS-i statistik Korherr Himmlerile (esimene Korherr'i aruanne lõpplahenduse kohta), 23. märts 1943, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument NO-5195.

²² Mülleri käsk, 16. detsember 1942, Nürnbergi kohtuprotsessi dokument PS-1472.

²³ Bauleitung'i nimekirja kuupäevadega; faksiimile Pressaci rmt-s, lk 246.

²⁴ *Sturmbannführer* Jahrling (Zentralbauleitung Auschwitz) Kammlerile (Operatiivgrupi C ülem Wirtschafts-Verwaltungshauptamt'is), 28. juuni, 1943; koopia samas, lk. 247.

²⁵ J.-C. P r e s s a c, Auschwitz, lk 244.

keskosa ja sõjaeelse Bulgaaria alad tuli deporteeritavate maadena maha kanda. Auschwitzi tööjõu allikad olid nii kokku kuivanud, et augustis toodi sinna mitu tuhat juuti Lublini (Majdaneki) laagrist. Nagu Jean-Claude Pressac on märkinud, oli laager jõudnud ülevõimsuse staadiumi.²⁶

Kõik muutus täielikult 1944. aasta kevadel. Põhjuseks oli Saksamaa sissetung naabermaale Ungarisse 19. märtsil 1944. Teljeriikide suurim juudi kogukond oli Ungaris seni vabadusse jäänud. Nüüd tuli see viivitamatult deporteerida. Auschwitz valmistus selleks saagiks palavikuliselt. Ehitati krematooriumisse viivad raudteerööpad. Teine Birkenausse 1942. aastal ehitatud gaasikamber, mida ei olnud kaua aega kasutatud, seati jälle töövalmis. Selle asutuse lähedusse kaevati augud vabas õhus toimuva kiirpõletamise tarbeks. Ja Höss, keda oli 1943. aasta novembris edutatud Berliini lähedal asuva koonduslaagri juhatusse, pöördus tagasi. Ungari pidi Auschwitzi tippu viima. Tabel 4 näitab selle arengu ulatust.

Järgmise kaheksa kuu jooksul saabus siia rohkem juute kui eelnenud kahe aasta jooksul. Ungari juutidele lisandusid juudid Poolast, kui Łodži geto riismed saadeti laiali ja kindralkubermangu laagrid tehti tühjaks. Theresienstadtist, Slovakkias ja Läänest saabus veel lisa. Kuid mitte kõiki neid ei tapetud otsekohe. Tööjõupuudus oli Saksamaal muutunud teravaks, ning arvatavasti viidi 30 000 juuti teistesse laagritesse sõjatöid tegema. 1944. aastal deporteeritute seas oli palju rohkem noori naisi kui mehi, peamiselt seetõttu, et üpris suur hulk mehi oli jäänud Ungari sõjaväe töölaagritesse; kuid sooline suhtarv ei heidutanud Himmlerit, kes oli valmis lõpplahenduse plaanides järeleandmisi tegema ning saatma mehed ja naised sunnitööle tööstuses ja põllumajanduses. Kuid tapmiskeskusena oli Auschwitz siiski palju efektiivsem kui tööandjana või tööjõu vahendajana. Laagri viimane loendus näitas 67 012 vangi kohalolu, kellest ehk neli viiendikku olid juudid²⁷, kuid tuhanded surid veel laagri viimastel päevadel ning selle evakueerimise käigus.

²⁶ J.-C. Pressac, Auschwitz, lk 227.

²⁷ D. Czecz, Kalendarium der Ereignisse sissekanne..., lk 965–969 (17. jaanuaril 1945). Loendus toimus Auschwitzis, Birkenaus ja Monowitzi tööstuslaagris. On olemas analüüs meestest Auschwitz-Birkenaus, mis toob ära 15 317, kellest olid juudid 11 102 ehk 72,48%. Monowitzis oli satelliitlaagreid arvestamata 13. jaanuaril 1945 9806 vangi, kellest 9054 ehk 92,33% olid juudid. Sealsamas, lk 960.

Tabel 4. Konkreetsetest regioonidest Auschwitzi saabunud juudid, aprill 1943–detsember 1944

	aprill 1943–märts 1944	aprill–november 1944
Saloniki	umbes 36 000	–
Teised Kreeka alad	–	7222
Itaalia ja Rhodos	umbes 3400	umbes 5500
Prantsusmaa	15 438	7534
Holland	umbes 11 400	umbes 2200
Belgia	5386	1695
Horvaatia	umbes 2000	–
Saksamaa ja Austria	umbes 1500	umbes 2000
Theresienstadt	10 014	25 907
Slovakkia	–	7936
Ungari	–	umbes 426 000
Ülem-Sileesia	umbes 47 500	umbes 7000
Wartheland (peam. Łódź)	umbes 5000	umbes 67 000
Kindralkubermang	umbes 14 000	umbes 23 000
Białystoki lapsed	1260	–
Majdanek	umbes 3000	sajad
Bergen-Belsen	umbes 1700	–
Teised laagrid	umbes 2000	umbes 4000
Kokku	umbes 160 000	üle 585 000

Inglise keelest tõlkinud Kaisa Kaer

RAUL HILBERG (s 1926) on üks tuntumaid ja teenekamaid holokausti ajaloolasi. Pärit Austriast, emigreerus ta 13aastaselt koos perekonnaga Ameerikasse ja pühendus 1948. aastast peale holokausti uurimisele. Tema peateos, "Euroopa juutide hävitamine" (The Destruction of the European Jews) nägi ilmavalgust 1961. aastal, hiljem on ta seda korduvalt täiendanud ja täpsustanud, raamatu lõplik väljaanne ilmus kolmes köites 1985.

aastal. Wermonti Ülikooli politoloogia-professor emeritus Hilberg on lisaks kirjutanud ühe populaarse ülevaate holokaustist (Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945, 1992), sissejuhatuse holokausti uurimise allikaõpetusse (Sources of Holocaust Research, 2001) ja oma intellektuaalse autobiograafia (The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian, 1996).

M.T.

MEELIS MARIPUU

EESTI JUUTIDE HOLOKAUST JA EESTLASED

Siinse artikli eesmärgiks ei ole anda hinnanguid nende institutsioonide või isikute tegevusele, kes olid seotud Saksa okupatsiooni aegse genotsiidiga kohalike juutide vastu. Tahaksin pigem keskenduda teadaolevatele faktidele, mis teinestikord hinnanguandmise varju jäävad. Küsimuste ringi uurimisel on paratamatult tulnud pöörduda ka nõukogude repressiivorganite sõjajärgsete juurdlusmaterjalide poole, millest osa on jäänud tänini ajaloolaste poolt kasutamata. Nendest ideoloogilise leksikaga küllastatud dokumentidest tõese informatsiooni kättesaamine nõuab parajal määral kriitikameelt ning vahel ka uurija "kõhutunde" usaldamist ning seetõttu võib siin harva midagi täiesti kindlalt väita.

Enne nõukogude okupatsiooni algust elas Eestis ligikaudu 4500 tuhat juuti, neist pooled (2200–2300) Tallinnas ja Nõmmel. Suuremate rühmadena elas veel Tartus ligi 1000 ja Valgas ning Pärnus umbes 250 juuti. Ülejäänud elasid väiksemate rühmadena üle kogu Eesti.

1940.–41. aastal läks osa juute aktiivselt kaasa Nõukogude okupatsioonivõimude poliitikaga, mis lihtsustas hilisemat vaenuõhutamist nende vastu. Mõningatel

andmetel oli osa kohalikest juutidest olnud juba varasematel aastatel tihedates kontaktides illegaalse EKPga, kuid vaevalt et laiem ringkond sellest teadis. Ja niisiis pole usutav, et see võinuks otsest mõju avaldada inimeste suhtumisele järgnenud sündmustesse.

Samas tabas 1941. aasta 14. juuni küüditamine rängalt ka siinseid juute, repressioonide ohvriks langes ca 400 inimest, s.o 10% juudi kogukonnast.¹ Saksa okupatsioon katkestas 1941. aastal kommunistliku terrori, kuid on tõenäoline, et selle jätkumise korral poleks juudi kogukond pääsenud kergemalt ka järgmistest küüditamistest-hukkamistest, nii nagu need eesti rahvast tabasid pärast Teise maailmasõja lõppu. Seega ei ole sugugi üllatav, et umbes tuhat juuti ei põgenenudki koos punavägedega Nõukogude Liitu, vaid otsustas jääda kohale ja minna vastu Saksa okupatsioonile.

Võib uskuda, et Saksamaa juudipoliitikat Eestis üldjoontes teati. Info eri maade juudikogukondade vahel liikus sõltumata sellest, mida ajakirjandus parajasti kirjutas, pealegi oli Eestisse juba pärast Teise maailmasõja algust saabunud mitmest Euroopa riigist juudi põgenikke. Ka

¹ V. S a l o, Küüditatud 1941. Tallinn, 1993, lk 8.

tagantjärele tarkust kõrvale jättes ja meenutades, et Wannsee konverents² oli alles toimumata, tähendas sõja lähenemine paljudele siinsetele juutidele, kes ei olnud teinud aktiivset koostööd Nõukogude korraga, valikut geto või Siberi asumise ja surmalaagrite vahel.

Saksa vägede saabudes elasid Eestisse jäänud juudid nagu varemgi põhiliselt Tallinnas, Tartus ja Pärnus. Üksnes Valgast oli enamik juute ilmselt lahkunud, vähemalt ei ole Eugenia Gurin-Loovi ja Viktor Boikovi koostatud nimekirjas andmeid nende hukkamise kohta Saksa okupatsiooni ajal.³

Valdav enamik Eestisse jäänud juutidest hukati 1941. aasta teise poole jooksul, üksikud ka hiljem. Hukatute üldarvu ligikaudse suuruse üle valitseb uurijate seas üksmeel ning see jääb kindlasti 900 ja 1000 vahele. Eri allikates leiduvad kokkuvõtlikud arvanded on üksteisega üsnagi ligilähedased ning seega igati usaldusväärsed. *Einsatzgruppe A* koondraportis on koguaruks 963 ja Saksa Julgeolekupolitsei toodud arv on pisut väiksem – 921 (468 meest ja 453 naist).⁴ Gurin-Loovi ja Boikovi uurimistöo tulemusena koostatud nimekirja on kantud 929 nime.⁵

Tunduvalt keerukam on selgusele jõu-

da juutide hukkamise konkreetsetes asjades: kus, millal, kelle käsul ja kelle käe läbi? Ühelt poolt tuleb see keerukus säilinud originaaldokumentide vähesusest ning teiselt poolt nõukogude perioodi juurdlusmaterjalide omapärasest. Nimelt üldjuhul ei huvitanud Nõukogude juurdlusorganeid Saksa okupatsiooni ajal kinnipeetute või hukatute rahvus, vaid kõiki käsitati ühtviisi “nõukogude inimeste” või “nõukogude patriootidena”. Neilgi vähestel juhtudel, kui on nimetatud kinnipeetute või hukatute hulgas olnud juute, on see enamasti toimunud ülekuulitava enda algatusel, ilma et ülekuulaja seda otseselt küsinud oleks.

Juutide hävitamine Eestis erines eelnenud praktikast Leedus ja Lätis. Seal oli vahelduva eduga provotseeritud kohalike elanikke korraldama juudivastaseid pogrome ja pandud toime juutide massihukkamisi. 1941. aasta oktoobris selgitas *Einsatzgruppe A* komandör Stahlecker “pogrommi”-idee tagamõtteid:

“Arvestades, et Baltimaade rahvad olid rängalt kannatanud bolševike ja juutide valitsemise all, olles inkorporeeritud NSV Liitu, võis oodata, et pärast vabastamist selle võõrvõimu alt teeb rahvas ise kahjutuks suurema osa Punaarmee taganemi-

² 1942. aasta jaanuaris võttis Saksamaa juhtkond Wannsee konverentsil vastu otsuse “juudi-probleemi lõplikuks lahendamiseks” (sks *Endlösung*), mis tähendas juutide plaanipärase hukkamise alustamist.

³ E. Gurin-Loov, Suur Häving. Eesti juutide katastroof 1941. Tallinn, 1994, lk 214.

⁴ Zahlen der von der Einsatzgruppe A bis 1.2. 1942 durchgeführten Exekutionen. Rmt-s: H. Krausnick, H. H. Wilhelm, Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. Stuttgart, 1981, lk 607; ERA (Rahvusarhiivi Riigiarhiiv) F.R819-1-12/1.98 Jahresstatistik 1941/42 über die Tätigkeit der Sicherheitspolizei (Geheime Staatspolizei. Abt.IV) in Estland.

⁵ E. Gurin-Loov, Suur Häving.

sel maha jäänud vaenlastest. Julgeolekupolitsei kohustuseks oli sellised omaalgatuslikud puhastusliikumised käima lükata ja suunata need sobivatesse kanalitesse, et saavutada puhastusoperatsioonide eesmärk nii kiiresti kui võimalik. Samas polnud tulevikku silmas pidades vähem tähtis luua ümberlökkamatu ja tõendatav fakt, et vabastatud rahvas võttis omal algatusel kasutusele tõsiseimad meetmed bolševikest ja juutidest vaenlaste vastu, nii et Saksa võimude poolne suunamine ei tuleks ilmsiks.”⁶

Eestis kujunes olukord teistsuguseks. *Einsatzgruppe A* 1941. aasta 12. oktoobri *Ereignismeldung nr 1117* kirjutas Eesti rahva suhtumise kohta juutidesse: “spontaanseid juudivastaseid demonstratsioone ei toimunud”, *Tätigkeits- und Lagebericht nr 6* täpsustas paar nädalat hiljem: “Rahvamasside spontaanseid juudivastaseid demonstratsioone neile järgnevate pogrommidega ei ole täheldatud”⁸. Seda asjaolu seletati pogrommide soodustamise ebarahuldava propagandaga Eestis. Kuid võttes arvesse juudi kogukonna väiksust ja seniseid rahvussuhteid, puudusid Eestis ka reaalsed eeldused säärase pogrommi provotseerimiseks.

Kui aga uskuda *Einsatzkommando 1a* komandöri dr Martin Sandbergeri sõjajärgseid tunnistusi, siis oli pogrommidest hoidumine Eestis üks osa tema sihiteadlikust poliitikast, mille eesmärgiks oli ta-

gada eesti rahva usalduslik suhtumine endasse ja Saksa okupatsioonivõimudesse üldse. Kogemused Lätis olid näidanud, et liigne avalik vägivald, sh ka juutide suhtes, häälestab elanikke uute võimude vastu, mistõttu Sandbergeri seisukohtadega leppis ka tema otsene ülem *Einsatzgruppe A* komandör Stahlecker.

Rahuloomine pidi kulgema järk-järgult, ilma tarbetu vägivaldala. Kehtima jäi loomulikult põhimõte, et kogu puhastusprotseduur peab välja paistma kohaliku initsiatiivina ning toimuvale tuleb anda seadusliku tegevuse ilme, mis tähendas teatud bürokraatlike formaalsuste täitmist politsei poolt ja juurdlustoimikute vormistamist arreteeritavate juutide kohta.

Hilisemad juutide arreteerimised rajanesidki juba Sandbergeri korraldusel 10. septembrist 1941. Juutide hukkamiste suhtes leppisid Stahlecker ja Sandberger kokku, et neid peab täide viima ainult Eesti Omakaitse, mitte aga Sandbergerile alluv *Sonderkommando 1a*.⁹ Senistel andmetel on arhiivis juurdlustoimikud säilinud ca kolmandiku (324) kohta hukatud juutidest, kuid valdavalt sisaldavad need minimaalset informatsiooni. Tihtipeale lõpeb toimik vahistamisotsuse või ülekuulamisprotokolliga. Umbes sajal juhul leidub toimikus ka vastuvõetud otsus, mille enamasti on teinud Saksa Julgeolekupolitsei ja vaid üksikutel juhtudel muud instantsid.

⁶ Gesamtbericht der EG A bis 15. Oktober 1941.

⁷ BA (Bundesarchiv) R-58/218.

⁸ Samas. A. W e i s s - W e n d t, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis. (Käsikiri autori valduses, valminud 2000. a, ilmub S-Keskuse koostatavas kogumikus “Eesti sõjaline ja julgeolekupoliitiline ajalugu 1939–1956”.)

⁹ A. W e i s s - W e n d t, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

Arreteerimised ja hukkamised

Üldistavalt võibki Eesti juutide arreteerimised ja hukkamised jagada kahte etappi: enne Saksa Julgeolekupolitsei komandöri Martin Sandbergeri 10. septembri korraldust ning pärast seda. Pärast ranget eraldusjoont siin siiski tõmmata ei saa.

Esimesel etapil arreteeriti juute üldiste tagalapuhustusaktioonide käigus kohe pärast vastava piirkonna langemist Saksa vägede kontrolli alla ning see toimus kohalike Saksa sõjaväevõimude (välikomandandid), mitte *Einsatzkommando* või julgeolekupolitsei korraldusel, kujuures vahetuks arreteerijaks ja ka peatselt järgnenud hukkamise teostajaks olid sakslaste järelevalve all eestlastest metsavennad, hiljem Omakaitse liikmed ning politseinikud. Nende operatsioonide esmane ülesanne ei olnud üldjuhul juutide, vaid kommunistide ja nende käsilaste, hävituspataljoni laste jms kontingendi arreteerimine. Juudid selekteeriti arreteeritute hulgast siiski välja ning hoiti teistest eraldi. Sel perioodil arreteeritud ja hukatud juudid olid valdavalt mehed. Eri linnades toimus see protsess mõnevõrra erinevalt.

Näiteks Tartusse saabusid esimesed Saksa sõjaväelased 10.–11. juulil 1941 ning juba 13. juulil käskis Lõuna-Eesti metsavendade üldjuht major Kurg välikomandant Gosebruchi heakskiidul (või

pigem käsul) arreteerida kõik kohalikud juudid ja suunata nad vastloodud koondukslaagrisse.¹⁰ Lahingute ajal oli linnas puhkenud tulekahjusid, mille süütajateks peeti juute, sh “lapsi Molotovi kokteiliga”, ning see näis andvat sobiva ettekäände Tartu juutide arreteerimiseks. Esialgu hoiti arreteeritud juute koos tavalises üldbarakis, kus harilikult olid kergemate karistustega kinni peetavad, kellel oli teatud määral lubatud suhelda ka välismaailmaga (näiteks saada pakke). Peagi viidi nad aga üle nn “surmabarakki” ehk “Lepiku barakki” – erilisse juutidele mõeldud getosse Pargi tänaval.¹¹

Tartu koondukslaagri esimese ülema Juhan Jüriste tunnistuse kohaselt polnud 1941. aasta juulis-augustis laagris mingisugust kohut, Saksa välikomandantuurile alluva eriosakonna politseinikud mõistsid inimesi (sh Tartu juute) ka mahalaskmisele,¹² kuid need otsused kuulusid siiski kinnitamisele välikomandantuuri või Saksa julgeolekupolitsei poolt.¹³

Pärnus algasid juutide mahalaskmised samuti Saksa sõjaväe kontrolli all juba 13. ja 26. juulil 1941. Selleks ajaks oli Riiaist Pärnusse jõudnud ka *Einsatzkommando 1a* Martin Sandbergeri juhtimisel, kuid puuduvad andmed selle osalemise kohta juutide hukkamisel. Ei ole selge, kelle konkreetsel käsul hukkamine toimus. Pärnu linna “saksa fašistlike röövvalluta-

¹⁰ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

¹¹ ERA PA (Rahvusarhiivi Riigiarhiivi Eraarhiivi osakond, end. Parteiarhiiv) F. 130/28195, kd I.

¹² ERA PA F. 130/28195, kd I, L. 42.

¹³ R. Västriik, Tartu koondukslaager 1941–1944. Tartu, 2000. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

jate ja nende käsilaste roimade kindlaks-tegemise komisjoni” 7. veebruaril 1947 koostatud materjalide alusel loeti linnas toimunud kuritegudes esialgselt süüdlas-teks “Betti aida” komandanti sakslast Gebet ja Pärnu linna komandanti Des-senit.¹⁴

Pärnus olid Sandbergeri 10. septembri korralduse ilmumise ajaks juulis ja augus-tis hukatud juba samahästi kui kõik ko-halikud meessoost juudid (44 meest 46st).

Nagu Tartus ja Pärnus, algas juutide arreteerimine ka Tallinnas kohe pärast seda, kui Saksa üksused linna olid vallu-tanud, ning arreteerimiskorralduse andsid Saksa sõjaväevõimud, mitte Saksa julge-olekupolitsei. Selle korraldusega oli mees-soost juutide vahistamine tehtud Eesti politsei kohustuseks. Kuigi kõnealust do-kumenti ennast pole uurijatel õnnestunud leida, on sellele mitmeid viiteid.¹⁵

Kolme päeva jooksul pärast linna val-lutamist, 28. augustiks 1941, oli Omakait-se arreteerinud teiste hulgas 42 “juudist kommunisti”. Vahistatud saadeti kõige-pealt poliitilisse politseisse või kohalikku politseijaoskonda. Kohati oli neid juba seal hoitud eraldi ülejäänud kinnipee-tutest. Mõne päeva jooksul viidi vangid üle Tallinna Keskvanglasse (tuntud ka “Patareina”). Sealjuures eraldati juudid eestlastest ning pandi eraldi kongidesse. Juutide arreteerimised jätkusid Tallinnas

ka augusti ja septembri vahetusel.

Saksa Julgeolekupolitsei komandöri Sandbergeri 10. septembri käsuga alanud teine etapp tähendas laiahaardelisema juudivastase poliitika elluviimist Eestis. Kuigi ka see käsk ei kehtestanud kõikjal ühtseid reegleid, lõpetas see siiski seni valitsenud kohalikul initsiatiivil tegutse-mise. Üldine korraldus oli arreteerida kõik meessoost juudid alates 16. eluaas-tast, kuid konkreetsed aktsioonid olid eri paikades erinevad. Tartu juudi naised tuli sulgeda sünagoogi, Pärnus kästi arreteer-ida ainult mõlemast soost töökõlbulikumad juudid. Tallinnas tuli kõik töökõlbulikumad naissoost juudid vanuses 16–60 aastat viia hiljuti ehitatud Harku koonduslaagrisse.¹⁶ Et kohene deporteerimine ei olnud või-malik, pidi politsei koostöös Saksa väli-ja linnakomandantuuridega vastutama teatud “traditsiooniliste” kitsenduste ko-haldamise eest juutidele, näiteks keelati neil ühiskondliku transpordi ja rajatiste kasutamine. Nad ei võinud nüüd enam koolis käia ega kaubandusega tegeleda, eraldusmärgina tuli kanda kollast tähte, nende vara konfiskeeriti. Statistika ja nimekirjad juutide kohta tuli koostada 20. septembriks 1941.¹⁷

Tegelikult oli Tartus juba 19. septemb-riks 1941 maha lastud 50 juuti ning jul-geolekupolitsei andmeil Tartus vahialuste hulgas juute enam ei olnud.¹⁸ Kogu järg-

¹⁴ ERA PA F. 133.

¹⁵ A. W e i s s - W e n d t, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Ees-tis.

¹⁶ Sealsamas.

¹⁷ KdS Eesti Sipo Rakvere väliosakonnale, 11. september 1941: E. G u r i n - L o o v, Suur häving, lk 24–25; BA, R-58/218 Ereignismeldung UdSSR nr 111, 12. oktoober 1941.

¹⁸ BA R-58/217 Ereignismeldung UdSSR nr 88, 19. september 1941.

nenud perioodi jooksul kuni 1942. aasta suveni allutati julgeolekupolitsei andmeil Tartus erimenetlusele (st hukati) veel vaid 3 juuti, st kokku 53 isikut.¹⁹ Gurin-Loovi raamatus toodud andmeil mõrvati aastail 1941–42 159 Tartus elanud juudi rahvusest Eesti kodanikku²⁰, mis jätab lahtiseks ca 100 Tartu juudi hukkamise kohta ja aja. Toetudes nõukogudeaegsetele kohtuasjadele²¹ võib öelda, et juudi mehed hukati Tartus üldiselt juba juulis-augustis, naised-lapsed augusti lõpus või septembris. Nii ei olnud 10. septembri korraldusel Tartu jaoks erilist tähendust.

Käsk Pärnu tööjõuliste juutide arreteerimiseks tähendas sisuliselt naiste ja ilmselt ka laste arreteerimist, sest kui reastada olemasolevad andmed mahalaskmiste kohta, siis ilmneb, et juudi mehed olid selleks kuupäevaks juba hukatud. Naiste ja laste hukkamised viidi läbi eraldi ning need toimusid alles oktoobri-novembrikuu vahetusel.²² Kokku hukati Pärnus 130–140 juuti (poliitilise politsei andmeil 137, Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi 128).

Nii oli 10. septembri korraldusel konkreetsem sisuline tähendus vaid Tallinnas toimuvale. Et valdav enamik meesjuute võis ka Tallinnas olla arreteeritud juba varem, tõendab julgeolekupolitsei säilinud nimekiri enne 6. oktoobrit 1941 hukkamisele saadetud juutidest. Vastavalt sellele

hukati Tallinnas 202 Tallinnast ja Nõmmele pärit juudi soost meest ja 2 naist.²³ Senised uurijad (Weiss-Wendt ja Gurin-Loov) on ühisel arvamusel, et Tallinnast pärit juudi naised ja lapsed koondati Haraku laagrisse, mehed aga Tallinna Keskvanglasse.

Kui Pärnus hukatud juutide puhul on enamasti teada nende mahalaskmise aeg, siis Tallinnas arreteeritud juutide edasine saatus on seni suhteliselt selgusetu. Eri uurijad on aktsepteerinud seisukohta, et kohalikud juudi mehed hukati Tallinnas või selle lähiümbruses. Saksa okupatsiooni aegsed trofeedokumendid ei ole nendele küsimustele täpsemat vastust andnud. Seni läbi töötatud nõukogudeaegsed uurimistoimikud ei luba samuti selget lahendust, võimaliku hukkamiskohana on ülekuulatavad nimetanud Männikut.

Tallinna vanglas olnud vangide massilisemad hukkamised algasid endise vangivalvuri Karl Tagasaare sõnul 1941. aasta septembri algul, kui hukkamisele viidi umbes 200 vangi.²⁴ Vangide rahvuse kohta paraku midagi öeldud ei ole. Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi otsustades hukati 1941.–1942. aastal 293 Tallinnast pärit juudi meest, kuid julgeolekupolitsei andmete põhjal võis see arv olla ka mõnevõrra suurem. Säilinud andmete puudulikkuse tõttu ei saa ka öelda, mis ajal Tallinna juudi mehed hukati, kuid

¹⁹ ERA F. R-819. N. 1. S. 12. L. 99.

²⁰ E. Gurin-Loov, Suur Häving, lk 214.

²¹ ERA PA F. 129/1243, kd I Linde jt. L.171.

²² ERA PA F.129/28668 Kaldre, Kuusik, Reinvald, Viks; E. Gurin-Loov, Suur Häving.

²³ ERA F. R-64. N.1. S. 100. L. 1-2.

²⁴ ERA PA F. 129/4474 I/L64.

igatahes 6. oktoobriks oli kaks kolmandikku neist juba hukatud.

Naised ja lapsed arreteeriti Tallinnas valdavalt alles oktoobris ning nende edasine saatus pärast Harku laagrisse kogumist on veelgi segasem kui meestel. Ühe väite kohaselt saadeti Eestisse jäänud juudid Pihkvasse, kus nad tapeti 1941. aasta lõpus või isegi alles 1942. aasta veebruaris. Eesti Omavalitsuse sisedirektor Oskar Angelus nimetas Pihkva juhtumit kui kindlalt aset leidnud fakti. Teise väite järgi tapeti naised-lapsed detsembrikuu jooksul Eestis kohapeal. Ajaloolased ei ole selles küsimuses üksmeelele jõudnud. Allikate vähesus teeb probleemi uurimise väga raskeks, kummagi variandi kinnituseks kindlaid tõendeid seni leitud ei ole.

Hoopiski kolmanda versiooni esitas ülekuulamisel endine poliitilise politsei töötaja Jaak Lääts. Ta kinnitas, et Harku laagris hoitud juute lasti maha ka kohapeal (ilmselt on mõeldud laagri lähemat ümbrust), kuid "suur arv juute, arreteeritud Tallinnas, saadeti Riiga juutide getosse, milline oli spetsiaalselt loodud Balti liiduvabariikide juutide hävitamiseks"²⁵. Ükski teine seni uurijate poolt kasutatud dokument sellele võimalusele siiski ei viita.

Segane on küsimus ka Harku laagris hoitud naiste-laste arvuga. Anton Weiss-Wendt on oma töödes usutavaks pidanud,

et 500–600 inimest mahutavas laagris hoiti umbes 400 Tallinna juudi naist-last.²⁶ Kontrollimaks neid väiteid jätame Gurin-Loovi ja Boikovi koostatud nimekirjast²⁷ välja need Tallinna juudid, kes olid hukatud enne 6. oktoobrit 1941. Jääb järele 192 naist ja 36 last (alla 16aastased), seega kokku vaid 228 Tallinna juuti, keda põhimõtteliselt oli võimalik paigutada Harku laagrisse ning võib-olla ka saata Pihkvasse.

Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi hukati perioodil 1941–42 kokku 518 Tallinnast ja Nõmmelt pärit juuti.²⁸ Julgeolekupolitsei säilinud dokumentide järgi hukati Tallinnas märksa rohkem inimesi. Nende järgi oli 1941.–42. aasta vahetuseks Tallinnas hukatuid 610, otsuseid tehtud 640 kohta ja kokku vahistatud 645 juuti.²⁹ 1942. aasta suveks oli hukatute arv 643.³⁰ Kes olid need 125 juuti, kes ei kajastu Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas, jääb praegu selgusetuks. Kui liita need tundmatud Harku laagris olnud Tallinna naiste ja laste arvule, saame tulemuseks ca 350 kinnipeetavat, mis on juba lähedane Weiss-Wendti mainitud 400 kinnipeetavale.

Omamata küll mingit tõestusmaterjali, kuid arvestades ühelt poolt Saksa Julgeolekupolitsei andmete ja teiselt poolt Gurin-Loovi ning Viktor Boikovi koostatud nimekirjas sisalduvate andmete valdavat

²⁵ ERA PA F. 129/28653 IV L. 107.

²⁶ A. W e i s s - W e n d t, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

²⁷ E. G u r i n - L o o v, Suur Häving.

²⁸ ERA F.R-64.N.1.S.48.L.13.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ ERA F. R-819. N. 1. S. 12. L. 99.

kokkusobivust ja usaldatavust, võiks välja pakkuda järgmise lahenduse. Ligikaudu 100 Tartus elanud juuti lahkus 1941. aasta sõjasündmuste käigus eri põhjustel Tartust ning jäi peatuma Tallinna. Põhjusiks võis näiteks olla luhtunud katse Tallinna kaudu Eestist lahkuda või asuda elama uude keskkonda ja suuremasse linnas, lootes seal varjata oma rahvuslikku päritolu vms. Nii saab tekkida olukord, et antud isikud kajastuvad Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas alaliselt Tartus elanuteks ning sõja ajal hukatutena, kuid julgeolekupolitsei statistikas kajastuvad nad Tallinnas hukatutena. Esimese allika andmeil hukati aastail 1941–1942 159 Tartu juuti, julgeolekupolitsei andmeil hukati samal perioodil Tartus 53 juuti, seega ca 100 võrra vähem. Seevastu Tallinnas elanud juutide puhul on suhe vastupidine, vastavalt 518 ja 643. Sellele matemaatiliselt sobivale skeemile räägib aga vastu asjaolu, et nende meessoost juutide hulgas, kes julgeolekupolitsei nimekirjade järgi hukati Tallinnas enne 6. oktoobrit 1941, ei ole ühtegi isikut, kes Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas oleks esitatud Tartu juudina.

Leitud kirjelduste põhjal otsustades toimus hukkamiseks ettevalmistamine eri linnades enamasti ühesuguse kava järgi (kirjeldustes ei tehta vahet juutidel ning muudel hukatavatel). Olgu näitena toodud kirjeldus vahialuste hukkamisele saatmisest Tallinna Keskvanglast.³¹

Julgeolekupolitseist saadeti vanglasse dokumendid surmamõistetute kohta.

Laagriülem või tema asetäitja andsid õhtul vastavad nimekirjad laagri valvetele asetäitjale, kes lasi nimekirja kantud vahialused koguda erilisse surmamõistetute kongi. Samal ajal informeeriti eelseisvast ülesandest vanemvangivalvureid, kes pidid aktsiooniosalema, eelseisvast ülesandest. Ülejäänud personal ei tohtinud mahalaskmiste kohta infot saada, neist teadsid vaid vahetud osalejad ning peavärvast postil seisnud valvurid. Hommiku poole ööd saabus veoautodel erikomando (nimetatud ka poliitilise politsei spetskomandoks) koos julgeolekupolitsei esindajatega, kellele surmamõistetud üle anti.

Pärast komando saabumist tõid vanemvangivalvurid surmamõistetud vangla korrapidaja ruumi, kus toimus isikute kontroll. Seejärel pidid surmamõistetud valvurite ja vangla korrapidaja nõudel kuni aluspesuni lahti riietuma. Ärasaadetavatel seoti käed selja taha ning 10–15 inimest seoti omavahel kokku. Pärast veelkordset isikute kontrolli anti nad üle komandovanemale poliitilisest politseist. Surmamõistetud viidi autodel linnast välja ning lasti maha.

Eestlaste roll hukkamistes

Selleski küsimuses ei taha autor asuda tõestama ühe või teise isiku personaalset süüd või süütust juutide hukkamistes – see jäägu vajaduse korral kohtuorganite teha. Küll aga proovitakse siin selgust saada, milline oli eestlaste seos sündmustega.

³¹ ERA PA F. 129/28653 I-XVIII Gerrets; 129/4474 I, II Isup Gerhard (mõisteti 1945 surma).

Nagu juba eelpool räägitud, oli Saksa okupatsiooni alguskuudel juulis-augustis juutide arreteerimisel ja hukkamisele saatmisel enamasti määrav Saksa sõjaväeinsitutsioonide otsus. Alates septembrist oli küsimuse põhimõtteliseks otsustajaks *Einsatzkommando 1a* ning hiljem selle baasil moodustatud Saksa Julgeolekupolitsei. Kes personaalselt andis järgneva 2–3 kuu jooksul korraldused arreteeritud juutide järkjärguliseks hukkamiseks, ei ole lõpuni selge. Weiss-Wendt on oma uurimistöös³² seda küsimust põhjalikult lahendanud, kuid olemasolevad andmed ei luba teha üheseid järeldusi, millal võis otsustajaks olla Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Sandberger ise, millal mõni tema asetäitjaist.

Milline oli aga Eesti Poliitilise Politsei roll? Seniseid uurimistulemusi arvestades võiks öelda, et kui Saksa Julgeolekupolitseil (algul *Einsatzkommando*'l) oli otsustav roll, siis Eesti Poliitilisel Politseil oli keskne roll, nii nagu Sandberger seda planeerinud oligi. Vastavalt tema doktriinile tuli kohesed mahalaskmised asendada kavatsuslikult bürokraatliku protseduuriga. Eesti Poliitilise Politsei kohustuseks oli menetleda arreteeritud juutide süüasjad ning võtta vastu otsus³³, luues nii pildi täiesti seaduslikust tegevusest. Selle tulemusena olid politseijaoskonnad lõpuni käsitlemata toimikutest üle ujutatud. Vähesed säilinud andmed ei luba täpselt öelda, mil määral oli otsuse vastuvõtjaks vormiliselt Eesti Poliitiline Politsei ning

Saksa Julgeolekupolitsei selle kinnitajaks või võeti otsus vastu otse Saksa Julgeolekupolitseis. Isegi kui otsus langetati Eesti Poliitilises Politseis, oli sellel juutide puhul puhtformaalne tähendus, millest nende tegelik saatus ei sõltunud.

Eesti Poliitilist Politseid juhatas 1941. aasta septembrist detsembrini Roland Lepik, kes oli arreteeritute hukkamisega otseselt seotud juba alates juuli keskpaigast, mil ta tegutses eriosakonna ülemana ja hiljem laagriülemana vastloodud Tartu koonduslaagris.³⁴ Tema verine karjäär lõppes niisama kiiresti, kui oli alanud – 1941. aasta detsembris, kui ta julgeolekupolitsei poolt arreteeriti ning mõni aeg hiljem hukati. Teda süüdistati liiges julmuses ja võimu kuritarvitustes, kuid Weiss-Wendti arvates võis selle taga olla ka hoopiski Saksa Julgeolekupolitsei soov vabaneda pärast esialgseid suuremaid hukkamisi liiga palju teadvast tunnistajast.

Seniste uurimistulemuste alusel võib öelda, et Eesti Poliitilise Politsei ülesandeks oli ka juutide hukkamiste otsene korraldamine. Tartu koonduslaagris olid esimestel nädalatel, kui juudid hukati, tegelikeks korraldajateks eriosakonna ülem Roland Lepik ja eriülesannetega ohvitser kapten Aleksander Koolmeister. Kellele viimane õigupoolest allus, ei teadnud isegi esialgne laagriülem Jüriste. Koolmeistri rolliks oli laagri valvuritest mahalaskmiskomandode komplekteerimine ja nende juhendamine hukkamistel. Kogu süsteemi tegelikuks niiditõmbajaks

³²A. W e i s s - W e n d t, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

³³ Eesti Poliitilise Politsei otsus võis omakorda baseeruda Saksa Julgeolekupolitsei otsusel.

³⁴ ERA F. R-60. N. 2. S. 404. L. 1.

aga oli Saksa välikomandantuuri ülem-
veltveebel Fritz Giesen.³⁵

Pärnus oli moodustatud 30-meheline erikomando kapten Villem Raidi ja Arkadi Valdini juhtimisel, kes pidi poliitilise politsei poolt määratud surmanuhtluse täide viima. Seitset komando liiget karistati nõukogude perioodil surmanuhtlusega. Kuigi kasutada on enamasti vaid nõukogude aja juurdlusmaterjale, võib pärast nelja mehe – Kaldre, Kuusiku, Viksi ja Reinvaldi – ülekuulamisprotokollidega tutvumist uskuda, et Saksa okupatsiooni ajal teostasid arreteeritute, sh juutide mahalaskmisi Pärnus poliitilise politsei eestlastest töötajad ja Omakaitse liikmed. Tundub, et arvuliselt oli sellega seotud rohkem Omakaitse liikmeid, juhtivat osa etendasid kapten H. Kubu, A. Valdin, V. Teder ning politsei prefekt A. Orgussar, toimuval hoidsid silma peal kaks saksa veltveebli.³⁶ Arvestades kahtlusi mainitud kohtuprotsessi objektiivsuse suhtes, ei ole otstarbekas hakata nende materjalide alusel tegema sügavaid järeldusi iga üksiku mehe isikliku rolli üle. Meil ei ole aga alust väita, nagu oleks nende kohtualuste puhul tegu olnud süütutega.

Tallinnas käis politsei esindajana 1941. aasta sügisel keskvanglast surmamõistetuid hukkamiseks vastu võtmas Ervin Viks, kes teenis alates 29. oktoobrist 1941 Tallinn-Harju prefektuuri poliitilise politsei ülemana. Esialgu väitis vangla valveülema asetäitja Isup ülekuulamisel, et mahalaskjad olid gestaapo mehed, hiljem

ta aga muutis oma tunnistust: meeskond oli tema sõnul koostatud julgeolekupolitsei ja Omakaitse liikmetest. 1941. aasta lõpul juhatas mahalaskjate komandot kapten Koolmeister, kes oli varem sama rolli täitnud Tartus.³⁷

Kokkuvõtteks

Nagu juba eespool osutatud, kerkib eri andmete võrdlemisel paratamatult küsimus Nõukogude repressiivorganite läbi viidud ülekuulamistel antud tunnistuste tõesusest. Pärast suure hulga Tallinna Keskvangla endiste töötajate ülekuulamisprotokollide läbitöötamist võib siiski uskuda, et põhifaktides ei tohiks olulisi moonutusi olla. Tihtipeale on küll märgata, kus ilmselt lõpevad ülekuulatava antud ütlused ning algavad ülekuulajate lisatud epiteedid. Seeläbi võib olla moonutatud ühe või teise üksikisiku konkreetne roll, kuid mitte põhimõttelised küsimused. Endistel vangivalvuritel, keda üle kuulati, puudus motiiv, varjamaks sakslaste suuremat otsest rolli vangide vahetu hukkamise juures. Samas ei ole selle teema puhul tunda ka ülekuulajate survet, kuna juurdluse põhiküsimus oli antud juhul hoopis muus.

Kuidas hinnata eestlaste osalust Saksa juudivastases poliitikas ning Eesti juutide hukkamises?

Eesti Poliitilist Politseid ei saa õigupoolest käsitada kui iseseisvat institutsiooni,

³⁵ R. V ä s t r i k, Tartu koonduslaager 1941–1944.

³⁶ ERA PA F. 129/28668 Kaldre, Kuusik, Reinvald, Viks.

³⁷ ERA PA F. 129/4474 I, II Isup Gerhard (mõisteti 1945 surma).

Politiilise Politsei Ülemale
Tallinna Komandandi kaudu.-

Artell " Originaali " tööliste, asukoht
Tallinnas, Vene 18,

A v a l d u s j a p a l v e .

Neil päevil areteeriti meie artelli asjaajaja Salomon
E p s t e i n juudi rahvusest päritolu tõttu.

Meie allakirjutanud töölisel julgeme tema vahi alt
vabastamiseks ja tema isiku iseloomustamiseks ette kanda
järgmist:

Tunneme Salomon Epstein'i juba pikemat aega kui lojaalset
kodanikku, kes oli küll sünnilt juut, kuid oma mõttelaadilt
vihkas juutlust, oli heas läbikäimises eesti seltskonnaga ja
haruldases heas vahekorras artelli perega, kes kõik on rahvuselt
eestlased.-

Kogu artellis töötamise ajal avaldas S. Epstein oma otsust
vihkamist kommunistidele, selgesõnalist mitmel ja mitmel korral
tõi meie ees avalikult ette, et kommunismist pääsemiseks ei
ole teist väljapääsu, kui tuleb oodata saksa abi. Seda saksa
vabastamist ootas tema pikisilmi, varjamata, kuigi see selles
olukorras oli temale äärmiselt hädasohtlik.

Meie, allakirjutanud, teame, et peale kõige oli tema täie-
likus vastolus kohapealse juutlusega. Tema juutluse politika
vihkamine oli isegi nii tugev, et vaatamata juutluse survele,
tema abiellus riigisakslannaga, oli temaga heas abielus kuni
tänapäevani ning perekonna läbikäimine oli juutlusega seetõttu
tema täielikult katkenud, välja arvatud paar tema lähemat sugu-
last, kes teda praktiliselt harva külastasid.-

Bolshevikkude reshiimi ajal kannatas Salomon Epstein
suurima määranil. Tema varad natsionaliseeriti, korteri sisse-
seade müüdi sunniviisil ning korteris elamisvõimalusi kitsendati.

Tema poeg areteeriti ning areteerituna on Venesse viidud.-

Tema vastolude tõttu juutlusega sattus ta enamuse reshiimi
ajal väga raskesse seisukorda. Teda ei võetud ühtegi artelli,
kus tegutsesid juudid.- Kuna tema varemalt töötas kaasa oma
abikaasa kalanterii-äris, mis eestlaste poolt oli heas kuulsuses,
siis võtsime teda oma artelli, kui asjatundjat pesuõmblemise
tööde korraldamise alal. Artellis töötajatega oli tal hea
läbisaamine ning tema avameelse bolshevikkude vastase meelsuse
tõttu, võimegi kinnitada, et tema vihkas kommuniste, oli vast-
olus juutlusega ja kannatas enamuse reshiimi all ning avameel-
selt ootas Eestisse sakslasi vabastajatena.-

Toodud asjaolul palume tarbekorral meid ülekuulata, toodud
asjaolude tõendamiseks ning arvesse võtta esitatud asjaolud
tema seisukorra kergendamiseks.-

Meie esindajatena palume vastu võtta Maire Ojastet ja
M. Riiki.-

M. Ojastet L. Kangur.
P. Riik J. Alas. S. Lehtelmaa
L. Vello J. Kankari. S. Luhaaja.
A. Keskla L. Ojastet
H. Aug. A. Koit
K. Aas. M. Lemmi.

kes oleks viinud läbi mingit "oma poliitikat", vaid ta täitis Saksa võimuesindajate käske nende vahetu kontrolli all. Omakaitse liikmete ja vangi(laagri)valvurite (tavaliselt samuti vormiliselt Omakaitse liikmed) tegevust tuleb vaadata kahest aspektist. Esiteks oli tegu siiski sisuliselt sõduritega (selle sõna laiemas tähenduses), kes täitsid käske, mis tulid Saksa sõjaväe- ja politseivõimudelt. Teiselt poolt olid Omakaitse liikmed ja politseinikud tagalas ainsad, kes lisaks sakslastele endile tohtisid legaalselt relva kanda. Kriisiolukordades, mida sõda kahtlemata on, ujub alati ja kõikjal pinnale püstolikangelasi, kes, relv käes, on valmis tegema mida tahes ja tapma keda tahes. Hukkamiskomandod olidki vähemalt osalt komplekteeritud vabatahtlikkuse alusel. Kui mõelda siin hukatud juutide tagasihoidlikule arvule võrreldes Läti või veel enam Leeduga, siis nende hukkamiseks vajalike inimeste kontingent ei pidanudki olema teab kui suur. Piisas mõnekümnest mehest. Kõige selle taustana tuleb loomulikult omakorda arvestada eestlaste soovi nõukogude repressioonide eest kätte maksta, mida sakslased oskasid suunata ka näiliste vaenlaste vastu.

Lugedes arreteeritud juutide toimikuid, ei paista sealt eestlaste üldist viha juutide kui rahvuse vastu. Suhtumine juutidesse ei erinenud üldiselt suhtumisest teistesse inimestesse ning põhines nende endi tegudel ja käitumisel. Seetõttu tuli ette nii juutide ülesandmist eestlaste poolt kui ka seda, et oma saatusega riskides esitati Saksa okupatsioonivõimudele palveid ühe või teise juudi vabastamiseks. Arhiivis on säilinud näiteks töökaaslaste ja alluvate poolt Saksa okupatsioonivõimudele saadetud palvekirjad Salomon Epsteini ja Abram Abe Bassi vabastamiseks. Viimase mehe lojaalsuse eest lubati vastutus täielikult enda peale võtta.³⁸ Ka seoses juutide süüasjadega ülekuulamise tunnistusi andnud eestlased iseloomustasid uurimisel juuti tihti positiivselt. Näiteks rääkisid arreteeritud Leib Lipelise alluvad ülekuulamise, kuidas viimane oli 1941. aasta juunis NKVD eest varjanud oma alluvat eestlast.³⁹

Eesti rahvas peaks olema piisavalt "täiskasvanud", julgemaks endale tunnistada, et kõik eesti mehed, kes on minevikus relva kandnud, pole olnud sangarid. Aga meil ei ole ka mingit põhjust endale kui rahvusele tuhka pähe raputada.

³⁸ ERA F. R-64. N. 4. S. 1045. L. 9-10; F. R-64. N. 4. S. 185. L. 10 (kirjad on publitseeritud rmt-s: E. Gurin-Loov, Suur Häving).

³⁹ ERA F. R-64. N. 4. S. 458 (kiri on publitseeritud rmt-s: E. Gurin-Loov, Suur Häving).

RIHO VÄSTRIK

KLOOGA KOONDUSLAAGER – VAIVARA SÜSTEEMI KOLETU LÖPP

Punaarmee kiire pealetungi kartuses lasti 19. septembril 1944 Kloogal maha ligi kaks tuhat koonduslaagris kinnipeetavat juuti. Enamik laipu põletati tuleriidal, mille ohvrid olid ise kokku kandnud. Tõenäoliselt on tegemist suurima Eesti pinnal ühe päeva jooksul toime pandud veresaunaga. Kuna Moskvast saabus sündmuspaigale rühm liitlaste ajakirjanikke, jõudsid pildid Eesti väikeses aedlinnas kordasaadetud koletust roimast peagi rahvusvahelisse pressi. Euroopa suured surmalaagrid jahvatasid veel mitu kuud edasi.

Juudilaagrite asutamine Eestis

1943. aasta jaanuaris algas Saksa vägede väljatoomine Kaukaasiast, veebruaris oli Punaarmee tagasi vallutanud Rostovi. See tähendas sakslastele ukse sulgumist Kaspia mere naftavarude juurde ja tõsist vajadust leida uusi alternatiive. 16. märtsil 1943 kirjutas riigimarssal Hermann Göring salajases korralduses, et Eesti põlevkivitööstuse ülesehitamine ja selle kasutusele võtmine on tööstuse vallas tähtsaim sõjamajanduslik ülesanne kogu endises Balti riikide ruumis. Uute arenguplaanide järgi tuli piirkonda lisaks olemasolevatele rajada kaks uut õlitehast – Ereda ja Vai-

vara lähedale. 21. juunil 1943 andis Heinrich Himmler korralduse asutada sõjalis-tööstuslike vajaduste rahuldamiseks laagrid Eestis ja Riias ning transportida sinna vajadusel juute “Ostlandi” getodest. Selle korralduse alusel loodi Eestis Vaivara koonduslaager, millel oli ligi paar-kümmend välilaagrit, põhiliselt Virumaal, kuid samuti Kloogal ja esimestel kuudel ka Slantsõs.

Vaivaras asus komandantuuri staap, mis koosnes kolmest kõrgemast SSlast ning suurest hulgast SSI nooremohvitseridest ja sõduritest. Vaivara oli laialipai-gutamis- ja edasisaatmislaager, kus muuhulgas uuriti ka kohalesaabunute füüsilist seisundit. Päris täpselt on ikka veel raske öelda, kui palju välilaagreid Vaivaral oli. Isegi laagrite staatus muutus aja jooksul (nt pärast Vaivara evakueerimist sai komandantuuri asupaigaks Saka, septembris 1944 aga koondus kõik Kloogale). Üks tõenäoline nimekiri on nüisugune: Auvere, Aseri, Ilinurme? (ilmselt kas Ilistvere Venevere vallas või Illuka samanimelises vallas), Ereda (koos töösakonnaga Kohtlas Ereda lähedal), Goldfields (Kohtla põlevkiviõli tehas), Hungerburg (Narva-Jõesuu), Vaivara (kaks laagrit: üks Vaivara raudteejaama lähedal, teine viie kilomeetri kaugusel raudteejaamast bensiniabriku lähedal), Viivikonna, Jõhvi, Lagedi

(kaks perioodi: 22.07.–19.08.1944 ja 22.08.–17.09.1944), Narva, Sonda, Soski (Vasknarva vallas), Putki (Virumaal Kose vallas), Kunda, Kuremäe, Kiviõli, Klooga, Kukruse, Saka, Slantsõ.

Süsteemi osana nimetatakse ka Tallinna vanglat, sest sinna viidi 1943. aasta suvel Jägala laagrist ellu jäänud vangid.¹ Koonoduslaagrid allusid SS Majanduse ja Halduse Peaameti (*SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt*) Oranienburgis asuva D III ameti juhile.

Vilniuse ja Kaunase getode juutide deporteerimine Eestisse algas 1943. aasta septembri alguses ning toimus nelja laine-na. Ühtekokku toodi Eestisse sunnitööle ligikaudu kümme tuhat juuti. Üldjuhul transporditi juudid rongiga Vaivara või Ereda raudteejaama, kus nad jagati laiali eri välilaagritesse, kuid osa kinnipeetavaid viidi ka otse Kloogale.

29. septembril 1943 saabus Kloogale 750 inimest, enne oli seal juba umbes 650 juuti – 600 naist ja 50 meest, kes olid toodud 8. septembril 1943. Mõne aja

pärast saabus veel 500 naist Kaunases. Septembri lõpus hakati laagri ümber rajama okastraataeda, mistõttu pole tõenäoline, et sama territooriumi oleks juba varem kasutatud mingisuguse teise laagrina. Ometi on KGB toimikutes väidetud, et 1942. aasta suvel organiseerisid saksalased Kloogal A.I.K.² ja O.T.³ laagrid, kus esialgu olevat kinni peetud umbes 100 nõukogude sõjavangi, keda kasutati ehitustöödel. Laagrit olevat valvanud kohalik Omakaitse.

Klooga veresauna üle elanud Rosa Zalkindi tunnistusel⁴ oli Klooga enne juutide tulekut mahajäetud tühermaa. Väidetavalt hoiti laagri asupaigas juutide saabumise ajal mõndakümnet eestlasest kriminaalkurjategijat, kes seejärel said juutide valvuriteks, jäädes ise vahialusteks. 1943./44. aasta talvel toodi Kloogale lisaks juutidele sundevakueeritud venelasi Leningradi oblastist ja inimesi Soomest.⁵ Oli ka nõukogude sõjavange. Evakueeritud ei olnud vahialused nagu juudid, vaid elasid sõjapõgenike laagris ja töötasid Klooga koon-

¹ Jägala laager loodi 1942 ja likvideeriti 1943. aasta kevadel, sest valdav osa kinnipeetavatest lasti Kalevi-Liival maha. Osa Jägala vahialuseid jõudis 1944. aasta suveks Eredale.

² U/Ü A.I.K. – usaldusühisuse emafirma kirjanurgal seisis: Tallinn, Raekojaplats 17, Agentuur-Import-Export. Kloogal asus selle tütarfirma U/Ü A.I.K. Klooga Puidutööstus. Lisaks juudi vangidele, keda telliti töödele OT-lt (vt järgmine märkus) kasutas A.I.K. töölistena ka eestlastest eraisikuid, sundevakueeritud Venemaalt ja sõjavange (ERA R-171).

³ OT – Organisation Todt, poolmilitaarne riiklik üksus, mis asutati 1938. aastal sõjaliste seadmete ja sõjatehnikale sobivate maanteede ehitamiseks. Selle juhiks oli kuni surmani 1942. aastal dr Fritz Todt, seejärel Albert Speer.

⁴ Kõik tunnistajate ütlused pärinevad materjalide hulgast, mida kogus ENSV Vabariiklik Komisjon saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude kindlaksmääramiseks ja uurimiseks. Valdav osa Kloogast puudutavatest materjalidest viidi hiljem Moskvasse, kuid Riigiarhiivis on Moskvas hoitavatest materjalidest mikrofilmide kollektsioon (ERA F 4215).

⁵ Mendel Bolberitski rääkis erakorralisele komisjonile, et talvel toodi Klooga laagrisse evakueeritud Leningradi oblastist ja ka Soomest. Tõenäoliselt oli tegu siiski Narva tagant toodud soomlaste ja ingerlastega.

duslaagris. Sõjapõgenike laagreid oli lisaks Kloogale Põllkülas ja Paldiskis, kusjuures Paldiskis oli ka sõjapõgenike karantiin. Koonduslaager oli mõeldud ainult juutidele.

Pärast aiaehitust pandi vahialused barakke ehitama – nii sakslastele elamiseks kui ka töökodadeks. Kinnipeetavad ise elasid kivist majades. Puubarakkide ehitus kestis 1944. aasta maini, seejärel tegeldi peamiselt veeluste betoonist signaalmiinide tootmisega.

Klooga koonduslaagri fondis (R-170) Eesti Rahvusarhiivi Riigiarhiivis on säilinud kartoteek nimekaartidega. Need kartoteegikaardid sisaldavad andmeid 2156 inimese kohta, kes olid Klooga koonduslaagris 1944. aasta suvel. Analüüsides kaartidele kantud isikute sugu, sotsiaalsed ja geograafilist päritolu, selgub, et rohkem oli vangide seas naisi (1239) ja valdav enamik (1177) neist kuulus tööliste-käsitöölise sotsiaalsesse gruppi. Enim naisi pärines Vilniusest (671), pisut vähem Kaunasest (439). Naised olid keskmiselt viis aastat nooremad (27) kui mehed (32). 916st mehest 719 pärines Vilniusest, 59 Kaunasest, 14 Varssavist. Enamik meestest olid töölisel-käsitöölisel. Intelligentsi esindajaid – arste ja hambaarste (16) ja insenere (12) – oli mõnekümne ümber. Keskastme spetsialiste – elektrikuid, tehnikuid jms – saja ringis.

Kõige enam oli meeste seas esindatud tislari elukutse (137), järgnesid lukksepad (98), elektrikud-elektrimontöörid (50), kingsepad (44), klaassepad (39), mitut liiki töölisi (saeveski-, transpordi-, betoonijne) oli 136. Naistest olid arvukaimaks rühmaks õmblejad – 516 naist, lisaks veel

73 pesuõmblejat ja 51 karusnahaõmblejat, paar vildiõmblejat ja 7 õmblejaabilist. N-õ intelligentsi esindajaid oli 10 naist: 4 arsti, 2 ökonomisti, 2 korrespondenti, farmatseut ja keemik. Umbes niisama palju oli ka keskastme spetsialiste.

Kõik vahialused olid jaotatud gruppidesse vastavalt tööle, mida nad laagris tegid. Naised ja mehed elasid eraldi blokkides. 1944. aasta septembri alguses majutati kõik vahialused ühte – nn naisteblocki. Naised elasid esimesel, mehed teisel korrusel ja pööningul.

Päev algas kell 5.00, mil kõik vahialused rivistati naisteblokiesisele väljakule. Märkuandeks taoti bloki ukse külge riputatud metallrelssi. Hommikusöögiks oli must kohv, päevas anti 350 g leiba ja saksa margariini, lõunaks oli liiter kruubisuppi, korra nädalas anti 25 g suhkrut või marmelaadi. Pääsenud vahialuste väitel tekkisid inimestel alatoitlusest paistetust ja haigused.

Tööpäev algas kell 6.00 ja kestis koos ühetunnise lõunaga (12.00–13.00) kella 18.00ni. Juudid olid jaotatud 100 inimese kaupa kolonnidesse, igale kolonnile olid sakslased määranud brigadiri. Laagri tööjõudu kasutasid O.T. ja Eesti usaldusühisus A.I.K. Töid jälgisid järelevaatajad, kelle seas töötas eestlasigi, ka naisi. Tegemist oli tsiviiliskikutega.

Peale juutide käisid Kloogal tööl ka eestlased *Arbeitsamt*'i lähetusel. Kloogal töötanud saetööstus jäi pärast laagri okasraadiga piiramist samuti laagri territooriumile. Saetööstus kuulus U/Ü-le A.I.K. Osa lepingulisi töötajaid elas barakis väljaspool laagrit, osa aga käis tööl rongiga Tallinnast.⁶

Laagriülemal oli kaks asetäitjat – ma- jaandus- ja sanitaaralal. Septembris 1944 saabusid Kloogale ka teiste Vaivara süsteemi likvideeritud laagrite juhid.

Kloogal oli vahialustele olemas ka haigla. Haigla asus (vähemalt laagri lõpuajal) meestbloki teisel korrusel. Haiglasse pääsemiseks pidi palavik olema vähemalt 38, mõnedel andmetel isegi 40 kraadi.

Klooga koonduslaagrit valvas 287. politseipataljoni 3. kompanii. Tegemist oli eestlastest moodustatud üksusega. Septembris 1943 saadeti 3. kompanii 3. rühm rühmavanem Mihkel Raudsepa juhtimisel Kloogale. Oktoobris saabus Kloogale 3. rühma ülem ülemleitnant Elmar Kuklane, rühmavanem Raudsepp jätkas valve juhtimist.

1944. aasta jaanuari lõpus või veebruar alguses tuli kogu 3. kompanii (kokku kolm rühma) Kloogale, kuna laager laienes. 3. kompanii ülem oli vanemleitnant Alfred Hendrikson. Uustulnukatest formeeritud 2. rühm oli suurim (41 meest)⁷, 1. ja 3. rühm olid komplekteeritud kogunud valvuritest (kummaski umbes 35 meest). Seega oli 3. kompanii suuruseks umbes 110 meest. 2. rühm andis Saksa

sõjaväe ustavusvande alles mais 1944.⁸

Valve korraldamine

Ligi nelja meetri kõrguse okastraataia sisse jääv laager oli mõõtmetega umbes 1000 x 500 m. Laagri keskel paiknes kolm kahekorruselist kivimaja. Kaks neist olid ümbritsetud okastraadiga, sinna majutati vahialuseid, kolmandas asus laagri kantselei ja administratsioon. Laagri territooriumile oli vahialuste poolt püstitatud saetööstus, betoonitehas ja palju mitmesuguseid töökodasid. Töökodadest umbes 200 meetri kaugusel asus okastraadiga ümbritsetud eraldi barakk sõjavangidele. Laagrisse pääses kahest sissepääsuputkast laagri põhja- ja idaküljel. 200 meetri kaugusel sissepääsuputkadest paiknes kaks barakki 3. kompanii majutamiseks. Laagri põhjaosa ulatus raudteeliinini, millest oli haru ehitatud ka laagri saetööstuseni. Sõjavangidel oli väidetavalt oma valve ja 287. politseipataljon neisse ei puutunud.

Valve oli jagatud kaheks karauuliks, üks valvas, teine puhkas, kusjuures vahetus toimus 24 tunni tagant. Laagri valveks

⁶ Juunis 1944 taotles U/Ü A.L.K. Klooga rajooniülemalt sõidulubasid Tallinna ja Põllküla vahel 16 inimesele. "Siinjuures saadan teile nimekirja meie tööliste kohta, kes on iga päev kohustatud kuni korralduseni Klooga puidutööstuses töötama. Kuna meil on töö kolmes vahetuses ja töötajate alaline elukoht on Tallinnas, palume meile võimaldada vastavad load iga reisirongile peale saamiseks, mis liiguvad Põllküla Tallinna vahel. Nimetatud ametnikud ei oma varustuskaarte, kuna nad kuuluvad Kriegsmarine toidule." Alla kirjutanud tööstuse juhataja eest kontori juhataja Agnes Mänd (ERA F 4215).

⁷ 2. rühma koosseis toodi Kloogale tõenäoliselt märtsi alguses. 10. märtsil sattus Kloogale veebruaris mobiliseeritud *zukunftmeister* Aleksander Kask, kes määrati 2. rühma vanemaks. Alfred Käit mobiliseeriti Kosel 13. või 15. veebruaril 1944 ja saadeti Tallinna. Esmalt veetis ta koos saatusekaaslastega nädala mingis spordisaalis, siis viidi Toompeale, kus anti munder. Märtsi alguses saadeti Käit Kloogale.

⁸ Alfred Käiti tunnistuse kohaselt andis vande kogu 3. kompanii.

oli ööpäevaringselt 5–7 valvetorni, öösel lisandus 5 valveposti laagri sees – valvati vahialuste eluhooneid ja ladu. Tunnimehed vahetusid iga nelja tunni järel. Korraga oli karauulis 12–14 meest, kokku seega 24–28 meest. Vahitornid olid paigutatud ümber laagri, 100–200 meetriste vahedega.

Valvemeeskond tegeles ka vahialuste konvoeerimisega tööle väljapoole laagrit, samuti nende valvamisega tööpaigas. Käsu töölesaatmiseks väljapoole laagrit andis laagriülem. Laagri sees töötavaid vahialuseid valvasid OT järelevaatajad.

Lagedi

Rindejoone lähenemine viis Vaivara välilaagrite järkjärgulise evakueerimiseni. 28. juulil 1944 evakueeriti vahialused Eredalt ja Kohtlast (Goldfields) Lagedile, et toimetada neid Tallinnast meritsi Stutthofi. Juudid asusid Tallinnas isegi laevadele, kuid pidid laevade vähesuse tõttu taas maha minema. Liiguti läbi Klooga ja Tallinna tagasi Lagedile. Lagedil oldi umbes kolm nädalat. Üldiselt vahialuseid tööle ei rakendatud, vaid lasti päeva jooksul tunni kaupa seista rivis püsti ja siis istuda. Viimastel päevadel enne evakueerimist kasutati juute ka kindlustustöödel.

19. augustil saadeti juudid rongiga Paldiski suunas. Eesti Julgeolekupolitsei ja SD referent muretses, et kuna juudid laaditud rongile pagasita, puistatud nende kompsud barakkide vahele lagedale väljale laiali. “Riideräbalahunnikute vahel luusivad ja otsivad “soomust” vahiko-

mando ja OT mehed, kes oma jutu järgi olevat leidnud siidipesu jne.” Referent mõõnis, et läbisõitvad reisijad, kellele see pilt hästi näha oli, kuna laager asus jaamahoone vastas, rääkisid avalikult, et juudid viidi “kas maha tappa või mõne vana laevaga mere põhja lasta”.

Augusti teisel poolel sõitsid Stutthofi Tallinnasse toodud Sonda, Putki, Kunda ja Kiviõli laagrite vahialused, kellega liitus rühm vahialuseid Goldfieldsist ning samuti eakaid ja nõrku naisi Kloogalt.

22. augustil 1944 saadeti 500 juuti (250 meest ja 250 naist) Klooga laagrist Lagedile punkreid ehitama ja kaevikuid rajama. Kuni Klooga juutide saabumiseni oli Lagedi laagris 20 vahialust.

18. septembril algas Lagedi kinnipeetavate väidetav evakueerimine Saksamaale. Vahialuseid hakati 50 kaupa veoautodel laagrist ära viima. Kolmandas autos sõitnud Uril Simanovitš tunnistas, et auto viis vahialused 7–8 km kaugusele metsa, kus nad maha lasti. Sealjuures sunniti uusi ohvreid eelmiste laipadele pikali heitma. Simanovitš sai küll kuuli kuklasse, kuid jäi ellu.

Viimane rühm vahialuseid – 34 meest – sõitis 18. septembri õhtul Tallinna, teel mööduti veoautost, milles oli 40 naist. Tallinnas kuulsid vahialused, kuidas konvoile öeldi, et on juba hilja (mahalaskmiseks – R.V.). Seega pääses esialgu mahalaskmisest 74 inimest, nimetatud on ka arvu 76. Ööbiti vanglas. Järgmise päeva varahommikul viidi juudid Kloogale, väidetavalt koos 20 relvastatud sakslase-SSlasega. Juudid jõudsid laagrisse kell üheksa hommikul, kuid pidid poolteist tundi värava taga sisselaskmist ootama.

19. september

Tunnistajate ütluste põhjal on teada, et 19. septembril 1944 kell viis hommikul, nagu alati, rivistati kõik vahialused, umbes 1500 inimest, naistebloki ette loendusplatsile. Laagriülem *Unterführer* Werle teatas, et juudid evakueeritakse Saksamaale. Kahe tunni pärast valisid laagri asjaaja ja *Unterscharführer* Schwartze ja kantseleiülem *Hauptscharführer* Max Dalman välja 300 füüsiliselt tugevamat meest justkui evakueerimise ettevalmistamiseks. Tegelikult kasutati neid puude kandmiseks laagri territooriumilt metsalagendikule, mis asus laagri põhjaosast kilomeetri kaugusel.

19. septembril kell 12.00 päeval, kui vahialused olid hommikust saadik seisnud riviplatsil, astus vahetusse 2. rühma ülema abi Aleksander Kask ja valve läks üle 2. rühmale. Rühmaülem Elmar Kuklane käskis Kasel panna põgenemise seisukohast ohtlikumatesse kohtadesse välja lisapostid, vahialuste hoone lähedusse pandi üles ke-taskuulipilduja. Hendriksoni käsul jäeti osa vahikorra üle andnud 3. rühmast valvet tugevdama, kuid samas olevat ta käskinud vabal vahetusel oma barakki jääda.

Lõuna ajal anti platsil istujatele suppi, nagu tunnistas Mendel Bolberitski, oli supp väga hea. Laagriülem Werle palus kokkadel jätta suppi ka neile 300-le, kes

olid metsa viidud. Paanikat ja ärevust platsil olijate seas see siiski ära ei hoidnud, nii tuli vahialused üles rivistada ja lasta neil rivis seista. Vahialustele ei jäänud märkamata, et laagri väravad on veoautodega blokeeritud ja kõikjal sagivad konvoid.

Umbes kell 16.00 kutsuti välja kuus tugevat meest, kes laadisid autole kaks tunni bensiini või diiselkütust, millega tõenäoliselt kallati hiljem üle laibad.

Esimese tulistamise järel tuli järgmistele ohvrite järele Schwartze, kes olevat mahalaskmisi juhatanud. Kella 17.00 paiku hakati inimesi 50–100 kaupa metsa konvoerima. Ohvrid käsutati tuleriidale pikali, nägu allapoole, ja tapeti lasuga kuklasse. Inimesed asetustid tiheda reana kogu tuleriida ulatuses. Kui kogu rida oli täidetud laipadega, asetati nende peale halgude rida, mille tulemusena moodustus uus pind, kokku tekitati kolm-neli sellist kihti. Esmalt lasti maha mehed, siis naised. Ehitatud tuleriitadest kasutati ära kolm, neljas jäi kasutamata. Tulekuma tõusis metsast umbes kell kaheksa õhtul.

Erakorraline komisjon, kes tegi hukkamispaiga ülevaatus, kirjeldab aktis peamist tapapaika järgmiselt.⁹ Hukkamispaik asus koonduslaagrist põhja pool 0,7 km kaugusel teisel pool raudteed. Hukatute hävitamiseks oli ehitatud neli tuleriita 3–4,5 m kaugusel üksteisest, 27 m kaugusel metsateest. Puuriit: maa peal üksikud

⁹ Erakorralise komisjoni akt kannab kuupäeva 12. oktoober 1944. Aruande kohaselt vaatas komisjon sündmuskoha üle ja uuris laipu, et leida vastused küsimustele: kui suur arv inimesi hävitati, missugune oli hävitamise moodus ja mis oli hukatute surma põhjus. Komisjoni liikmed olid ENSV kohturahvakomissar Jõeäär, ENSV prokurööri asetäitja, 3. klassi riiginõunik Ernst Udras, EELK pastor Hugo Pärno, Tallinna Siimeoni koguduse ülempreester Joann Pobojavlenski, rahvauurija Jõgi ja rahvauurija Vassiliev. Arstlikus komisjonis osalesid Paul Pidassaar, Robert Lattik ja Hans Männik (ERA F 4215).

palgid, nende peal ristlatid. Lattide peal 75 cm pikkused kuuse- ja männihalud. Keset riita oli püsti neljakandiline hõredate seintega puittorn. Nähtavasti oli see tõmbekorsten riidale, mille põhja mõõdud olid 6x6,5 m. Tuleriitade ümbruses 5–200 m ulatuses leidis laialipillutatult 18 mehelaipa, kelle laskehaavad olid selja pool – tulistatud oli põgenemiskatsel. Nende kaheksateistkümne nimed tehti kindlaks kinnipeetava numbri järgi mahalastu riietel.

Vahepeal kutsus Schwartzte välja 42 meest, kes pidid koos temaga ära sõitma. Tegemist oli laagri personaliga – juuksurid, kokad, kingsepääd jmt. Nemad seisid teistest eraldi, kuni kõik ülejäanud viidi platsilt mahalaskmisele. Seejärel viidi mahalaskmisele haiged ja haigla meditsiiniline personal. Nimetatud 42 inimest lasti maha naistebloki alumisel korrusel. Kokku avastas erakorraline komisjon keskmises kahekorruselises okastraadiga piiratud kivihoones kahes naridevahelises kitsas käigus 79 laipa, nendest mehi 64, naisi 14 ja üks kolmekuune imik. Laibad lebasid tihedalt, kaks–kolm laipa kõrvuti katusekivi kombel üksteise peale asetunult.

Veel üks hukkamispaik asus koonduslaagri keskusest paarisaja meetri kaugu-

sel. Metsakraavi ääres avastati põlenud maja alusmüür kahe korstnaga. Alusmüüri nurgalt leiti kivisse raiutud kuupäev – 21.7.44 (tegemist oli poolelioleva majaga). Tuha seest, kus oli hulgaliselt inimluid ja poolpõlenud kehaosi, suudeti eristada 133 söestunud tompu, samas tunnistas komisjon, et osa laipu on täielikult ära põlenud.

Meestebloki põõningule õnnestus varjuda 45–50 inimesel, teistel andmetel umbes 80. Osa neist ootas seal kuni viis ööpäeva, enne kui usaldas välja tulla.

Julgemad käisid öösel väljas ja korjasid hukatutest riviplatsile maha jäänud leiba ning tõid vett.

Kes osalesid hukkamisel?

Üldlevinud seisukoht on, et vahialuseid hukkas veoautol kohale toodud meeskond, kuid kahtlustusevarju on heidetud ka eestlastest valvemeeskonna¹⁰ ja Kloogal paiknenud 20. Eesti SSdiviisi väljaõpperügemendi peale.¹¹ Pole selge, kellele allus veoautol saabunud mahalaskjatekomento. Juttu on olnud nii SSi kui ka SD erikomandost. Väidetavalt sõitsid sakslased pärast mahalaskmisi kohe minema. Mahalaskmiste ajal valvemeeskonda juh-

¹⁰ 9.–11. juulil 1951 pidas Leningradi Sõjaväeringkonna Sõjaväetribunal Tallinnas istungi üheteistkümne 287. politseipataljoni 3. kompanii liikme üle. Kõik 11 olid vahistatud 1950. aasta detsembrist 1951. aasta aprillini, 10 neist mõisteti 25 aastaks laagrisse, sellele lisandus 5 aastaks kodanikuõigustest ilmajätmine. Neid, kes 19. septembril 1944 olid viibinud Kloogal, süüdistati ka osavõtus nõukogude kodanike massilises hävitamises.

¹¹ Süüdistus SS-Ausbildungs- und Ersatzeinheiten 20 (estn. Nr.1) komandöri Georg Ahlemanni vastu (s 1911). Staatsanwaltschaft Kolen, 130 (24) Js 14/70 (Z), 9. juulil 1974. Koopia asukoht on *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg*, 408 AR-Z 233759, vol. 29, lk 5618–5638. Kohtuistungini see juhtum ei jõudnudki, sest väideti, et Ahlemann ei pea kohtuistungit vastu.

tinud Kask ei välistanud hilisematel ülekuulamistel, et osa valvureid võis mahalaskmistel osaleda. 2. rühma koosseisus terve päeva laagrit valvanud Alfred Käit väitis, et juute konvoeerisid mahalaskmisele saksa sõdurid. Mahalaskjaid aga Käit ei näinud. Vabas vahetuses olnud 3. rühma vanem Mihkel Raudsepp väitis, et tema meestel kästi barakis istuda ja mitte välja tulla, mida ka tehti. Arvestades olukorda, kus valvet oli vaja oluliselt tugevdada, nii et abi käidi otsimas isegi SSi väljaõpperügemendist, peab dr Ruth Bettina Birn¹² ebatõenäoliseks, et kedagi oli võimalik sellest üritusest kõrvale jätta. Väidetavalt ütles kõrgem SSjuht (tõenäoliselt *SS-Hauptsturmführer* Hans Aumeier¹³ ise) väljaõpperügemendi komandörile Georg Ahlemannile 19. septembri hommikul, et Klooga vahialuseid ei hakata enam evakueerima, vaid lastakse maha. Ahlemann pani vahialuste valveks ja laagri ümberpiiramiseks välja üksuse, mis koosnes umbes 60–70 eesti väljaõpperügemendi liikmest ja mõnest saksa alamohvitserist. Mahalaskmispäeva õhtupoolikul viibis Ahlemann laagris. Hilisematel ülekuulamistel eitas Ahlemann oma kohalolekut ja igasugust osalust.

Kirjanik Arved Viirlaid¹⁴ meenutas 19.

septembri sündmusi mõne aasta eest ajalehes *Helsingin Sanomat*¹⁵ puhkenud poolemikas. Viirlaid saabus 19. septembril Paldiskist äsja mobiliseeritud 15–16aastaste poistega Kloogale siis, kui tapatalgud olid täies hoos. Viirlaidi väitel avaldas Bad Tölzi sõjakoolis käinud leitnant Egon Valter laagri komandandile raevukalt protesti inimeste tapmise vastu ning jäi seetõttu pagunistest ja ohvitseri aukraadist ilma. Paar tundi pärast seda vahejuhtumit võtnud Valter soomepoiste toel Klooga sõjaväelaagris võimu enda kätte ja kihutanud Ahlemanni minema. Ise jäid soomepoisid sakslaste taganemist katma. Kirjutisest ei selgu siiski, kas laagris olnud soomepoisid osalesid hukkamispaiga valvamisel või mitte.

Öösel kella kahe-kolme paiku käskis 287. politseipataljoni 3. kompanii ülem Hendrikson laagri valve maha võtta. Valvuritele teatati evakuatsioonist Saksa tagalasse, kuid enamik põgenes selle peale juba öösel. Umbes 50 hommikuni kohale jäänud meest sõitis rongiga Järve jaama, sealst edasi Liivale, kus nad lasti kodudesse.

¹² R. B. Birni isiklik teade. Dr Birn on Kanada Justiitsministeeriumi inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude osakonna peajaloolane. On aastaid uurinud natsikuritegusid endise NSV Liidu territooriumil, sh ka Vaivara koonduslaagrite süsteemi ja Eesti Julgeolekupolitseid.

¹³ *SS-Hauptsturmführer* Hans Aumeier oli KL Vaivara komandatuuri vahialuste töölerakendamise osakonna juht, enne seda oli ta kaitse- ehk tõkendvangistuse laagri ülem Auschwitzis.

¹⁴ Arved Viirlaid oli üks 107st Soome ohvitserikooli läbinud lipnikust, kes 19. augustil 1944 Eestisse naasmise järel saadeti Kloogale ootama aktiivteenistusse määramist. Paldiskis maabunud soomepoisid (JR 200 võitlejad) allutati saksa ohvitseridele. Vaid I rügement pääses kohe võitlusse Punaarmeeaga.

¹⁵ *Helsingin Sanomat*, 29.11.1998.

Erinevaid hinnanguid ohvrite arvule

Klooga laagrist pääsenud arst Lazar Bužaiski hindas mahalastud juutide arvuks umbes 1500, Frieda Schapiro 1500–1700. Erakorralisel komisjonil õnnestus tuvastada kõigilt hukkamispaikadelt kokku 491 inimese jäänused, neist suudeti eristada 153 mehe, 31 naise ja ühe imiku laibad. Komisjon mõõnis, et hukatute tegelikku arvu ei ole arstlikul järelevaatusel võimalik selgitada, sest osa laipu oli täielikult ära põlenud. Arvestades juurduse tulemusi, leidis erakorraline komis-

jon, et hukatute arv võis ulatuda 1800st 2000ni.

Kui enne 500 juudi saatmist Lagedile oli Kloogal 2300 vahialust ja Kloogale jõudis tagasi umbes sama palju, kui lõppkokkuvõttes hukkamisest pääses, võib hukatute arvu 1800 pidada tõenäoliseks. Juttu on olnud ka 73 eestlasest ja venelasest, kes olevat toodud Tallinna vanglast ja maha lastud, aga siinkirjutajal ei ole õnnestunud leida sellele dokumentaalset kinnitust. Võimalik, et sellise arvamuse tekitasid Lagedi laagrist tagasi toodud juudid.

TOOMAS HIIO

EESTI ÜKSUSED KOLMANDA REICH'I RELVAJÕUDES

Eesti üksused Saksa relvajõudude koosseisus Teises maailmasõjas on olnud avallikkust intrigeeriv teema juba ligi 60 aastat. Sealjuures on hinnang neile üksustele ja nende liikmetele vaheldunud väga laialdskaalal: neid on käsitatud nii fašistide käsilastena kui ka Eesti iseseisvusvõitluse märtritena. Sel teemal kirjutanud eesti autoreid ühendab olenemata nende maailmavaatest asjaolu, et üldjuhul on suurema tähelepanuta jäetud üldine olukord idarindel ja keskendunud ainult eesti üksustele. Seetõttu on nende üksuste rolli tavaliselt üle tähtsustatud ja loodud rida müüte: eesti üksuste liikmed kui idarinde põhjalõigu suurimad kõrilõikajad; eesti vabatahtlike üksused kui Eesti territooriumi tegelikud vabastajad Punaarmee ja kommunistlikest tegelastest 1941. aastal; kolm eesti idapataljoni kui Punaarmee 1944. aasta jaanuaripealetungi peamised pidurdajad; 20. Eesti SS-diviis kui Narva rinde ainus hoidja veebruarist septembrini 1944; üksuslased kui deserteerumistaltid printsiihitud kaabakad *resp* Saksa

relvajõudude eliitsõdurid jms. Teema tundlikkuse tõttu riskib iga kirjutaja kas ühe, teise või koguni mõlema poole pahameelega.

Siinse artikli eesmärgiks on kirjeldada Saksa relvajõudude koosseisus olnud eesti üksuste nomenklatuuri, struktuuri ja alluvussuhteid.¹ Selles vallas valitseb veel väga suur segadus, mille markantseks näiteks on eesti üksuste loetelu "Auraamatuse Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele".² Seni parima käsitluse eesti üksustest Saksa relvajõududes on kirjutanud Toe Nõmm 1990. aastate alguses, kuid tema analüüs ei ulatu üksiküksuste tasemeni.³

Saksamaa relvajõudude struktuur⁴

Sõjavägi on kindla struktuuri ja täpselt määratud alluvusvahekordadega organisatsioon konkreetsete ülesannete täitmiseks. Saksa relvajõudude maaväe struktuur väiksematest üksustest suuremateni

¹ Artiklis on kasutatud M. Maripuu ja A. Kuusiku poolt 2000. aasta juulis Saksamaa Liiduvarhiivi Sõjaarhiivi välja valitud ja kopeeritud dokumente, millele on ka viidatud, ning Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni jaoks P. Kaasiku, M. Raudvassari, A. Niglase ja T. Hiio poolt koostatud raporteid eesti üksuste kohta, mida eraldi viidatud ei ole.

² Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele. Pro Patria 12. Koost. H. Lindmäe, A. Kurgvel. Tallinn, 1998, lk 17–20.

³ T. Nõmm, Eesti üksustest Saksa sõjaväes. *Akadeemia* 1990, nr 1, lk 113–135.

⁴ Allikateks põhiliselt internetis kättesaadavad materjalid: www.feldgrau.com, www.skalman.com.

oli meid huvitaval ajajärgul järgmine: jagu (*Gruppe*; ~10 meest), rühm (*Zug*; 3 jagu), kompanii (*Kompanie*; 3–4 rühma), pataljon (*Bataillon*; eriuksustes ka *Abteilung*; 3–6 kompaniid), rügement (*Regiment*; 2–4 pataljoni ja abiuksused), brigaad (*Brigade*; 1–2 rügementi ja abiuksused), diviis (*Division*; 1–4 rügementi ja abiuksused), (armee)korpus (*Armee Korps*; 1 või mitu diviisi ja eriuksused), armee (*Armee*; 1 või rohkem armeekorpusi ja eriuksused), armeegrupp (*Armeegruppe*; 2–3 armeed; samal ajal ka *Armee-Abteilung*, mis koosnes ühe armee mõnest korpusest) ja armeede grupp (*Heeresgruppe*; suurim organisatsiooniline üksus). Oli ka teistsuguseid, lühiajalisi formeeinguid, näiteks 1944. aastal Eesti lahingute ajal formeeritud võitlusgrupid.

Peale armee, laevastiku ja lennuväe saatis Saksamaa Teise maailmasõtta ka välipolitseinikest moodustatud üksused, lisaks formeeriti eliitüksustena Relva-SSi diviisid. Edaspidi kasutan terminit “relvajõud” kõigi relvastatud sõjaväeüksuste üldnimetusena. Terminit “armee” kasutatakse kahes tähenduses: nii *Wehrmacht*’i sünonüümina, eristamaks seda Relva-SSi ja politseiüksustest, kui ka konkreetse (oma numbriga) väekoondise tähenduses.

Et *Wehrmacht*’i koosseisus said üldjuhul võidelda ainult Saksamaa kodanikud, võimaldati Relva-SSi üksuste moodustamist ka teiste riikide vabatahtlikest. Rindeolukorra halvenedes 1943. ja 44. aastal hakati üha rohkem läbi sõrmede vaata-

ma nii vabatahtlikkuseprintsibile kui ka rassipõhimõtetele ja viimased SS-diviisid formeeriti mobiliseeritustest või teiste, purukslöödud üksuste meestest, sealhulgas üsna mitu neist ka slaavi rahvastest, kes sõja alguses veel “rassikõlbulike” hulka ei kuulunud.

Sõja alguses mobiliseeriti ka politseinikud, neist moodustati politseirügementid, mis 1943. aastal nimetati ümber SS-politseirügementideks. Lisaks moodustati politseinikest reserv-politseipataljonid. Politseirügemente kasutati okupeeritud aladel tagala julgestamiseks ja neid oli üle kolmekümne. Eesti idapiiri taga tegutses 9. politseirügement ja mõned reserv-politseipataljonid.

1. Saksa sõjaväe- ja julgeolekuasutuste struktuur Eestis

Eesti vallutasid 1941. aasta juulist detsembrini armeede grupi “Nord” 18. armee peamiselt XXVI armeekorpusel allutatud diviisid (61., 93., 217., 254., 291.). Need diviisid liikusid edasi koos rindegaga, peatudes joonel, kus rinne 1941. aasta lõpus stabiliseerus. XXVI korpus kaotas 9. juulist 20. augustini Eestis surnutena 74+1550, teadmata kadunutena 9+290 ning haavatutena 220+5720 meest (ohvitserid+allohvitserid-sõdurid).⁵

See loetelu ei hõlma Saksa relvajõudude kõiki inimkaotusi, sest Lääne-Eesti ja saarte vallutamisel XXVI korpus ei osa-

nu, members.tripod.de, www.angelraybooks. www.sci.pfu.edu/~vplotn/page/German/background.html. Kasutatud augustis 2001.

⁵ Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiiv (edaspidi BA MA) RH 24-26/27b. F. Feldzug in Estland (9.7.–20.8.1941).

lenud (küll aga mõned ülalnimetatud diivisid), ning ka Saksa vägedega koos teutsunud eestlaste kaotusi (107 meest surnutena⁶). Viimastele tuleb juurde liita ka metsavendade kaotused kokkupõrgetes Punaarmee ja hävituspataljoniudega sõja algusest alates. Neid aga on sageli raske eristada tsiviilelanike langemisest sõjakuritegude ohvriks. Langenute arvude võrdlemine annab ühe võimaliku mõõtkava Saksa vägede ja eestlaste omaalgatuslike üksuste sõjalise panuse hindamiseks Eesti vabastamisel. See aga ei vähenda sugugi eestlaste panuse poliitilist tähtsust.

Koos lahingudiivisidega tungis Eestisse ka Riigi Julgeoleku Peaameti (RSHA) haldusalasse kuuluva eriüksuse – *Einsatzgruppe A* (EG A) – allüksus *Einsatzkommando 1a* (EK 1a). EG A eesmärgiks oli vallutatud alade poliitiline tasalülitamine, st kommunistide, juutide ja vaimuhaigete ning teiste Kolmanda Riigi võimalike vastaste vangistamine või hävitamine, ülevaate andmine kohalikust olukorrast ja tsiviilvõimule ülemineku ettevalmistamine. EG-de juhtkond koosnes üldiselt SSi luure- ja vastuluureteenistuse (SD)

ametnikest. Ka EG A liikus rinde kannul edasi, selle baasil formeeriti RSHA-le alluvad julgeolekupolitseiasutused riigikomissariaadis “Ostland”. EK 1a ülem *SS-Sturmbannführer*⁷ dr Martin Sandberger nimetati Julgeolekupolitsei ja SD ülemaks Eestis.⁸

Sõjaväe okupatsiooniasutused ja -üksused

Alad, kus sõjategevus oli lõppenud, kuid kus ei olnud veel sisse seatud tsiviilvalitsust, jagunesid armee tagalaks (kuni 20 km rindest) ja armeede grupi tagalapiirkonnaks (20–50 km rindest).

Armeede grupi “Nord” tagalapiirkonna ametlik nimetus oli *rückwärtiges Heeresgebiet 101*, hiljem *rückwärtiges Heeresgebiet (Rußland) Nord*, selle ülemjuhataja oli jalaväekindral Franz von Roques, alates 1. aprillist 1943 jalaväekindral Kuno-Hans von Both.⁹ Tagala peakorter oli Võrus.

Adolf Hitleri korraldusega 29. novembrist 1941 anti Eesti ala sama aasta 5. detsembrist tsiviilvalitsuse alla. Okupeeritud aladel teostas tsiviilvõimu Alfred Rosenbergi juhitud Okupeeritud Idaalade

⁶ T. Nõmm, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 115. Nõmm toetub selles väites Omakaitse Peavalitsuse andmetele (ERA R 358-2-2. L 16, 17, 57–102, 129).

⁷ SSi ohvitseriaustmed: *Untersturmführer* (leitnant), *Obersturmführer* (ülemleitnant), *Hauptsturmführer* (kapten), *Sturmbannführer* (major), *Obersturmbannführer* (kolonelleitnant), *Standartenführer* (kolonel), *Oberführer* (–), *Brigadeführer* (brigaadikindral), *Gruppenführer* (kindralmajor), *Obergruppenführer* (kindralleitnant), *Oberstgruppenführer* (kindralkolonel), *Reichsführer-SS* (kindralvälimarssal) jne. Samasugused auastmed olid ka SA-l, kuid SA auastmeid käsitleti tsiviilteenistusastmetena. SA auastmed olid riigikomissariaatide ja kindralkomissariaatide ametnikel.

⁸ *Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941* (Reproduced from the holdings of the U. S. Holocaust Memorial Museum Archives); H. Krusnic, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1998; S. Mylliäinen, *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944*. Helsinki, 1973.

Riigiministeerium. Sellele allusid riigi- ja kindralkomissariaadid. "Ostlandi" (Eesti, Läti, Leedu, Valgevene) riigikomissar oli Hinrich Lohse ja Eestimaa kindralkomissar SA-Obergruppenführer Karl Sigismund Litzmann. Erinevalt Lätist ja Leedust sõjaväe haldusvõimu Eestis ei lõpetatud, oma tähtsuse tõttu idarinde põhjalõigu varustusosalana jäi ta ka relvajõudude tegevuspiirkonnaks. Kui riigikomissari aparaadi juurde Riias oli nimetatud Wehrmacht'i ülemjuhataja, kes tegeles põhiliselt riigikomissariaati puhkusele saadetud üksuste majutuse jms probleemidega, siis ülemjuhatajaks Eestis jäi kindral Franz von Roques, kes tiitlile "armeede grupi "Nord" tagalapiirkonna ülemjuhataja" lisaks sai tiitli "(Wehrmacht'i) ülemjuhataja Eestis".

Hjalmar Mäe juhitava Eesti Omavalituse moodustas 15. septembril 1941 von Roques. 5. detsembril allutati Eesti Omavalitsus kindralkomissarile.

Tagala ülemjuhatajatele allus rida üksusi. Idarinde armeede gruppide tagalapiirkondade julgestamiseks formeeriti 1941. aasta varakevadel üheksa julgestusdiviisi, kolm iga tagalapiirkonna jaoks (armeede grupi "Nord" tagala jaoks nr 207, 281 ja 285). Iga julgestusdiviisi koos-

seisu kuulusid jalaväerügement ning iseisvad maakaitseväe- ja vahipataljonid. Eestis olid maakaitseväepataljonid nr 306, 636, 859, 860 ning 609. vahipataljon. Hiljem formeeriti nendest julgestusrügemendid. Eesti piiridel paiknes 207. julgestusdiviisi staabiga Tartus, mille alluvuses formeeriti 94. julgestusrügement. 207. julgestusdiviisi üksused löödi puruks Eesti kaitselahingutes. 207. diviisile allus ka 112. politseipataljon. Politseipataljonide n-ö ülemjuhataja oli kõrgem SS- ja politseijuht armeede grupi "Nord" tagala peakorteri juures. 1941–42 oli sellel ametikohal SS-Gruppenführer ja politsei kindralleitnant Hans-Adolf Prützmann, hiljem täitis tema kohustusi riigikomissariaadi "Ostland" kõrgem SS- ja politseijuht SS-Obergruppenführer ja politsei kindralleitnant Friedrich Jeckeln.

Julgeoleku- ja politseiasutused¹⁰

"Ostlandi" riigi- ja Eestimaa kindralkomissariaadis tegutsesid kaks konkureerivat julgeolekustruktuuri. Heinrich Himmlerit kui SSi riigifüürerit ja Saksa politseijuhti esindas riigikomissariaadis Jeckeln. Temale allus SS- ja politseijuht Eestis SS-

⁹ BA MA RH 22/255. Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht OKW/WFSt/Abt. L-IV/Verw.-Nr. 841/41. Führerhauptquartier den 29. November 1941. Abschrift; RH 22/255. Befehlshaber d. rückw. Heeres.-Geb. Nord (Befehlshaber in Estland). Ia Tgb. Nr. 1577/41 geh. Korps-Befehl. Betr.: Übernahme des Befehls in Estland. H. Qu., den 6.12.1941; RH 22/255. Sich. Div. 207. Stand 18.11.[1941] [armeede grupi "Nord" tagala ülemjuhatajale alluvate üksuste skeem]; *Ametlik Teataja* 1941. 1. 1, 1941. 10. 50.; S. M y l l y n i e m i, Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 80; A. P u r r e, Võitlused Eestis 1944. Rmt-s: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas [Edaspidi: ERR]. Vihik IX, Stockholm, 1960, lk 52; J. L o n g, German Security Units in Total War. Draft. www.geocities.com/CapeCanaveral/2072/twsec.html. Mai, 2001; www.skalman.nu.

¹⁰ S. M y l l y n i e m i, Die Neuordnung der Baltischen Länder; O. A n g e l u s, Tuhandedalitseja maa. Stockholm, 1956, lk 216.

Oberführer Hinrich Möller. Oluline roll oli ka teisel Himmleri haldusala struktuuril, RSHA-I. Seda esindas riigikomissariaadis Julgeolekupolitsei ja SD ülemjuhataja ja EG A ülem Walter Stahlecker, pärast tema hukkumist 1942. aastal neli vähem tuntud ohvitseri. Julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis oli Martin Sandberger, 1943. aasta septembrist *SS-Sturmbannführer* Bernhard Baatz. Kui riigikomissariaadis jäi peale Jeckeln, siis Eestis oli suurem roll Sandbergeril. Kolmas politseistruktuur, korrapolitsei, mis ametlikult allus kindralkomissarile ja millele omakorda allus alates 1942. aasta jaanuarist Omakaitse, oli vähem tähtis. Selle ülem Eestis oli kolonel von Thaden.

2. Eesti üksuste formeerimine

Okupeeritud alade kodanike värbamine või mobiliseerimine on rahvusvahelise õigusega keelatud. NSV Liidu ja Saksamaa sõjas eksisid selle vastu mõlemad sõdivad pooled. Sõja alguses ei olnud Saksamaa kõrgem juhtkond nõus lubama okupeeritud aladel kohalike elanike üksuste moodustamist. Sõda oli Saksamaa sõda ja seda pidid pidama Saksa relvajõud; lisandusid Kolmanda Riigi juhtkonna rassikaalutlused, samuti hirm, et okupeeritud alade elanike arvestatav panus bolševismivastasesse võitlusse võiks anda alust nende nõudmistele iseseisvuse taastamiseks (või saavutamiseks). Rinde edasiliikumise aeglustumine 1941. aasta sügisel, suured kaotused ning vajadus vallata sõjavange, keda oli oodatust rohkem, ja võidelda tagalasse jäänud Punaarmee

üksuste ning tagalas formeeritud partisaaniüksustega sundisid Saksamaa juhtkonda oma seisukohta muutma. Nii formeeriti 1941. aasta sügisel ja 41./42. aasta talvel kohalikest elanikest hulgaliselt kuni pataljonisuurusi üksusi, mis kandsid üldnimetust *Schutzmannschaft*. Eesti keeles kasutatakse nende kohta sõna "kaitsepataljonid", kuid saksa termini sisu oli laiem, selle alla mahtus ka mitteregulaarne Eesti Omakaitse.

Kaitsepataljonid moodustati vabatahtlikest, kuid alates 1943. aastast, rindeolukorra edasise halvenemise tõttu ja kaotuste ning vabatahtlikesse SS-leegionidesse lahkunud meeste korvamiseks, hakati nendesse eri ettekäänatel saatma ka mobiliseeritud mehi. Ehkki enamik vabatahtlikest soovis võidelda eesliinil Punaarmee vastu, sai see tegelikult võimalikuks alles 1943.–44. aastal. Siis formeeriti vabatahtlikest ja mobiliseeritustest Relva-SSi üksused, mobiliseeritustest ka piirikaitserügemendid, millega hiljem liideti kaitse- ja politseipataljonide riismed.

Vabatahtlikkuse küsimus

Vabatahtlikud eesti üksused formeeriti põhiliselt 1941–42. Samuti olid vabatahtlikud esimesed Eesti Leegioni astunud mehed, vabatahtlikke oli ka kõigis ülejäänud eesti üksustes, mis muidu komplekteeriti mobiliseeritustest või oma ametikohtadelt nendesse üksustesse suunatud meestest.

Tuleb tähele panna erisuguseid asjaolusid, mis vabatahtliku üksuse liikmeks astumist põhjustasid. Neid inimesi, kes vabatahtlikuna lihtsalt sellepärast sõtta lä-

hevad, et neile meeldib sõdur olla, oli ja on üsna vähe. 1941. aastal oli vabatahtlikkus pigem tingitud soovist võidelda Eesti Vabariigi okupeeritud NSV Liidu ja bolševike vastu. Loodeti, et aktiivne osalemine bolševismivastases võitluses võimaldab taastada Eesti iseseisvuse. 1941–43, kui Saksamaa võit sõjas näis veel võimalik, loodeti sellega saavutada Eestile paremaid tingimusi “Uues Euroopas”. Pärast Stalingradi lahingut, eriti aga 1944. aastal, mil Punaarmee lähenes Eesti piiridele või oli need juba ületanud, loodeti, et kui Punaarmee pole Eestit sõja lõpuks vallutanud, on pärast sõda võimalik läänehitlaste toel Eesti iseseisvust taastada.

Teiseks, osalemine võitluses NSV Liidu vastu pakkus mõningaid soodustusi: näiteks oli sõjategevuses osalenud meestel lihtsam jätkata õpinguid kõrgkoolides või nendesse astuda. Üheks põhjuseks oli ka elatusallikate nappus 1941. aastal. Sõjaväeteenistuses maksti palka. Kolmandaks, eriti 1941. aastal astusid vabatahtlikuna idarindel võitlevatesse üksustesse ka mehed, kes võisid karta arreteerimist 1940.–41. aastal toime pandud tegude eest, samuti oli idarindele saatmine üks võimalikke karistusi toonaste väiksemate süütegude eest. Neljandaks, pärast Eesti Leegioni väljakuulutamist 28. augustil 1942 astusid sellesse vabatahtlikuna paljud idapataljonide ja kaitsepataljonide mehed, et pääseda lõpuks eesliinile korralikult varustatud üksuses ja eesti ohvit-

seride juhtimise all.

Vabatahtlike arv oli võrdelises sõltuvuses Saksamaa edust rindel. Too arv hakkas vähenema pärast kaotust Stalingradi all, eriti aga pärast seda, kui sai selgeks, et sakslased ei ole huvitatud Eesti iseseisvuse taastamisest. Samuti vähendasid võimalike vabatahtlike indu rindelt tulnud meeste jutustused sakslaste halvast suhtumisest eestlastesse, eesti üksuste saatmisest partisanide vastu, halvast varustamisest nii relvade kui moonaga ja sakslaste kohatisest küündimatuses sõjapidamisel.¹¹

Mobilisatsioonid¹²

Eestis toimus neli suuremat mobilisatsiooni, lisaks väiksemad üksikute kategooriate meeste mobilisatsioonid. Mobilisatsioon Saksamaale evakueeritud eestlaste seas 1945. aastal ebaõnnestus.

Esimene mobilisatsioon aastakäikudele 1919–1924 kuulutati välja 24. veebruaril 1943. Mobiliseeritutele anti valida, kas nad soovivad astuda Eesti Leegioni, *Wehrmacht*'i abiteenistusse või minna tööle Saksamaale sõjatööstusesse. Selle mobilisatsiooniga saadi Eesti Leegioni 5000 meest.

Teise mobilisatsiooni kuulutas Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe välja 26. oktoobril 1943 ja see hõlmas 1925. aastal sündinud mehi: kes olid lõpetanud gümnaasiumi eelviimase klassi, said kätte lõ-

¹¹ Vt nt V. J ü r i s s a a r, Kahe rinde vahel. Kolonel Rebasega idavõitlustes. Tartu, 1997.

¹² *Ametlik Teataja*, 1943. 21 ja 1944. 3. 4.; *Eesti Sõna* 08.02.1944; T. N õ m m, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 129; O. A n g e l u s, Tuhande valitseja maa, lk 246; H. M ä e, Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, 1993, lk 31–32.

putunnistused, ülikooli astunud arvati ülikoolist puhkusele olijateks. Selle mobilisatsiooni eest kõrvalehoidjaid oli palju, suur osa neist põgenes Soome, kus nende baasil moodustati Soome armee 200. jalaväerügement, osa varjus ka Eesti metssadesse. Siiski saadi 3300 meest Eesti Leegioni ning 400 (kes SSile kõlbmatud) täiendusena ida- ja politseipataljonidele. 10. detsembril 1943 laiendati mobilisatsioonikäsku ka seni mobiliseerimata 1924. aastakäigu meestele.

Kolmanda, kõige suurema mobilisatsiooni kuulutas Mäe välja 30. jaanuaril 1944. Selle alla kuulusid aastakäikude 1904–1923 mehed, kellel enne 21. juunit 1940 oli Eesti Vabariigi kodakondsus. Seda mobilisatsiooni toetas oma raadio-kõnes ka Eesti Vabariigi õigusjärgne peaminister presidendi ülesannetes Jüri Uluots. Veebruari lõpuks tuli kokku 32 000 meest.

Neljanda mobilisatsiooniga 2. augustil 1944 kutsuti 1927. aastal sündinud poisid lennue abiteenistusse. Tööteenistuse alusel võeti sinna ka nooremaid, nii et poiste vanus oli 15–17 eluaastani.

Ametikohajärgselt Saksa relvajõudude koosseisu suunatud mehed¹³

Saksa väejuhatuse otsis võimalusi korvata oma inimkaotusi meestega, kel oli lahingukogemusi või kes olid saanud sõjalise väljaõppe, kuid seni mingil põhjusel sõjategevusest kõrvale jäänud. Eeskätt puu-

dutab see politseipataljonide ja Eesti Leegioni formeerimist ja nende üksuste kaotuste korvamist uute meestega. Samuti oli Punaarmee 22. Eesti territoriaalkorpuse ja hiljem 8. Eesti Laskurkorpuse koosseisust Saksa poolele üle tulnud või vangi langenud eestlastele üheks sõjavangilaagrist vabastamise tingimuseks liitumine idarindel võitlevate eesti üksustega.

Eesti korrapolitsei ülema kolonel von Thadeni korraldusel algas 1942. aasta detsembris Omakaitse kasarmeeritud üksuste ümberformeerimine vahi-kaitsepataljonideks, mille liikmed pidid teenima tähtajatult. 1943. aasta kevadest hakati politseipataljone moodustama Eesti välipolitsei baasil. Alguses oli plaanis saata mehed rindele või täitma politseifunktsioone väljapoole Eestit kuueks kuuks (2 kuud väljaõpet + 4 kuud rindel), kuid osa mehi jäi rindele kuni lahingutegevuse lõpuni.

27. märtsil 1943 andis Hjalmar Mäe Eesti ohvitseridele ja allohvitseridele korralduse astuda vabatahtlikult Eesti Leegioni. Lisaks sõlmis ta kokkuleppe Julgeolekupolitsei ja SD ülema Sandbergeriga, et Eesti Julgeolekupolitsei saadab kuueks kuuks Eesti Leegioni kolmandiku oma eestlastest ohvitseridest ja allohvitseridest. Selle aja möödudes pidid järelejäänud mehed tagasi pöörduma ja Leegioni tuli saata järgmine kolmandik. Kokku sai Eesti Leegioni julgeoleku- ja välipolitseist umbes 250 ohvitseri ja allohvitseri. 43. Eesti SS-rügemendi I pataljoni ülema-

¹³ ERA R-358-1-1. L 59; R 358-1-34. L 17; R 358-2-6. L 76, 21p–22; R 358-2-7. L 13; T. N õ m m, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 122; E. R a i g, Fakte ja mälestusi. [USA], 1979, lk 90.

na läks sõtta ka Eesti Julgeolekupolitsei senine ülem Ain-Ervin Mere.

Wehrmacht'ile allumise küsimus

Wehrmacht'ile allumise või mitteallumise küsimus on oluline, sest *Wehrmacht*'i Nürnbergis kuritegelikuks ei kuulutatud. Seepärast on mõned autorid püüdnud iga hinna eest tõestada ühe või teise üksuse allumist just nimelt *Wehrmacht*'ile. Mittesaksa üksuste moodustamine *Wehrmacht*'i koosseisus ei olnud lubatud. Kui aga julgestusülesanneteks ja ehitustöödeks armeede lähitagalas mehi ei jätkunud, lubati *Wehrmacht*'il nn "idarahvastest" kaitse-, ehitus- ja pioneeripataljone moodustada. Sealjuures oli *Wehrmacht*'il selliseid üksusi võimalik luua meestest, kes olid *Wehrmacht*'i haldusalas, st armeede tagalaülemate võimupiirides. Nendeks olid peamiselt sõjavangid. Territooriumidel, kus oli sisse seatud tsiviilvalitsus, kuulusid potentsiaalsed värvatavad ja vabatahtlikud juba SSi ja politseijuhtide võimu alla ning nendest formeeriti politseile, hiljem SSile alluvaid üksusi. Selle tõttu oli *Wehrmacht*'i alluvuses väga palju eri rahvustest sõjavangidest moodustatud idaüksusi, kuid suhteliselt vähe eesti üksusi. *Wehrmacht*'ile allusid vaid eesti julgestusgrupid ja idapataljonid ning eesti lennuüksused. Rindeolukorras olid ka paljud politseiüksused allutatud *Wehrmacht*'i üksustele, kuid moodustati ja varustati neid ikka SSi ja politseijuhtide käsul. Loomulikult ei sõltunud üksuste alluvus vähimalgi määral ei üksuste liikmetest, ülematest ega Eesti Omavalitsuse asutustest.

Wehrmacht'i idaüksused allusid 1941–

42 armeede tagalaülematele. 13. detsembril 1942 loodi maaväe idaüksuste juhtimiseks eraldi ametikoht, maaväe idaüksuste inspektor. 1943. aasta alguses nimetati see maaväe idaüksuste kindraliks ja 1. jaanuaril 1944 vabatahtlike väekoondiste kindraliks. Idaüksuste kindralile allusid idaüksuste ülemad armeede juures. Üsna palju idaüksusi oli rakendatud ka läänerindel.

3. Eesti üksused Saksa relvajõududes – lühiülevaade

Siin pööratakse põhitähelepanu üksuste nomenklatuurile, formeerimise asjaoludele ja alluvusvahekorrale. Üksuste "lahingutee" jääb ruumipuudusel põhjalikult käsitlemata. Samuti jäävad vaatluse alt välja mõned üksused: SD pataljon, tollipiirikaitsepataljonid nr 43–45 jm, aga ka lenn väepoiste saatus ning Omakaitse koosseis ja võitlused 1944. aastal.

Väljaspool Eestit formeeritud pataljonid "Ostland" ja "Erna"

Relva-SSi pataljon "Ostland" (alates 1942. aasta algusest 304. politseipataljon) formeeriti alates 6. juulist 1941 Saksa politsei õppelaagrites Stansdorfis Berliini lähedal ja Frankfurdis Oderi ääres eestlastest ning lätlastest, kellel oli õnnestunud ümber- ja järelümberasujatena Saksamaale pääseda. Pataljon koosnes ühest läti ja kahest eesti kompaniist.

1941. aasta oktoobris saadeti pataljon Ukrainasse, kus see täitis julgestusülesandeid ja võitles partisanide vastu Žitomiri,

Lvovi ja Kiievi ümbruses. 1942. aasta sügisel saadeti osa pataljoni eestlastest Eesti Leegioni õppelaagrisse Debicas Poolas. Eesti poolpataljoni likvideeriti lõplikult 1943. aasta septembris. Üldse oli eesti poolpataljonis ca 350 meest.¹⁴ Tuleb tähele panna, et ümberasujatena olid enamik neist ilmselt Saksamaa kodanikud.

“Erna” rühm moodustati Soomes elanud ja pärast Nõukogude okupatsiooni algust Soome põgenenud eestlastest. Rühma loomise initsiaator oli Eesti sõjaväeatašee Soomes major Aksel Kristian. Pärast NSV Liidu ja Saksamaa sõja algust kutsus ta 23. juunil 1941 kutseelised eesti mehed Munkkiniemi koolimajja, kus neist koostöös Soome ja Saksa sõjaväeluuratega formeeriti luureüksus. Kokku saadi 65 rivikõlblikku meest. “Erna” rühma liikmed olid ametlikult Soome armee vabatahtlikud. Pärast rühma paiskamist Punaarmee tagalasse 1941. aasta juuli alguses liitusid sellega metsavehnad ja seda üksust nimetatakse “Erna” pataljoniks.

“Erna” rühma ülem oli kolonel Henn-Hans Kurg, viimane Eesti sõjaväeatašee Prantsusmaal. Rühm täitis luureülesandeid, kuid võitles ka hävituspataljoni ja NKVD üksuste vastu. “Erna” rühma tegevus lõppes ametlikult 6. augustil 1941, kui rühm ületas rindejoone. Sel ajal oli

rühmas 48 sõdurit ja allohvitseri ning 10 ohvitseri.

1941. aasta augustis moodustus “Erna” rühma ümber nn “Erna” II. See oli metsavendade arvel täienenud kolmekompaniiline pataljon. Pataljoni osales augustis Harjumaa vabastamisel *Wehrmacht*’i 217. jalaväediviisi 311. rügemendi koosseisus ning septembris Muhu- ja Saaremaa vabastamisel. Septembri lõpus toodi pataljon Tallinna ja saadeti 10. oktoobril 1941 laiali.¹⁵

Metsavendade ja Omakaitse üksused¹⁶

1941. aasta juulis, augustis ja septembris osalesid peaaegu kõigis Eesti maakondades võitlustes Punaarmee ja hävituspataljoni vastu ka metsavendade ja Omakaitse üksused, kokku üle 1500 mehe. Üks tuntumaid oli major Hans Hirvelaane pataljon, mis moodustati augusti alguses Türil ning osales Rapla ja Lääne-Eesti vabastamisel. Pärast Mandri-Eesti vabastamist saadeti üksus sakslaste poolt laiali, nagu ka teised metsavendade ja Omakaitse lahingüksused. Vaid pataljoni 3. kompanii kapten Johannes Kanti juhtimisel võitles *Wehrmacht*’i 217. jalaväediviisi 311. rügemendi III pataljoni koosseisus kuni 8. novembrini 1941.

¹⁴ A. A n d r e s s o n, Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kiievis. Rmt-s: ERR, VI. Stockholm, 1958, lk 85–94.

¹⁵ Erna salga organiseerimine. Rmt-s: ERR, V. Stockholm, 1957, lk 170–172; H. L o s s m a n n, Kehra metsast Kautla soosaarele. Sealsamas, lk 63–82; H. L o s s m a n n, “Erna II” operatsioonid saarte vabastamisel. Sealsamas, lk 138–144; T. P a r m i n g, Fighting for What and Whom? *Our Life*: English-language supplement to the Estonian weekly *Meie Elu* (Toronto) 18.02.1998.

¹⁶ T. N õ m m, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 115; J. K a n t, Hirvelaane pataljon. Pataljoni koosseis ja juhtkond. Rmt-s: ERR, V, lk 17–18.

4. Vabatahtlikud üksused *Wehrmachti* alluvuses

Julgestusgrupid ja idapataljonid¹⁷

1941. aasta augustist 1942. aasta veebruarini formeeriti 18. armee ülemjuhataja Georg von Küchleri korraldusel armee tagala julgestamiseks pataljonisuurused julgestusgrupid, mille ettenähtud suuruses oli neli kompaniid, kokku ca 700 meest. Julgestusgruppide sõdurite ja ohvitseridega sõlmiti üheaastased teenistuselepingud.¹⁸ Iga pataljoni juures oli sakslasest sideohvitser ja pataljoni kuulus kuni kümme Saksa sõdurit, allohvitseri ja sõjaväeametnikku.

181. ja 182. julgestusgrupp formeeriti 1941. aastal augustis Tartus, Viljandis ja Põltsamaal, 183. julgestusgrupp 1941. aasta sügisel Pärnus Pärnu- ja Järvamaa meestest ja 184. augustis Virumaal Rakvere, Lüganuse, Püssi ja Narva meestest. 185. julgestusgrupp moodustati 1941. aasta sügisel Tallinnas kui Esimene Eesti Eripataljon, mis oli mõeldud politseiteenistuseks Leningradis, hiljem saadeti lihtsalt rindele. Korralduse viimase, 186.

julgestusgrupi formeerimiseks andis Karl von Tiedemann 2. veebruaril 1942. Õigupoolest andis ta korralduse formeerida Eestis ja 18. armee tagalas üks julgestusregiment, mis koosneuks 16 kompaniist. Rügemendi formeerimise esimeseks etapiks oluks 186. eesti ja 187. (ingeri)soome julgestusgrupi moodustamine vastavalt Narvas ja Volossovo lähedal. Lisaks formeeriti venelastest 188. ja 189. julgestusgrupp. Näib, et 186. julgestusgrupp ei saavutanud kunagi täiskoosseisu (1. mail 1942 oli selles 257 meest) ning liideti suvel-sügisel Narvas asuva julgestusgruppide väljaõppe- ja tagavarapataljoniga. Peale selle asus Narvas tagavara- ja väljaõppe-julgestusgrupp. Selles üksuses oli 1. mail 1942. aastal 337 meest. Kokku oli 1. mail 1942 eesti julgestusgruppides 4050 meest, sh 124 ohvitseri ja 543 allohvitseri.

Julgestusgrupid allusid 18. armee tagaläilemale. Julgestusgruppide kompaniide numeratsioon oli ühine, viimase eesti kompanii numbriks kavandati 26. Igas julgestusgrupis oli neli kompaniid. 183. ja 184. julgestusgrupile allusid ka iseseisvalt tegutsevad 13. ja 17. kompanii.

¹⁷ BA MA RH 23/278. Kdt. r. a. 583. Qu. Nr. 4524. Betr: Stärkemeldungen der estnischen Sicherungsgruppen. St. Qu., den 7.5.42; RH 26-207/14a. Sicherungs-Division 207. Abt. Ia, Az. 7, Nr. 119/42 geh. Betr.: Aufstellung von estn. Sich. Abteilungen für A. O. K. 18. Dorpat. den 2.2.1942; RH 19 III/251. Armee-Oberkommando 18. Abt. Ia Nr. 16131/43 geh. Dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord. A. Gef. St., den 9.11.1943; Heeresgruppe Nord Ia Nr. 9498/43 geh. An Kommandostab Reichsführer SS und Höh. SS- und Pol. Fhr. Russland Nord und A.O.K 18. Fernschreiben 14.11.1943; RS 3-20/1. Stammtafel des III./SS-Freiw. Gren. Rgt. 46 (estn. Nr. 2); RS 3-20/1. Stammtafel des SS-Freiwilligen Grenadier Regiment 47 (estn. Nr. 3); V. J ü r i s s a a r, Kahe rinde vahel; ERR, VII. Stockholm, 1959, lk 56–104, 123–128; www.angelraybooks.com. Juuli 2001.

¹⁸ Die Verpflichtung erfolgt auf ein Jahr aufgrund einer von jedem einzelnen zu unterschreibenden Verpflichtungserklärung. BA MA RH 26-207/14a. Merkblatt für die Einstellung estnischer Freiwilligen in Sich.-Gruppen der 18. Armee. Kdt. r. A. Undatiert.

1942. aasta sügisel lõppesid julgestusgruppide liikmete teenistuslepingud. Et augustis oli välja kuulutatud vabatahtlike värbamine Eesti Leegioni, lahkusid paljud mehed leegioni õppelaagrisse. Lisaks olid julgestusgruppid kandnud kaotusi. Selle tõttu reorganiseeriti kuus eesti julgestusgruppi kolmeks idapataljoniks (numbritega vastavalt 658–660), mis eestikeelses kirjanduses on tuntud ülemate nimede järgi ka kui Rebase, Soodeni ja Ellrami pataljonid. Lisaks formeeriti 13. kompanii baasil 657. üksik idakompanii. Narvas asuv täiendusüksus nimetati idatäienduspataljoni.

Idapataljonid allusid 18. armee idaüksuste ülemale nr 711, välja arvatud 657. idakompanii, mis allus 16. armee idaüksuste ülemale nr 710. 658. ja 659. idapataljon võitlesid Ilmeni järve ja Volhovi jõe ääres, taandusid Saksa üksuste taganemist kattes üle Novgorodi ja Pihkva Eestisse, kus saadeti veebruaris 1944 Narva rindele. 660. idapataljon asus Jamburgis (Kingissepp), taandus 1944. aastal üle Luuga, Pljussa ja Pihkva Eestisse ning saadeti samuti Narva rindele. 657. üksik idakompanii võitles partisanide vastu Ostrovi ja Pihkva vahelise raudteeliini ümbruses.

1. augustil 1943 anti eesti idapataljonid Relva-SSi alluvusse. Kuid et Relva-SS idapataljonide vastu üldse huvi ei tundnud, need aga edasi rindel olles enam õieti kellelegi ei allunud, muutus 1943. aasta novembriks probleemiks idapataljonide varustamine ja väljalangenud meeste asendamine. 14. jaanuaril 1944 algas Punaar-

mee pealetung Leningradi all ning veebruaril alguseks jõudis Punaarmee Eesti piiridele. Idapataljonid taganesid Eestisse ja saadeti ümberformeerimisele: 660. idapataljoni baasil moodustati 18. aprillil 1944 20. Eesti SS-diviisi 46. rügemendi III pataljon, 658. ja 659. idapataljoni baasil 24. aprillil 1944 20. Eesti SS-diviisi 47. rügemendi I ja II pataljon. 657. idakompanii jaotati 20. Eesti SS-diviisi üksuste vahel.

Eesti rannakaitserügement ja lennuüksused

1941. aasta sügisel formeeriti Saksa Balti mere laevastiku ülemjuhataja admiral Theodor Burchardi initsiatiivil eesti rannakaitserügement, mis allus otse admiral Burchardi staabile. Rügemendi eesti ohvitseride tingimuseks oli, et rügementi ei kasutata väljaspool Eesti piire. 1942. aasta märtsis anti aga korraldus rügemendi allutamiseks Eesti SS- ja politseijuhile. Et rügement oli vabatahtlik ja SSi alluvuses mehed teenida ei soovinud, läks see 1942. aasta suurel reedel laiali.¹⁹

27. juulil 1941 põgenes osa Punaarmee 22. territoriaalkorpuse lennuväeüksuse eesti lenduritest Jägala baasist ja liitus metsavendadega. 1941. aasta lõpus alustas baltisakslasest eesti lendur, *Sonderführer* (ta ei olnud lõpetanud sõjakooli ja seetõttu polnud tal ohvitseriauauset) Gerhard Buschmann eesti lenduritest laevastiku käsutuses oleva merelennuväesalga formeerimist. Ametlikult allus üksus Eesti SS- ja politseijuhile Möllerile ja selle asu-

¹⁹ V. S a a r s e n, Eesti rannakaitse rügement 1941./1942. a. Rmt-s: ERR, VII, lk 52–55.

tamispäev oli 12. veebruar 1942. Lennusalk kasutas Eestisse maha jäänud trofee-lennukeid (Eesti lennuväe endised lennukid) ja ta ülesandeks oli õhuluure Soome lahe, Laadoga järve ja Läänemere idaosa kohal. 1942. aasta detsembris allutati lennusalk, mida tunti nimetuse all *Sonderstaffel Buschmann*, Himmlerile alluvale eri-lennugrupile.

1. aprillil 1943 nimetati see 127. mere-õhuluuregrupiks ja allutati 1. õhulaevastikule. Üksus koosnes kolmest lennusalgast, kaks baseerusid Ülemiste lennuväljal ja üks Ülemiste järvel. Lisaks saadi 15 Arado-95 tüüpi vesilennukit ja 8 Henschel-126 tüüpi lennukit. 1943. aasta suvel võitlesid maal baseeruvad lennusalgad Leningradi ja Pihkva vahel.

28. novembril 1943 moodustati kahest maal baseeruvast lennusalgast 11. õiste pommitajate grupp, kolmas, merelennusalk, tegutses edasi mere-õhuluure lennusalgana (1/127). Merelennusalk 1/127 jäi Tallinna kuni 22. septembrini 1944, siis läkitati Pillausse Ida-Preisimaal, kus 22. oktoobril 1944 laiali saadeti. Kolm lennukit põgenes 21. ja 22. septembril 1944 Tallinnast Rootsi.

11. õiste pommitajate grupp taandus 1944. aastal Eestisse, asudes Jõhvi ja Rahkla, hiljem Adavere ja Kärevere (Oisu lähedal) lennuväljal. Mais 1944 formeeriti

lisaks kolmas lennusalk. Õiste pommitajate gruppi rakendati Narva ja Tartu rin-del kuni Eesti mahajätmiseni septembris. 12. oktoobril 1944 saadeti grupp Heiligenbeilis Ida-Preisimaal laiali. Ülelennul Eestist Ida-Preisimaale põgenes kolm lennukit Rootsi.

Seejärel õpetati osa meestest ümber raske-õhutõrjepatareide meeskondadeks, vanemad mehed saadeti 20. Eesti SS-diviisi. 1945. aasta märtsis saadeti lendur-ohvitserid Wolfenbüttelisse, kuhu nad jäid kuni liitlastele kapituleerumiseni. Mõned lendurid lendasid ida- ja läänerindel kuni sõja lõpuni. Kokku oli eesti lennuüksustes koos teenindava personaliga üle 1000 mehe.²⁰

5. Vabatahtlikud julgestusüksused politsei alluvuses

Armeede grupi “Nord” tagala julgestusdiviiside kaitsepataljonid nr 37–42²¹

Alates 1941. aasta augustist formeeriti kaitsepataljonid armeede grupi “Nord” tagalapiirkonna julgestamiseks. Kolme pataljoni teenistuskorralduse kinnitas armeede grupi “Nord” tagala ülemjuhataja kohusetäitja kindralleitnant von Tiedemann 22. oktoobril ja kahe ülejäänu

²⁰ H. A r r o, Eesti lendurid lahingutules. Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. Tallinn, 1996.

²¹ BA MA RH 22/255. Dienstanweisung für die estnischen Schutzmannschafts-Abteilungen – E Sch A – Dorpat, Fellin und Poltsamaa. Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord. Ia Tgb. Nr. 991/41. Betr.: Dienstanweisung für die estnischen Schutzmannschafts-Abteilungen. H. Qu. den 22.10.41; RH 22/255. Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord. Ia Tgb. Nr. 1042/41. Betr.: Dienstanweisung für die estnische Schutzmannsch.-Stamm-Abteilung und die estnische Pionier-Schutzmannsch.-Abteilung. H. Qu. den 28.10.41; RH 22/259. Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord. Ia Tgb. Nr. 170/41. Betr.: Bezeichnung estn. Sich.

teenistuskorralduse 28. oktoobril 1941. Selleks ajaks olid need viis pataljoni juba moodustatud. Veel ühe kaitsepataljoni formeeris Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Tartu osakond 1941. aasta augustis Võru, Valga ja Petseri meestest. See pataljon saadeti sügisel Pihkvasse, allutati politseirügemendile "Nord". Erinevalt julgestusgruppidest sõlmiti kaitsepataljonide liikmetega teenistuslepingud kuni sõja lõpuni idarindel Venemaa vastu.

Alguses nimetati ka von Tiedemanni korraldusel formeeritud kaitsepataljone formeerimise koha järgi (vastavalt *Estnische Schutzmannschafts-Abteilung Dorpat, Fellin und Poltsamaa*). Pataljonid allusid üldiselt armeede grupi "Nord" tagala kõrgemale SS- ja politseijuhile Hans-Adolf Prützmannile ja otseselt julgestusdiviisidele alluvatele politseipataljonidele: Tartu kaitsepataljon 207. julgestusdiviisi 105. reserv-politseipataljonile, Viljandi kaitsepataljon 285. julgestusdiviisi 65. reserv-politseipataljonile ning Põltsamaa kaitsepataljon 281. julgestusdiviisi 2. reserv-politseipataljonile. Igas pataljonis oli ette nähtud kolm kompaniid, pataljoni suurusks oli 507 meest. Hiljem moodustati mõnes pataljonis ka 4. kompanii. Pataljone kasutati kompaniide ja rühmade kaupa sõjaliste objektide ja ühenduste ning sõjavangilaagrite valveks, võitluseks partisanidega jms.

28. oktoobril kinnitati väljaõppe- ja tagavara-kaitsepataljoni ja pioneeri-kaitsepataljoni teenistuskorraldused. Esimeses oli ette nähtud kolm laskurkompaniid, jahi-suuskurkompanii, pioneerikompanii ning raskekompanii (975 meest) ja teises kolm pioneerikompaniid (588 meest).

1942. aasta kevadtalvel anti kaitsepataljonidele numbrid ja nimetati nad julgestuspatallonideks (ühtluse huvides kasutan ka edaspidi nimetust kaitsepataljon). Tartu pataljon nimetati 37., Viljandi pataljon 38. ja Põltsamaa pataljon 39. kaitsepataljoniks. 40. kaitsepataljoniks nimetati Pihkvas asunud pataljon. Väljaõppe- ja tagavarapataljon sai numbri 41, pioneeripataljon numbri 42.

Pärast värbamise väljakuulutamist Eesti Leegioni lahkusid paljud kaitsepataljonide liikmed. Seetõttu vähendati kompaniide arvu ja värvati uusi mehi. 1943. aastast allusid pataljonid Saksa korrapolitseile, hakati kasutama ka nimetust politseipataljon. 1944. aastal anti patallonide liikmetele politsei auastmed. Sellest hoolimata tegutsesid kaitsepataljonid edasi armeede grupi "Nord" tagala julgestusdiviiside Saksa politseipataljonide alluvuses: 207. diviisile allusid pataljonid nr 37, 40, 41 ja 42 ning 285. diviisile 38. pataljon. 39. eesti kaitsepataljon likvideeriti 1943. aastal, mehed läksid 3. Eesti SS-brigaadi ja 287. eesti politseipataljoni. 1944. aas-

---

Abteilungen. H. Qu., den 12.3.42.; RH 26-207/17b. Sicherungs-Division 207. Abt. Ia Az. 9 Nr. 1648/42 geh. Betr.: Anwerbung für die Legion. Umgliederung der Schutz. Batl. 37 und 40. Dorpat, den 17. Oktober 1942; Sicherungs-Division 207. Abt. Ia Az. 9 Nr. 1674/42 geh. Betr.: Umgliederung des estn. Schutz. Batl. 37. Dorpat, den 24.10.1942; RH 26-207/18. Bestechungspunkte für den 15.12.[1942] beim Befehlshaber in Werro; A. P u r r e, Võitlused Eestis 1944. Rmt-s: ERR, IX, lk 60–61; V. M a d i s s o, 38. politseipataljon 1944. a. lõppvõitlus. Rmt-s: ERR, X, lk 77–87; T. N õ m m, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 117.

tal, kui Punaarmee alustas suurpealetungi idarinde põhjalõigus, moodustati juulis 37., 38. ja 40. kaitsepataljonist 2. eesti politseirügement, mis saadeti rindele Daugavpils lähedal. Augustis taandus rügement Eestisse, kus likvideeriti. 37. ja 38. pataljon saadeti Tartu rindele ja nad osalesid 28. augustil Kärevere silla juures Punaarmee tagasitõrjumisel Emajõe lõunakaldale. 40. pataljon liideti 1944. aasta augustis kas 38. pataljoni või mõne 20. Eesti SS-diviisi üksusega. 42. pataljon oli 1944. aastal Võru-Petseri rindel ja hiljem samuti Emajõe joonel. Saksamaale pääsenud kaitsepataljonide liikmed liideti 20. Eesti SS-diviisiga.

Eesti SS- ja politseijuhi korraldusel värvatud üksused – kaitsepataljonid nr 29–36²²

Eesti SS- ja politseijuhi *Oberführer* Hinrich Mölleri korraldusel alustati 1941. aasta sügisel Omakaitse vabatahtlikest kaitse-vahipataljonide (ühtluse huvides edaspidi samuti kaitsepataljonid) moodustamist. 29. pataljoni formeerimiseks andis Möller korralduse 1. novembril 1941. See loodi vahiteenistuseks Tallinnas, kuid saadeti 1942. aasta märtsis Leningradi rindele, kus oli 1943. aasta jaanuarini. Seejärel toodi Eestisse puhkusele, kaotuste ja Legioni lahkunute tõttu oli pataljon nii kokku kuivanud, et likvideeriti ja järelejäänud mehed saadeti teistesse pataljoni-

desse. 33. kaitsepataljon formeeriti talvel 1941/42 Tartus ja saadeti kohe Leningradi rindele sulgema piiramisrõngast Oranienbaumi platsid ümber. Seal oli see kuni 1942. aasta detsembrini. Siis oli pataljonis 600 meest, staap asus Strelnas. Sama aasta lõpus toodi pataljon Eestisse ja saadeti laiali, osa mehi oli läinud Legioni.

30. kaitsepataljoni kohta on esimesed andmed 1942. aasta augustist, kui see asus Tallinnas ja koosnes 80st mehest. Pataljon likvideeriti 1943. aasta jaanuaris. Ilmselt see pataljon täiskoosseisu ei saavutanudki, mehed saadeti teistesse pataljonidesse. Sama kehtib ka 31. kaitsepataljoni kohta, mis oli 1942. aasta augustis Rakveres ja kus oli 40 meest, ning 32. kaitsepataljoni kohta. 34. kaitsepataljon formeeriti Valgas ja Võrus. Kohe pärast formeerimist anti enamik meestest 36. kaitsepataljoni ning 34. pataljon likvideeriti 1942. aastal ja number anti *Organisation Todt*'i (OT, sõjaväestatud ehitusüksus, mis allus relvastuse ja laskemoona riigiministrile) alluvuses olnud pataljonile.

1942. aasta augustis oli OT-le allutatud kuus eesti kompaniid: kaks (200 ja 206 meest) Pihkva rajoonis ning nelja-kompaniiline (598 meest) OT eesti kaitsekomando staabiga Pihkvas ja kompaniidega Luugas, Idriitsas, Oudovas ja Dnos ülesandega julgestada OT ehitustöid partisaanide vastu. 1942. aastal allutati ko-

²² ERA 4365-2-16; R-358-2-1. L 15–40; R-358-2-6. L 76–77; R-358-2-36. L 5–6; 4365-2-13 (H. Riipalu mälestused); 4365-2-14 (E. Lipping, Mälestusi 36. rindekaitsepataljonist); 4365-2-14a (K. Kranichi kogutud mälestused 36. rindekaitsepataljonist); Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Tallinn, 1995; T. Nõmm, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 117–124; V. Mädiso, Eesti Kaitsepataljon Org. Todt'i juures. Rmt-s: ERR, VII, lk 132–135.

mando ühele saksa politseipataljonile ja nimetati 34. rinde-kaitsepataljoniks, mis allus küll korrapolitseile, kuid jäi OT käsutusse.

35. kaitsepataljoni hakati formeerima Pärnus 1942. aasta jaanuaris. Sama aasta aprillis kuulus pataljoni ca 200 meest, kes saadeti Leningradi alla täienduseks 33. pataljonile. 1943. aasta alguses saadeti osa likvideeritud 33. pataljoni meestest 35. pataljoni tagasi ja 1943. aasta kevadel nimetati see 35. tagavara-kaitsepataljoniks. Pataljon oli vähemalt 1944. aasta veebruari lõpuni valveteenistuses Tallinnas, olles samal ajal ka täienduspataljoni teistele pataljonidele. 1944. aasta veebruari lõpus oli pataljoni nimekirjas 1500 meest (ilmselt koos mobiliseeritutega). Pataljon viidi suve lõpul Saksamaale.

36. kaitsepataljon formeeriti alates 1941. aasta novembrist Haapsalus ja saartel. Et pataljon oli ette nähtud rinde saatmiseks, nimetati seda ka rinde- ja rinde-kaitsepataljoniks. 1942. aasta augustis saadeti pataljon Valgevenes, kus võitles partisanidega Novogrudoki lähedal, hiljem valvas sõjavange Gomeli lähedal ja Ukrainas. Novembris saadeti pataljon Surovokino lähedal Stalingradi rindele. Pataljon allus korrapolitseile von Stumpfheldi võitlusgrupile. Pataljon kaotas 39 meest surnutena, 11 teadmata kadunutena ja 97 haavatutena. 1943. aasta alguses toodi pataljon Eestisse.

6. Teenistuses olijatest moodustatud üksused

Kasarmeeritud Omakaitsest moodustatud vahi-kaitsepataljonid nr 29-33²³

Omakaitse 5. augustil 1942 kinnitatud koosseisu järgi olid ette nähtud OK kasarmeeritud üksused: 2 pataljoni, 27 kompaniid ja 16 üksikrühma. Saksa korrapolitseile ülema kolonel von Thadeni korraldusel alustati 1. detsembrist 1942 nende üksuste ümberformeerimist vahikaitsepataljonideks. OK Tallinna maleva kasarmeeritud üksused formeeriti 287., Harju- ja Järvamaa maleva üksused 288., Virumaa ja Narva maleva üksused 289., Tartumaa maleva üksused 290., Pärnu- ja Sakalamaa maleva üksused 291., Lääne- ja Saaremaa maleva üksused 292. ja Võru-, Valga- ning Petserimaa maleva üksused 293. vahi-kaitsepataljoniks. SS- ja politseijuhi Mölleri korraldusel pidid kõik nende üksuste liikmed alates 1. detsembrist 1942 teenima tähtajatult. 1. veebruaril 1943 allutati need üksused Saksa korrapolitseile ning suunati 207. julgestusdiviisi käsutusse. Pärnu- ja Sakalamaa ning Lääne- ja Saaremaa pataljonid (nr 291 ja 292) likvideeriti ja mehed jaotati ülejäänud vahi-kaitsepataljonide vahel. Pataljonidele anti selleks ajaks likvideeritud kaitsepataljonide numbrid: 287. – 29., 288. – 30., 289. – 31., 290. – 32. ja 293. – 33.

²³ ERA R 358-1-34. L 14–17; R 358-2-6. L 76–77; R 358-2-1. L 15–40; R-358-2-36. L 5–6; MA RH 22/267 ja RH 26-207/25b. Sicherungs-Division 207. Stand 20.2.1943, 1.12.1943 [Koosseisuskeemid]; Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas; T. Nõmm, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 122.

1943. aastal oli 29. pataljon vahiteenistuses Tallinnas, Haapsalus ja Kuressaares, 30. pataljon rannakaitses Lüganusel, Püsis, Maidlas, Varjal ja vahiteenistuses Tapal, 31. pataljon vahiteenistuses Rakveres ja Narvas, 32. pataljon vahiteenistuses Tartus ja Viljandis ning 33. pataljon vahiteenistuses Valgas, Võrus ja Petseris. 29. pataljon oli vahiteenistuses ka 1944. aastal. 30. pataljon oli 1944. aasta märtsini Narva rindel, seejärel maini rannakaitses Aseri ja Purtse lähedal. 31. pataljon oli 1944. aasta veebruari lõpus Narva all, Narva rindel oli sel aastal ka 32. pataljon. 33. pataljon saadeti 1944. aasta jaanuaris võitlema Punaarmee Mehikoorma dessandiga. 30., 31., 32. ja 33. pataljon likvideeriti 1944. aasta suvel ning mehed jaotati 37., 38. ja 40. kaitsepataljoni vahel.

Politseinikest, mobiliseeritustest ja laiali saadetud üksuste meestest 1943–1944 formeeritud politseipataljonid nr 286-293²⁴

1943. aasta sügisel ja 1944. aasta alguses formeeriti välipolitseinikest, mobiliseeritustest ja teistest üksustest ülejäanud meestest veel seitse politseipataljoni. Õieti moodustati needki alguses kaitsepataljonidena ja nimetati politseipataljonideks 1943. aasta detsembris. 286. pataljon moodustati 1943. aasta mais välipolitseinikest. Pataljoniga liideti sügisel 36. rin-

dekaitsepataljonist järelejäanud mehed. 1943. aasta sügisel võitles pataljon partisanidega Ida-Poolas ja Valgevenes. Pärast Punaarmee 1944. aasta pealetungi algust viidi pataljon Idritsa rindele Neveli all, kust Eestisse naasis vaid veidi üle 200 mehe, kes saadeti oma endistele ametikohtadele. Pataljoni staabile allutati mobiliseeritud mehed ja pataljon saadeti Virumaale rannakaitsesse. Taganemisel jäi enamik meestest Eestisse.

287. politsei-vahipataljon formeeriti 1943. aastal Tartus 33., 36. ja 39. kaitsepataljoni jäänustest ning Velikije Luki all Punaarmeedest üle tulnud meestest. 1944. aastal täiendati seda mobiliseeritutega. Pataljon valvas kompaniide ja rühmade kaupa Eestis asuvaid sõjavangi-, töö- ja kasvatus- ning koonduslaagreid. 1944. aastal viidi pataljon Saksamaale ning likvideeriti 29. oktoobril 1944, selle 842 meest anti üle 20. Eesti SS-diviisile.

288. politsei-füsiljeepataljon²⁵ formeeriti 1943. aastal likvideeritud üksuste meestest ja mobiliseeritustest. 1943. aasta septembris oli pataljon Vilniuses, seejärel võitles kuni 1944. aasta alguseni Neveli rindel nn Rossonõ partisanivabariigi vastu. Hiljem oli pataljon Virumaal rannakaitses ja jäi sakslaste taandumisel Eestisse. 289., 291. ja 292. politsei-füsiljeepataljoni kohta on andmeid väga vähe. On teada, et need üksused olid 1944. aastal Virumaal rannakaitses ja võitlesid

²⁴ ERA R 358-2-1. L 15–40; R 358-2-1-6. L 2–6; R 358-2-36. L 2–6; 4365-2-16. L 194–200; Eesti Riigiarhiivi Eraarhiivide Osakond (ERAF) 129-1-2037. L 24; 129-1-4871. L 3; 129-1-6599. L 1–67; Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas; T. Nõm m, Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk 122.

²⁵ Füsiljeepataljon (*Füsilier-Bataillon*) – nii nimetati Saksa armees üksik-jalaväepataljoni, mis oli ette nähtud peamiselt grenaderidiviiside (nii *Wehrmacht*'is kui Relva-SSis) koosseisus.

Narva rindel. Üldse ei ole andmeid 290. ja 293. politseipataljoni kohta. 286., 288., 291. ja 292. politsei-füsiljeepataljon liideti 11. aprillil 1944 1. Eesti politseirügemendiks, mis rakendati 28. mail 1944 Toila-Voka-Sillamäe piirkonnas rannakaitsesse. Ette nähtud raskerelvad ja õhukaitse sellel rügemendil puudusid. Juuliks saadeti rügement laiali ja selle staabi baasil formeeriti 2. Eesti politseirügement.

7. Eesti üksused Relva-SSis²⁶

Kui välja arvata Relva-SSi pataljon "Ostland", siis algab Eesti Relva-SSi üksuste ajalugu Tallinna vallutamise 1. aastapäeval, 28. augustil 1942, kui Eestimaa kindralkomissar Litzmann kuulutas välja Eesti Leegioni moodustamise. Sel ajal moodustati või olid juba olemas ka flaamide, valloonide, hollandlaste, norralaste, taanlaste, horvaatide, nn välissakslaste (*Volksdeutsche*), soomlaste, lätlaste jt rahvaste vabatahtlike Relva-SSi üksused.

Eesti Leegioni astumiseks ei piisanud üksi heast tahtest. SS-vabatahtlik pidi vastama järgmistele tingimustele: täielik

SSi-kõlblikkus, väärilisus sõjaväeteenistusseks, vanus 17–30 (täis)eluaastat ja pikkus kuni 20aastastel vähemalt 168 cm, üle 20aastastel vähemalt 170 cm. Hiljem neid nõudeid leevendati, alguses olevat mehi välja praagitud isegi katkiste hammaste tõttu.

Eesti Leegion ei olnud eriti populaarne veel eraelu elavate noormeeste seas. Küll aga soovisid Eesti Leegioni astuda väga paljud julgestusgruppide ja kaitsepataljoni mehed, kes ei tahtnud enam jätkata partisanide tagaajamist ning ladude ning raudteede valvamist Leningradi ja Pihkva oblasti soodes ja laantes – trofeemundrites ja -püssidega ning Saksa sideohvitseride nõökimise all. Eesti Leegionis lubati esmaklassilist varustust ja väljaõpet ning eeslinile saatmist eesti ohvitseride juhtimise all.

Saksamaa rindeolukorra halvenedes 1943. ja 44. aastal saadeti Relva-SSi üksustesse ka mobiliseeritud. 1944. aasta sügisel saadeti 20. Eesti SS-diviisi kõik eesti sõjaväelased, kes olid Saksamaale pääsenud.

Selles alapeatükis pööratakse erilist tähelepanu kuupäevadele. Eesti SS-üksus-

²⁶ ERA R-358-2-1-44; R-64-1-8. L 14; R-64-1-13. L 62–64; BA MA RS 3-20/1. [Die Stammtafel der Einheiten der 20 Waffen-Grenadier-Division-SS (estn. Nr. 1)]; O. A n g e l u s, Tuhande valitseja maa; Eesti mehed sõjatules. Koost. M. Tamberg. Saku, 1999; Eesti 1944 tundmatu autori silme läbi. Tallinn, 1993; Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas; K. G a i l i t, Eesti sõdur sõjatules. Tallinn, 1995; K. G a i l i t, Sõja lõpp ja vangipõlv 1. *Videvik*, nr 26, 14.07.1993; G. I l t a l, Kohustus kutsub. Tallinn, 1997; V. J ü r i s s a a r, Kahe rinde vahel; A. L u t s, Heitluste keerises. 2. kd. Lund, 1976; A. M e r e, Vabariigi aastapäeva tähistamine Narva jõe kaldal. Rmt-s: ERR, IX, lk 128–132; H. M ä e, Kuidas kõik teostus; Pataljon "Narva" ajalugu I–III; A. P u r r e, Eesti sõda Nõukogude Liiduga. Rmt-s: ERR, VII, lk 22–51; A. P u r r e, Võitlused Eestis 1944. Rmt-s: ERR, IX, lk 9–100; J. R e m m e l g a s, Kolm kuuske. Stockholm, 1955; H. R i i p a l u, Kui võideldi kodupinna eest. Rmt-s: Eesti Hääl. London, 1962; E. S i l m, Eesti Leegion loomisel. Sealsamas, lk 149–150; S. S o l d a t o v, Sinimägede taustal. Frankfurt am M., 2000; A. T i n i t s, Välgumärgi kasvandid. Toronto, 1982; E. U u s t a l u, R. M o o r a, Soomepoisid. Tallinn, 1992, jm.

te formeerimise kohta on kirjanduses käibel erinevaid daatumeid. Siin esitatud daatumid pärinevad Saksamaa Liiduarhiivi Sõjaarhiivis säilitatavatelt 20. Eesti SS-diviisi nn *Stammtafel*'itelt ja on täpsemad senistest mälestustele tuginevatest kuupäevadest.

Eesti Leegioniks nimetatakse eesti Relva-SSi üksuste väljaõppeperioodi 1. oktoobrist 1942. aastal, kui moodustati väljaõppekeskus Heidelbergis Debica lähedal, kuni 5. maini 1943, kui Eesti Leegion nimetati Eesti SS-vabatahtlike brigaadiks. Rindeüksust nimega Eesti Leegion ei ole kunagi olemas olnud. Brigadi loomise ajaks oli formeeritud kaks kahepataljonilist rügementi ja pataljon "Narva", mis oli juba rindele saadetud.

Eesti Leegioni I pataljon, kuhu kuulus palju juba varem teistes eesti üksustes lahingukogemuse saanud mehi, eraldati 23. märtsil 1943 Eesti Leegionist Eesti SS-vabatahtlike pataljoni "Narva" nime all ja saadeti täienduseks 5. SS-diviisile "Wiking", mis omakorda kuulus III Germaani Soomuskorpuse koosseisu. Ärasaatmisel kuulus pataljoni 15 saksa ja 7 eesti ohvitseri, 56 saksa ja 68 eesti allohvitseri ning 128 saksa ja 701 eesti sõdurit. Pataljon vahetas välja soome SS-vabatahtlike pataljoni, kelle lepinguaeg oli täis saanud. 1943. aasta teisel poolel võitles "Narva" pataljon Izjumi lahingus, Harkovi all ja Dnepri ääres, 1944. aastal murdis välja Tšerkassõ (nõukogude ajalookirjanduses Korsun-Ševtšenkovski) piiramisrõngast. Pataljon kandis raskeid kaotusi ja saadeti Eestisse, kus liideti 18. aprillil 1944. aastal 20. Eesti SS-diviisiga ning nimetati 26. mail selle 20. füsiljeepataljoniks. Pataljon

võitles Narva rindel ja Sinimägedes kuni 1944. aasta septembrini.

5. mail 1943 nimetati Eesti Leegion Eesti SS-vabatahtlike brigaadiks. Numbriga kolm sai see tõenäoliselt 1943. aasta oktoobris, kui numbrid anti kõigile seni nimelistele Relva-SSi diviisidele, brigadidele jm üksustele. Eesti brigadi koosseisus oli kaks kahest neljakompaniilisest pataljonist koosnevat rügementi, mis 22. oktoobril 1943 said numbrid 42 ja 43, lisaks eriüksused: 53. SS-suurtükidivisjon, 53. SS-õhutorjediivisjon, 33. väljaõppe- ja tagavarapataljon, 53. tankitorjepataljon, transpordi-, side-, meditsiini-, desinfitseerimis-, väliposti-, sõjakirjasaatjate-, veterinaar- jm abiüksused. 24. oktoobril 1943 saadeti brigaad Neveli rindele, kus see osales Rossonõ partisanivabariigi likvideerimisel. Pärast Punaarmee pealetungi algust 1944. aasta jaanuaris toodi brigaad Eestisse ning pärast võitlusi Mehikoomas ja Narva rindel veebruaris-märtsis formeeriti Toilas diviisiks.

7. veebruaril 1944 nimetati 3. Eesti SS-brigaad 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisiks ja 26. mail 1944 20. SS-relvagenaderidiviisiks. 12. veebruaril 1944 nimetati 42. rügement 45ndaks ja 43. rügement 46ndaks. 18. aprillil 1944 moodustati mobiliseeritustest 45. rügemendi III pataljon ja 660. idapataljoni baasil 46. rügemendi III pataljon. 24. aprillil 1944 formeeriti ka diviisi kolmas, 47. rügement. Selle I pataljon moodustati 659., II pataljon 658. idapataljoni baasil ja III pataljon mobiliseeritustest. Lisaks täiendati 14. aprillil 1944 45. rügemendi II pataljoni mobiliseeritustest moodustatud rügemendi "Tallinn" (vt allpool) I pataljonist järele-

jäänud meestega. Diviisi 33. tagavara- ja väljaõppepataljon paigutati Kloogale ja formeeriti 20. SS-tagavara- ja väljaõppe-rügemendiks. 53. suurtükidivisjon formeeriti 4. aprillil 1944 ümber 20. SS-suurtükirügemendiks. Lisaks oli Kehras 20. väli-tagavarapataljon, 20. füsiljeepataljonist oli eespool juttu ja väiksemaid abiüksusi ruumipuudusel ei käsitleta. Diviisi allutati III Germaani Soomuskorpusele, mis kuulus armeegrupi "Narva" koosseisu.

Lahingutest Narva rindel ja Sinimägedes, kus 20. Eesti SS-diviis kandis suuri kaotusi (oli pataljone ja kompaniisid, kus järgemööda langesid rivist välja neli ülemat, nooremohvitseridest, allohvitseridest ja reakoosseisust rääkimata), kuid Punaarmee rünnak pooleks aastaks peatati, on kirjutatud palju ja käesolevas artiklis seda ruumipuudusel üle kordama ei hakata. Pärast lahingute vaibumist Sinimägedes 1944. aasta augusti alguseks saadeti osa III Germaani Soomuskorpuse üksusi Lõuna-Eestisse, kus neist moodustati võitlusgrupid. SS-*Standartenführer* Paul Venti võitlusgruppi kuulusid 46. rügemendi II, 45. rügemendi III ja 47. rügemendi I pataljon, SS-*Sturmbannführer* Alfons Rebese võitlusgruppi 47. rügemendi II pataljon, 5. eesti piirikaitserügemendi kaks pataljoni, üks *Wehrmacht*'i pataljon ja kaks suurtükipatareid. Hiljem formeeriti võitlusgrupp "Rebane" uueks 46. rügemendiks, vana oli Sinimägedes puruks lõõdud. Kolmas, SS-*Obersturmbannführer* Léon Degrelle'i võitlusgrupp 5. SS-ründebrigadi "Wallonien" meestest hävis Tartu ja Emajõe lahingutes täielikult. 17. septembril 1944 algas Punaarmee suurpealetung

Emajõel. Saksa väejuhatuse oli otsustanud Eestist taanduda (operatsioon "Aster") ja 22. septembril langes Tallinn. 20. Eesti SS-diviisi üksused taandusid üle Pärnu ja Saaremaa Saksamaale, kus nad ümber formeeriti.

1944. aasta augustis, enne Soome vabariiki NSV Liiduga, toodi Eestisse Soome armee 200. jalaväerügement (1802 meest). Enamik selle sõduritest olid Saksa 1943. ja 44. aasta mobilisatsioonide eest Soome põgenenud. Rügemendi I pataljon liideti 26. augustil Lõuna-Eestis 46. Eesti SS-rügemendiga III pataljonina. II pataljon saadeti Kehrasse 20. diviisi väli-tagavarapataljoni koosseisu ja sadakond Soome sõjakooli lõpetanud lipnikku Kloogale 20. diviisi väljaõppe-tagavararügementi.

Saksamaal formeeriti 20. Eesti SS-diviisi Neuhammeri õppelaagris uuesti, diviisiga liideti ka Saksamaale jõudnud piirikaitserügementide ja politseipataljonide mehed. Neuhammerisse jõudis umbes 15 000 meest, sealhulgas 1000 ohvitseri. Väljaõppe- ja tagavararügement paigutati Odensesse Taanis. Neuhammeris moodustati uuesti 45. ja 46. rügement, 47. rügemendi jaoks enam mehi ei jätkunud. Diviis saadeti 1945. aasta jaanuaris Poolas Opole lähedal rindele, sõja lõpus võitles diviis Tšehhimaal. Tšehhis oli 1945. aasta mais umbes 7000 eestlast, kellest 6000 langesid tšehhi partisanide ja Punaarmee kätte.

8. Eesti piirikaitserügemendid²⁷

Nagu eespool öeldud, tuli 1944. aasta 30. jaanuari mobilisatsiooniga veebruari lõpuks kokku ca 32 000 meest. Mobiliseer-

Tallinn, oktoober–november 1942.
Saksa sõjaväkke värvatud Eesti legionärid ülevaatusel
enne Saksamaale ärasaاتمist.
Eesti Filmiarhiiv, S-49.

rituist moodustati kuus piirikaitserügementi à 2500 meest. 2007 meest saadeti rügemendi "Tallinn" koosseisus 13. veebruaril Narva rindele. 3000 meest jäeti piirikaitserügementide väljaõppe- ja tagavararügementi ja 12 000 saadeti täienduseks 20. Eesti SS-diviisile.

Formeeritavaid piirikaitserügemente üritati allutada SSile. 1. aprillil nimetati piirikaitserügementide tagavaraüksus ümber 1. Eesti SS-tagavararügemendiks. Siiski olid piirikaitserügementide liikmetel *Wehrmacht*'i auastmed ja rügemendid allusid enne rindelesaatmist sõjaliselt 207. julgestusdiviisile, rindel vastava rindelõigu *Wehrmacht*'i, *Luftwaffe* või Relva-SSi üksusele. Kaljo Villako, kes oli 4. piirikaitserügemendi arst, meenutab oma mälestustes korraldust tätoveerida sõduritele kaenla alla veregrupimärk, nagu see oli Relva-SSi üksustel. Keerulise rindeolukorra tõttu jäi see korraldus tal täitmata.

Piirikaitserügemendid koosnesid kolmest neljakompaniilisest pataljonist, lisaks eri- ja teenindusüksused. Esimesena rügement "Tallinn" (saksa dokumentides "Reval"), mis saadeti rindele juba 12.–13. veebruaril. I pataljon allutati *Wehrmacht*'i 170. diviisile, III pataljon 60. soomusgrenaderidiviisile "Feldherrnhalle" ja II pataljon jäeti reservi. Pärast mõnepäevast lahingutegevust toodi pataljonid reservi,

hiljem saadeti rügement laiali ja mehed suunati täienduseks 20. Eesti SS-diviisile. Rügement kaotas 61 meest surnutena ja 201 meest haavatutena.

1. piirikaitserügement julgestas veebruarist juulini Peipsi ja Pihkva järve läänekallast, alludes *Wehrmacht*'i 24. jalaväediviisile, hiljem 12. ja 13. *Luftwaffe* diviisile.²⁷ Augustis oli rügement Lõuna-Eestis, augusti lõpust septembrini 207. julgestusdiviisi alluvuses Emajõe joonel Tartust idas, kus 17. septembril Punaarmee pealetungi käigus puruks löödi. Rügement kaotas 2200 meest ja lakkas olemast. 2. piirikaitserügement saadeti veebruari kolmandal nädalal rindele Peipsi järve läänekaldal Emajõest kuni Omeduni, kus võitles Punaarmee dessantidega. Märtsist maini oli rügement Narva rindel Putki soos, hiljem Peipsi põhjakaldal, kus allus 300. eriotstarbelisele diviisile. Enamik mehi jäid septembris Eestisse. 3. piirikaitserügement paigutati veebruari lõpus Kodavere-Kallaste piirkonda rannavalvesse, allus seal 207. julgestusdiviisile ja võitles märtsis Mustvee juures üle järve tulnud Punaarmee dessantidega. Aprillis paigutati rügement Narva rindele Vasknarva ja Permisküla vahele, kuhu jäi sügiseni. Enamik mehi jäi Eestisse. 4. piirikaitserügement oli alates märtsist kaitsel Pihkva järve läänekaldal. Juulis saadeti rügement

²⁷ ERA R-358-2-18, R-358-2-19; H. M e n g e l, Suurim armastus. I kd, [New York], 1960; II kd 1961, III kd 1962; IV kd 1963; K. Gailiti artikliseeria ajalehes *Videvik* (12.05, 19.05, 26.05, 02.06, 09.06, 16.06, 07.07. 1993); K. G a i l i t, Eesti sõdur sõjatules; M. L e e t m a a, Sõjas ja ikestatud Eestis. Stockholm, 1979; J. P õ l d m ä e, Üks paljudest. Tallinn, 1995; K. V i l l a k o, Ajarännak. Tartu, 1999.

²⁸ *Luftwaffe* välidiviisid moodustati 1942. aastal lennuväe tarbeks värvatud meestest. 12. diviis koosnes kahest jäägrirügemendist, suurtükirügemendist ja abiüksustest. Kokku oli 22 *Luftwaffe* välidiviisi (www.skalman.nu).

Pihkva taha Velikaja jõe äärde, sealt juuli keskel Narva rindele Puhatu sohu Krivasoo ja Uusna küla vahele, kuhu jäi septembrini. Ka see rügement jäi Eestisse. 5. piirikaitserügement saadeti aprillis rannavalvesse Emajõe suudmest Kallasteni. Augustis oli rügement kaitses Emajõe ääres, pärast Punaarmee septembripealetungu algust hajus laiali, osa mehi pääses Läände. 6. piirikaitserügement paigutati juuni lõpus Kagu-Eestisse Pihkva järve äärde, juulis saadeti Venemaale, juuli lõpus Narva jõe äärde: I ja III pataljon Kuningakülla, II pataljon Permisküla saarele. 11. augustil 1944 purustati II pataljon täielikult. 18. septembril alustas rügement taandumist, jäi kotti ja enamik mehi jäi Eestisse. 1. Eesti SS-tagavararügement jäi Viljandisse ja Viljandimaale kuni 18. septembrini 1944. Seejärel liiguti Pärnu suunas. Enamik mehi ei soovinud Saksamaale minna ja hajus metsadesse, laevale läks 300 meest.

Narva rindele paigutatud neljast piirikaitserügemendist moodustati 1944. aasta juuli lõpus 300. eriotstarbeline diviis, mis jagunes võitlusgruppideks "Nord" (2. ja 4. rügement) ja "Süd" (3. ja 6. rügement).

Piirikaitserügemendid formeeriti mobiliseeritud reservväelastest ja nende väljaõppeaeg jäi lühikeseks. Selle tõttu oli piirikaitserügementide võitlusvõime madalam ja Saksa väejuhatust jättis rügemendid 1944. aasta septembris taganemist katma, mille tõttu enamik nende liikmetest jäi Eestisse. Piirikaitserügementide ohvitserkond kuni kompaniülemate ja staabiohvitserideni moodustus reservohvitseridest, kellest suur osa oli akadeemilise taustaga.

Kokkuvõte

Kõigepealt: kui palju oli Eesti kodanikke Saksa relvajõududes ja kui suured olid kaotused? Esimesele küsimusele vastata on täna veel võimatu, sest eesti üksuste liikmete täielik nimekiri on koostamata. Ka ei ole säilinud dokumente kõigi üksuste kohta, nii et vaevalt 100%-lise täpsusega nimekiri üldse võimalik on. Üksuste liikmete arvu teadmine ühel või teisel ajahetkel meid palju ei aita, sest üksusi formeeriti tihti ümber ja mehed liikusid ühest üksusest teise. Toe Nõmm toob oma artiklis välja 1944. aasta 1. aprilli seisuga Saksa relvajõududes olnud meeste arvu – 52 092 koos üksuste äranäitamisega. Selle numbriga võib võtta orientiiriks. Juurde tuleb arvestada mehed, kes olid selleks ajaks juba surma saanud või teenistuskõlbmatuks muutumise tõttu või muudel põhjustel teenistusest lahkunud, lisaks augustis tulnud soomepoisid ja mehed, kes mobiliseeriti hiljem, samuti need Omakaitse üksused, mis võitlesid 1944. aastal rindeüksustena. Selle tõttu võime eeldada, et Saksa relvajõudude koosseis võitles kogu Teise maailmasõja vältel üle 60 000 Eesti kodaniku. Võrdluseks: Eestist Punaarmeesse mobiliseeritutest jõudis Venemaale veidi üle 32 000 mehe, lisaks miilitsad, hävituspataljonlased ja evakueeritute hulgast Venemaal mobiliseeritud mehed. Enne rindeleasaatmist hukkus neist tööpataljonides umbes kolmandik. Siia tuleb lisada tuhatkond meest, kes langesid 22. Eesti territoriaalkorpuse koosseisus 1941. aasta suvel. Meeste koguarvu rehkendades tuleb 8. Eesti laskurkorpusesse saadetud ca

20 000 mehest maha arvata need tuhanded, kes Velikije Luki all Saksa poolele läksid või vangi langesid ja hiljem Saksa relvajõududes teenisid, sest nemad on Saksa sõjaväes teeninud eesti meeste arvu sees.

Kui suured olid kaotused? Kõigepealt peame vastama küsimusele, mis on üldse kaotused. Sõjalisest seisukohast on asi lihtne ja selge: kaotusteks loetakse langedud, teadmata kadunud ja haavataasaamise tõttu üksuste nimekirjadest välja arvatud mehed. Et aga pahatilti kõneldakse lihtsalt kaotustest, täpsustamata, mida mõeldakse, ei tea me alati, mis ühe või teise numbri taga peitub. Laiemalt (ja ühtlasi konkreetsete isikute kontekstis kitsamalt) võttes saab kaotuste hulka lugeda ka mehed, kes Saksa sõjaväes teenimise pärast Siberisse saadeti ja seal surid, ja ka need, kes tagasi tulid. Ning veel laiemalt arutledes saame kaotuste hulka lugeda needki mehed, keda vangilaagritesse ei saadetud, kuid kes Saksa sõjaväes teenimise tõttu ei pääsenud kõrgkooli või kelle pääsemine mõnede ametikohtadele oli takistatud. Relva-SSis teenimine tekitas probleeme ka Läände pääsenud meestele ja enamik Läände pääsenud meestest oli vähemalt sõja lõpus Relva-SSis olnud.

Erinevate kannatuste kaalumiseks ei ole meil moraalset õigust, õnneks puudub ka mõõtkava. Katsudes hinnata otseste kaotuste suurust, s.o meeste arvu, kes langesid rindel või olid sõja lõpuks haavadesse surnud, pörkume jällegi andmete nappusele. Artikli alguses mainitud "Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele" sisaldab 6666 nime. Selle numbri võime võtta orientii-

riks, silmas pidades, et mitte kõik selles raamatus loetletud mehed ei langenud Saksa relvajõudude üksustes ning et raamat sisaldab ka neid, kes surid Siberis. Et raamatu koostamise aluseks on peamiselt ajalehtedes avaldatud surmateated, ei sisalda see enamikku pärast 1944. aasta 17. septembrit langenud mehi. Selle tõttu võime oletada, et Saksa relvajõudude koosseisus langes või suri haavadesse kindlasti üle 10 000 Eesti kodaniku.

Saksamaa ja NSV Liit ei tunnustanud omavahelises sõjas sõjapidamist reguleerivaid rahvusvahelisi kokkuleppeid. Selle tõttu panid mõlemad pooled toime palju tegusid, mis on kvalifitseeritavad kui inimsusevastased ja sõjakuriteod või genotsiid. Hukkus miljoneid sõjavange ja tsiviilelanikke. Et tegemist oli totalitaarsete riikidega ja sõda oli totaalne, oli piir tsiviilelaniku ja vaenlase vahel ähmasem. Mõned ülalmainitud üksused osalesid sõja- ja inimsusevastastes kuritegudes. Kuriteo toimepanemises osalenud üksuse liikmeks olemine ei tähenda veel automaatselt süüdiolemist. Vastutus kuriteo eest on individuaalne ka juhul, kui organisatsioon tervikuna on kuritegelik. Nürnbergis ei poodud kõiki SSi liikmeid. Kuriteos tegelikult osalenud isiku vastutuse määra mõjutavad omakorda asjaolud: kas kuritöö pandi toime käsku täites, vabatahtlikult jm. Kuid see on juba juriidiline küsimus.

Ja lõpuks, kuidas hinnata Eesti kodanike teenimist Saksa relvajõududes meeste endi seisukohalt? Neid mehi ei saa hukka mõista pelgalt selle pärast, et nad vabatahtlikult väkke astusid või lasid end mobiliseerida, saades nii rahvusvahelise

õiguse rikkumise objektiks. Enamik vabatahtlikke ja mobiliseeritud lähtus õilsast eesmärgist, soovides võidelda tuhandeid süüta Eesti Vabariigi kodanikke mõrvanud ja kümneid tuhandeid sel hetkel veel teadmatusse küüditanud bolševistliku režiimi vastu. See, et nad olid seda sunnitud tegema teise totalitaarse režiimi sõjaväes, oli osa Eesti riigi ja rahva saatusest

eelmisel sajandil. Inimeste 60 aastat tagasi langetatud otsuste hindamisel ei saa nõuda, et nende otsuste aluseks oleks pidanud olema 60 olemata aasta teadmine ja kogemus. Ent paljud asjatundmatud ja meelvaldsed, kuid meediaväärtusega hinnatud uuemale ajaloole lähtuvad just sellest nõudmisest.

KARL WILHELMSON

ALFRED ROSENBERG JA EESTI

Veidi vähem kui viiskümmend viis aastat tagasi, 16. oktoobril 1946, poos timukas John C. Woods üles Alfred Rosenbergi. Nürnbergi rahvusvaheline tribunal oli ta sõjakurjategijana surma mõistnud.

Alfred Rosenberg oli Adolf Hitleri tunnutmaid lähikondlasi. Oma karjääri alustas ta 1921. aastal Saksamaa Natsionaalsotsialistliku Töölispartei (NSDAP) häälekandja *Völkischer Beobachter* ja kuukirja *Nationalsozialistische Monatshefte* toimetajana, pärast peatoimetaja Dietrich Eckarti surma 1923. aastal peatoimetajana. 1930. aastal valiti ta NSDAP saadikuks Riigipäeva liikmeks. Hitleri võimuletuleku järel 1933. aastal sai ta tiitli *Reichsleiter* ja ülendati NSDAP Välispoliitilise Ameti juhiks. Pärast sõja algust Nõukogude Liiduga nimetas Hitler 17. novembril 1941 Rosenbergi okupeeritud idaalade riigiministriks, kellele allusid tsiviilvõimu kandjad okupeeritud idaaladel – riigi- ja kindralkomissarid. Tema auaste sõjaväestatud tsiviilteenistuses võrdus kindralleitnandiga – *SA-Obergruppenführer*. 18. mail 1945 langes ta Flensburgis Taani piiri ääres liitlaste kätte.

Kaasaegsete mälestustes kirjeldatakse Alfred Rosenbergi kui pehmeloomulist ja tahtejõuetut unistajat, kes ei suutnud ennast kehtestada ja kelle kavatsused selle

tõttu tihti nurjusid. Tema saamatust okupeeritud idaalade valitsemise korraldamisel ja eriti suutmatust konkureerida Heinrich Himmleri juhitud politseisüsteemi ja Hermann Göringi kontrollimisel toimuva majandusekspansiooniga peetakse üheks põhjuseks Kolmanda Riigi idapoliitika ja selle tõttu ka Nõukogude Liidu vastase sõja nurjumisel. Osa Alfred Rosenbergi kaasaegseist on isegi arvanud, et hiljem selgunud dokumentide valguses tema teod surmanuhtlust ei väärinud. Maailma-kuulsaks sai tema antikommunistlik ja -semiitlik raamat “20. sajandi müüt” – mitte sellepärast, et see raamat olnuks kirjanduslikult või teaduslikult kõrgetasemeline, vaid sellepärast, et sel oli oluline tähendus natsionaalsotsialistliku ideoloogia edenemisele. Kuid Alfred Rosenbergist Kolmanda Riigi ühe juhina on kirjutatud sadu raamatuid ja tema elu sellel osal ei ole siinkohal vaja pikemalt peatuda.¹

Alfred Rosenberg, baltlane

Juba rohkem kui pool sajandit on Eestis Alfred Rosenbergi puhul oluliseks peetud hoopis üht teist küsimust, nimelt seda, et ta oli baltisakslane ja võib-olla isegi eesti

¹ Eesti k-s vt H. Käärrik, Natsionaalsotsialismi enesetunnetusest I. Alfred Rosenberg. *Vikerkaar* 1992, nr 9, lk 45–52. *Toim.*

või läti verd. Alfred Rosenbergi rahvuse küsimus oli oluline ka natsionaalsotsialistliku rassiideoloogia kontekstis, küll pigem sellepärast, et Rosenberg on üsna tüüpiline juudi perekonnanimi, ehkki balti kontekstis lubas see oletada pigem eesti või läti päritolu.

Alfred Rosenberg sündis vana kalendri järgi 1892. aasta viimasel päeval, uue kalendri järgi 12. jaanuaril 1893 Tallinnas. Tema isa Woldemar oli kaupmees, kes oli tegutsenud ka Peterburis, ema Elfriede oli raudteeametniku Friedrich Siré tütar. Alfred Rosenbergil oli vanem vend Eugen Woldemar, kes oli sündinud 1888. aastal Peterburis. Päritolu poolest kuulus Rosenberg keskklassi hulka. Et paljud autorid on üritanud tema balti päritolus leida seletust tema hilisemale tegevusele ja karjäärile Hitleri lähikonnas, siis üritame vaadelda keskkonda, millesse ta sündis ja kus veetis oma elu esimese poole.

19. sajandi viimasel veerandil arenes Vene Impeeriumi Läänemere-kubermangude Eesti-, Liivi- ja Kuramaa majandus kiiresti. Ehitati raudteid ja rajati suuri tööstusettevõtteid. Majandustõusu soodustas Vene impeeriumi institutsionaalne moderniseerimine keiser Aleksander II valitsusajal aastatel 1855–1881, mille üheks ajendiks oli Venemaa häbiväärne kaotus Krimmi sõjas. 1861 kaotati pärisorjus, 1862 avalikustati riigieelarve, 1864 reformiti kohtusüsteem, 1870 kehtestati uus linnaseadus, 1874 asendati nekruktivõtmine üldise sõjaväeteenistuskohustusega jm. Kuid Vene Impeeriumi kui ühtse riigi tugevnemiseks süvenesid ka taotlused impeeriumi äärealade venestamiseks.

Seda venestamist, mille alguseks võib pidada Poola ülestõusu mahasurumist 1860. aastate alguses, on tihti peetud ainult suurvene šovinismi väljenduseks. Suurvene šovinismil oli tõepoolest venestuses oluline osa. Kesk- ja kõrghariduse omandanud isikute arvu kasv ning ühiskonna liberaliseerimine tekitas Vene avaliku arvamuse, ajalehtedes-ajakirjades hakati väitlema tsensuuri lubatud probleemide üle. Telegraaf ja raudteevõrk tegid võimalikuks kiire ja igapäevase kontakti kaugemate paikadega. Teadmine, et ühe ja sama keisri all ühes ja samas riigis elatakse väga erinevalt, muutus üldiseks. Ning väga paljud ei pidanud seda sugugi loomulikuks.

Kuid silmas tuleb pidada ka muid asjaolusid. Esiteks, esimest korda ajaloos muutus halduskontrolli kehtestamine ääremaade üle Venemaale jõukohaseks. Eriti tuleb rõhutada Aleksander I valitsemisajal 19. sajandi alguses rajatud haridussüsteemi tähtsust, mis suutis sajandi teiseks pooleks "toota" piisavas koguses väljaõppinud vene ametnikke, keda sai rakendada valitsusaparaadis, ning ka edusamme seadusandluse arendamisel. Impeeriumi unifitseerimine muutus võimalikuks ja seda hakati pidama üha olulisemaks. Seni olid impeeriumi ääremaad oma siseasjades ja õiguses üsna sõltumatud, tihti sajanditevanuste privileegidega garanteeritult.

Teiseks tuleb silmas pidada rahvuslike liikumiste tõusu Venemaa ja Austria-Ungari äärealadel. Eestlaste jaoks on orientiiriks olnud 1869. aasta üldlaulupidu, samasse aega aga langeb ka teiste Ida-Euroopa rahvaste rahvuslik ärkamine.

Ning kolmandaks, sotsiaaldemokraatia pinnasest võrsunud mitmesugused rühked või vähem terroristlikud liikumised muutusid igapäevaelus märgatavamaks, ja sellest tulenes vajadus efektiivsema politiseivõimu järele. Nii põrkus 19. sajandi viimasel veerandil ka Vene Läänemere-kubermangudes impeeriumi institutsionaalne tugevnemine kokku impeeriumi lagundavate nähtuste, rahvuslike liikumiste ja sotsiaaldemokraatlike ning terrorirühmituste esiletõusuga, kulmineerudes 1905. aasta sündmustes.

Meie ei tea, mida räägiti ümberriigi toimuvatest asjadest Alfred Rosenbergi saksakeelses kodus või seltskonnas. Aga võime oletada. Erilist kiindumust venelaste vastu, keda kuni sajandivahetuseni esindasid Tallinnas peamiselt keisririigi tšinovnikud ning 20. sajandi algusest Dvigateli ja Volta, pärast Vene laevastiku katastroofi Vene-Jaapani sõjas ka laevatehaste töölised, tõenäoliselt ei tundud. Tallinna aadelkonna ja suurkaupmeeste suletud ringi, mis oli lähedalt seotud Peterburi õukonnaga, kuid samas jälgis huviga ka arenguid Saksamaal, Rosenbergid ei kuulunud. Ka Tallinnas üsna hoogsalt edenenud eesti asi ja võimukoalitsiooni moodustamine koostöös venelastega jäi Rosenbergidelle ilmselt võõraks. Alfred Rosenbergi antisemitismi juurte otsimine 20. sajandi alguse Tallinnast on juba soolapuhumise valdkonda kuuluv tegevus. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel oli Tallinna 64 600st elanikust juute 2203. Eesti- ja Liivimaa kubermangud, välja arvatud Riia, kuulusid juutidele keelatud asualade hulka. Antisemitismil puudus Tallinnas lihtsalt objekt. Küll aga võis

Rosenberg kursis olla Vene impeeriumis kehtivate juutidevastaste seadustega ning kindlasti ületas uudiskünnise juutide massiline väljarändamine.

Alfred Rosenberg omandas gümnaasiumihariduse Tallinna Peetri reaalkoolis, mis oli üsna tavaline venekeelne kool elitaarsete saksa eragümnaasiumide ja isegi riiklike kubermangugümnaasiumide kõrval. Rahvuskeelseid eragümnaasiume lubati taas avada 1906. aastal, kui Alfred Rosenbergi koolitee oli veel pooleli. Pärast reaalkooli lõpetamist astus Alfred Rosenberg 1910. aasta sügismestril Riia polütehnikumi.

Riia polütehnikum avati 1862. aasta oktoobris eraõppeasutusena. Kooli asutajateks olid Eesti-, Liivi-, Kura- ja Saaremaa rüütelkonnad, Tallinna ja Riia raad, Jaani ja Maarja gildid ning Tallinna ja Riia börsikaupmeeskonnad. Polütehnikumi pädevus oma asjade otsustamisel oli üsna suur. 1896. aastal olid ka Riia polütehnikumi asutajad sunnitud nõustuma selle kooli õppetöö muutmiselega venekeelseks, et aga tegemist oli eraõppeasutusega, säilis kooli iseseisvus: oma statuut ja haldusnõukogu, oma kinnisvarad, kapital ja inventar, ei olnud kursusesundust ja riigil ei olnud õigust sekkuda personalivalikuisse – enamik õppejõududest olid kas polütehnikumi enda või Tartu ülikooli kasvandikud ja välismaalased.

Et pärast Tartu ülikooli ja klassikalise gümnaasiumihariduse venestamist ning paljude saksa õppejõudude lahkumist oli mõlema veetlevus baltisaksa noormeeste jaoks tunduvalt vähenenud, kasvas Riia polütehnikumi populaarsus. Kuid mitte ainult sellepärast: peame silmas pidama

ka asjaolu, et tehnoloogiate kiire areng kasvatas samuti uute erialade ligitõmbavust klassikalises ülikoolis õpetatavate erialade kõrval, ja lõpuks sedagi, et võrreldes väikekodanlik-kolkliku Tartuga oli Riia ikkagi suurlinn, Läänemere-kubermangude keskus koos kõigi oma hüvede ja ahvatlustega. Riia polütehnikumi suurema sõltumatuse tõttu säilis selles kõrgkoolis ka akadeemiline autonoomia, mis Tartu ülikoolis likvideeriti lõplikult ülikooli kohtu kaotamisega 1889. aastal.

Riias õitses hoogne üliõpilaselu. Erinevalt Tartust, kus baltisaksa korporatsioonidel pärast ülikooli venestamist polnud enam senist, kogu üliõpilaskonnale laienevat mõju ning nad kapseldusid oma kitsasse ringi balti identiteeti ja traditsioone säilitama, oli Riia üliõpilaselu mitme-rahvuseline institutsionaalseltki: korporatsioonide ühishnõukogus, *Chargierten-convent*'is, olid kolme baltisaksa korporatsiooni kõrval võrdväärsed liikmeiks ka kaks poola, kaks läti, üks vene ja üks eesti korporatsioon.

Alfred Rosenberg alustas oma arhitektuuriõpinguid 1910. aasta sügissemestril, sama aasta septembris astus ta baltisaksa korporatsiooni *Rubonia* liikmeks ning sai järgmise aasta märtsis värvikandjaks. See korporatsioon oli Riia baltisaksa korporatsioonidest noorim, asutatud 1875. aastal, ja selle värvideks olid sinine, valge ja must. Rosenbergi valikus ei tasu otsida värvikombinatsiooni seost Eesti ja Tallinnaga. Pigem on siin vihje tema seisuslikule kuuluvusele. Aadlike ja jõukate linnakodanike võsude *Fraternitas Baltica*'sse poleks ta pruukinud pääseda – ning ühe korporatsiooni ärapäolatud liikmekandi-

daatidel oli teise astumine juba raskem. Lõpuks, *Rubonia*'sse kuulus ka tema vanem vend Eugen Woldemar.

Siiski veel üks vahemärkus. *Rubonia* suhe sini-must-valgete värvidega on siiski olemas. Nimelt 29. septembril 1881 valis Eesti Üliõpilaste Selts, kes oli otsustanud saada korporatsiooniks, endale värvideks sinise, musta ja valge. Et korporatsioon pidi olema tunnustatud teiste baltisaksa korporatsioonide poolt ja et Tartu baltisaksa korporatsioonide ühishnõukogu oli lepingusuhetes Riia korporatsioonide ühishnõukoguga, siis ei olnuks kindlasti mitte otstarbekas võtta oma värvideks juba tegutseva korporatsiooni värve. Seetõttu tuli värvide puhul arvestada olemasolevate korporatsioonide värve või vähemalt värvijärjekorda. EÜSi küll korporatsioonina ei tunnustatud, aga see on juba teine lugu.

Nii Alfred Rosenbergi kui ka tema venna õpinguloos sisaldub kaudne vihje mõlema majanduslikele võimalustele: Eugen õppis aastatel 1906–1907 Brüsseli Kõrgemas Kommertskoolis ja ka Alfred jõudis enne Esimese maailmasõja puhkemist teha õpireisid Saksamaale ja Prantsusmaale. Välismaal õppimist iseenesest ei tasu veel pidada märgiks suurest jõukusest, enne Esimest maailmasõda jaksasid välismaal tudeerida ka mitmed eesti üliõpilased, kuidas, seda on nad oma mälestusteski kirjeldanud. Kuid kahtlemata näitab lahedamaid majanduslikke võimalusi mõlema venna karjäär korporatsioonis: Eugen oli *Rubonia* subseenior, sekretär ja oldermann, Alfred aga seenior, subseenior, aukohtunik, buršikohtunik, oldermann jm. Korporatsiooniametitesse

valimine näitab ühelt poolt seda, et valitud oli vaba aega, mis omakorda on seotud majanduslike võimalustega, teisalt aga ei anna Alfred Rosenbergi valimine mitmesse korporatsiooniametisse järgemööda sugugi tunnistust tema tahtejõuetusest ja oskamatuses ennast kehtestada.

1914. aastal algas Esimene maailmasõda. Vene armee taganes. 1915. aastal evakueeriti Riia polütehnikum Tartu kaudu Moskvasse. Moskvasse läks ka Alfred Rosenberg, kus lõpetas 1917. aasta sügisel oma studiumi diplomeeritud arhitektina ning abiellus samal aastal Hilda Leesmentiga. See abielu lahutati 1923. aastal. Moskvas elas Rosenberg üle ka enamliku riigipöörde ja oli sellega kaasnenud verevalamise tunnistajaks. Hiljem on seda peetud tema fanaatilise bolševikevihkamise põhjuseks. 1918. aasta teisel poolel õnnestus tal pääseda Tallinna, kus ta mõnda aega teenis leiba joonistusõpetajana Peetri reaalkoolis ja saksa Hansakoolis. Erinevalt oma baltisaksa eakaaslastest ei astunud ta Balti pataljoni või landesveeri, et rindel bolševismi vastu võidelda, vaid asus samal aastal või järgmise alguses Saksamaale. Ka siin ei tea me kuupäevi: millal Rosenberg Moskvast Tallinna tuli ja millal ta edasi Saksamaale läks. Me ei tea ka tema Moskvast Tallinna pääsemise asjaolusid.

Rosenbergi ülikoolikaaslased

Õigupoolest ei ole Alfred Rosenbergi tegevuse kirjeldamine alates 1919. aastast enam siinkirjutaja asi. Siiski peaks viitama mõnele asjaolule Münchenis, mis on seo-

tud tema üliõpilasajaga Riias. Enne aga tuleb meenutada lühiajalist Baieri Nõukogude Vabariiki, mis kuulutati välja 7. aprillil 1919 ja purustati sama aasta mai alguses vabakorpuse poolt. See oli vasaka paremäärmuslaste omavahelise võitluse haripunkte Saksamaal. Et mitmed Baieri Nõukogude Vabariigi juhid olid juudid, ei jätnud seda fakti kasutamata paremradikaalide propaganda. Loomulikult ei vaikitud ka juudi revolutsionäärade osast enamlikus riigipöördes Venemaal. "Juudi bolševikud" muutus käibefraasiks.

Münchenis oli üsna mitu Alfred Rosenbergi korporatsioonikaaslast, tänu kellele või koos kellega ta natsionaalsotsialistliku liikumisega liitus. Kõige olulisem nendest meestest oli tänaseks unustatud Max Richter, Saksimaalt pärit muusikaõpetaja ja dirigendi poeg. Ta adopteeriti oma abikaasa von Scheubneri perekonda ja on selle tõttu tuntud nime all Max von Scheubner-Richter. Sündinud 1884. aastal, õppis ta Tallinna Peetri reaalkoolis ja hiljem Riia polütehnikumis keemiat, kuulus samuti *Rubonia*'sse. Esimeses maailmasõjas võitles ta ühes Baieri rügemendis läänerindel, sai haavata ning oli 1915–1916 Saksa asekonsul Türgis Erzerumis. Tema teenistuslikku aruannet riigikantsler Theobald von Bethmann-Hollwegile armeenlaste hävitamisest türklaste poolt on mõnikord tsiteeritud ja seostatud Hitleri hävituspoliitikaga Poolas. 1917–1918 oli ta Balti kubermange okupeerinud Saksa 8. armee pressiülem ja tegi 1918. aasta veebruaris kaasa sõjaretke Eestisse, mille eest sai 1. klassi Raudristi. Pärast novembrirevolutsiooni Saksamaal oli ta Saksamaa esindaja

August Winnigi abi Riias. Jäi Riiga, mõisteti 1919. aastal bolševike poolt surma, kuid vabastati Saksa välisministeeriumi sekkumisel. Elas 1919–1920 Königsbergis, alates 1920. aastast tegeles bolševismivastase liikumise organiseerimisega rahvusvahelises mõõtkavas, asutades Münchenis organisatsiooni “Der Aufbau”. Oli Hitleri sõber ja kaastööline ning sai surma 1923. aasta novembris nn õlleputši ajal *Feldherrnhalle* juures.

Max von Scheubner-Richteri kaastööline oli riialane Arno Schickedanz, kes astus koos Alfred Rosenbergiga Riia polütehnikumi (õppis keemiat) ja *Rubonia*'sse ning sai ka värvid temaga samal päeval. Schickedanz lõpetas oma stuudiumi samuti Moskvas, 1918. aasta esimesel semestril. 1918. aasta sügisel jõudis ta olla vabatahtlikuna ühes Saksa ratsaväerügemendis ning asus pärast maailmasõja lõppu Münchenisse. Ta oli Rosenbergi kaastööline Okupeeritud Idaalade Riigiministeeriumis, talle oli ette nähtud Kaukasuse riigikomissari ametikoht asukohaga Tbilisis. Et Taga-Kaukaasiat ei vallutatud, jäi Kaukasuse riigikomissariaat moodustamata. Schickedanz tappis end 1945. aasta aprillis ühes idaministeeriumi punkris Berliinis koos oma haige abikaasa ja 8aastase tütreaga.

Max von Scheubner-Richteri eakaaslane, tema ja Rosenbergi koolivend Tallinnast ning korporatsioonikaaslane oli ka Otto von Kursell. Kunstiõpinguid olevat ta alustanud Ants Laikmaa juures, hiljem õppis Riia polütehnikumis ja Dresdeni tehnikakõrgkoolis arhitektuuri ning Müncheni kunstiakadeemias maalikunsti. Esimese maailmasõja tegi ta kaasa Vene

poolle, vana aadlisuguvõsa liikmena oli ta alguses Peterburis paažikorpuses ja hiljem Tallinnas pioneeripataljonis. 1918. aastal asus Münchenisse, kus tegeles maalikunstiga ja kirjutas artikleid kunsti- ja poliitikaavallast. Pärast Münchenisse kolimist elas Alfred Rosenberg alguses tema juures. Maalikunstnikuna maalis Otto von Kursell mitme tuntud isiku portreed, nende hulgas olid ka kindralid Luddendorff ja Hindenburg ning Adolf Hitler ise. 1933. aastast oli ta Riigi Kujutava Kunsti Kõrgkooli professor Berliinis ja 1944. Riigi Vaba- ja Rakenduskunstikõrgkooli direktor Charlottenburgis. Ta arreteeriti 1945. aastal Harzis Nõukogude okupatsioonivõimude poolt ja saadeti viieks aastaks vangilaagrisse, oli ka Buchenwaldis. Hiljem elas Saksa Ordu vanadekodus ja maalis selle tellimusel paavst Pius XII portree. Ta suri 1967. aastal Münchenis. Tema poliitiline tegevus oli samuti aktiivne, 1925. aastast oli ta NSDAP liige, kuulus Rudolf Hessi lähikonda ja astus 1937. aastal SSi liikmeks.

Okupeeritud idaalade riigiminister

Pärast sõja algust Nõukogude Liiduga nimetas Hitler Alfred Rosenbergi okupeeritud idaalade riigiministriks. Ühelt poolt oli see tunnustus Rosenbergile kui vanale võitlejale Müncheni aegadest ja eriti tema kaheldamatule kompetentsile võrreldes teiste Kolmanda Riigi juhtidega kõiges selles, mis puudutas Nõukogude Liitu. Teiselt poolt oli see kompensatsiooniks Rosenbergile selle eest, et pärast vabahär-

ra Konstantin von Neurathi tagasiastumist Saksamaa välisministri ametist 1938. aastal ei nimetatud välisministriks mitte teda kui partei välispoliitika juhti, vaid hoopis Joachim von Ribbentrop. Bolševismi verivaenlane Rosenberg ei olnud sobiv välisminister olukorras, kus lähene mine Nõukogude Liidule võis taktikaliselt vajalikuks muutuda. Mõnevõrra hiljem asendas Stalin ka oma välisministri – juut Maksim Litvinovi asemel sai sellesse ametisse tõsivenelane Vjatšeslav Molotov.

Idaministrina oli Rosenberg oma sõiduvees. Kuid seda ainult alguses. Kui okupeeritud Lääne-Euroopas oli tegemist sõjalise okupatsiooniga, siis Nõukogude Liidu territoorium ehk *Lebensraum* oli plaanis Saksamaale allutada riigi- ja kindralkomissariaatide tsiviilasutuste kaudu. Et sõda oli totaalne ja kestis kolmandat aastat, oli enamik vene ja teisi kohalikke keeli valdavatest kutseealistest sakslastest juba rakenduse leidnud *Wehrmacht*'i koosseisus. Ümberasujad, kes ei olnud sõjaväes, olid asustatud Saksamaaga liidetud Poola aladele, nn *Warthegau*'sse, ja nende tagasipöördumist ei tahetud lubada. Nii komplekteeriti idaministeeriumi ja riigi- ning kindralkomissariaatide personal suures osas SA veteranidest, kes, nagu maailma ajaloo on ennegi juhtunud ja juhtub ka tänapäeval, olid küll tublid parteisõdurid, aga mitte ilmtingimata head administraatorid. Olukorda komplitseeris veelgi asjaolu, et kui idaministeeriumi ametnikud okupeeritud idaaladele jõudsid, olid *Wehrmacht*'i tagalamehed, SSI riigifüürerile ja Saksa politsei juhile Heinrich Himmlerile alluvad SSI ja polit-

seijuhid juba kohal, nii nagu ka julgeolekupolitsei ja SD ülemad, kes Riigi Julgeoleku Peameti ülema Reinhard Heydrichi kaudu samuti Himmlerile allusid. Eesti Omavalitsusegi oli ametisse nimetanud armeede grupi “Nord” tagala ülemjuhataja, Rosenbergile jäi üle fikseerida selle olemasolu spetsiaalse *Organisationserlaß*’iga. Algas kuni 1944. aastani jätkunud võitlus võimu ja prestiiži pärast okupeeritud idaaladel, milles Rosenbergile alluvad riigikomissaridki tema vastaste poolele kaasa löid. Kõige selle tulemuseks oli Saksa bürokraatia võrtsikas kõrgpilotaaž, terved mäed dokumentidesse valatud kompetentsivaidlusi täidavad tänini paljude riikide arhiive, aga asi ise kippus unarusse jääma. Sellele lisandus Rosenbergi võimetus vastu astuda oma konkurentidele: Himmlerile, Göringile, Bormanile jt, ning Hitleri oluliselt erinev nägemus idaalade tulevikust.

Ajavahemikul 1941–1944 käis Rosenberg ühe korra Eestis ja kaks korda Lätis. Ka teisel korral tahtnud ta Eestit külastada, kuid reisi jätkamise keelanud Hitler ettekäändel, et Eestis ei suudeta tagada riigiministri julgeolekut. Rosenberg olevat toetanud Eesti ja Läti autonoomiat, seda olevat teistel kaalutlustel toetanud ka Himmler, kuid Hitleri nägemus oli teistsugune ning jäi peale. Tagantjärele tarkadena võime ju arvata, et võib-olla oli nii paremgi. Kellelegi polnud küll antud näha, mis sellest idapoliitikast välja oleks tulnud. Ja olemata jäänu ei ole sellepärast veel parem, et olnu nii halb oli. Ning vastupidi.

Mida sellest kõigest järeldada? Esiteks: Alfred Rosenbergi elulugu tema esimesel

kahekümne viiel eluaastal oli kindlasti kirevam ja maailmakogemus suurem kui mõnel Adolf Hitleri Baieri lähikondlasel. Teiseks: Rosenberg oli rohkem mõtiskleja ja ideoloog kui poliitiline võitleja, kes vajadusel relvagi kätte haarab. Võimalusi sõtta minna pakkunuks aastad 1914–1919 rohkem kui küllaga (aga võib-olla oli ta lihtsalt rivikõlbmatu?). Ja kolmandaks: et inimsaatustes on huvitavaid kokkulangemisi. Ei saa ju kuidagi teha järeldust, nagu mõnikord on tehtud, et Alfred Rosenbergist sai Alfred Rosenberg, nii nagu maailm teda tunneb, ainult sellepärast, et ta oli baltlane, ainult sellepärast, et ta õppis Riia polütehnikumis, või ainult sellepärast, et ta kuulus korporatsiooni *Rubonia*.

Valik kirjandust

Album Rubonorum 1875–1910. Zusammengestellt und ergänzt von Herbert Balk, Rubonus. Riga, 1910.

Album Rubonorum, 1875–1972. Bearb. von Woldemar Helb; Hrsg. von Philisterverband der Rubonia. [Lübeck], 1972.

Boehm, Max Hildebert. Alfred Rosenberg – Person und Problem. *Baltische Briefe*, nr 12 (218), detsember 1966, lk 5–6.

Boehm, Max Hildebert. Baltische Einflüsse auf die Anfänge des Nationalsozialismus. *Jahrbuch des Baltischen Deutschtums*, 1967, lk 56–69.

Bräutigam, Otto. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg, 1968.

Bräutigam, Otto. Überblick über die

besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen, 1954.

Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission begonnen von Olaf Welding † und unter Mitarbeit von Erik Amburger und Georg von Krusenstjern herausgegeben von Wilhelm Lenz. Wedemark, 1998.

Die Rubonia in München 1918–1923 (<http://www.nadir.org/nadir/periodika/anarchorandalia/br7/rubonia1918.htm>)

Loodus, Rein. Otto von Kursell, tema looming ja suhted Eestiga. *Acta Historica Tallinensia* 2000, nr 4, lk 3–30.

Shirer, William L. The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany. New York, 1960.

The Rise and Fall of the Third Reich. 1960.

Troinitzkii, N. A. Pervaja vseobštšaja perepis' naselenija Rossiskoj Imperii 1897 g. Estlandskaja gubernija. 1905, lk 122–125.

Windisch, Eric. Alfred Rosenberg. *Baltische Briefe*, nr 1 (219), jaanuar 1967, lk 4.

Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Editor Edward C. Thaden; coauthors, Michael H. Haltzel, Toivo U. Raun et al. Princeton, 1981.

IIVI MASSO

HANNAH ARENDT

TOTALITARISMI PÕHJUSTEST JA OLEMUSEST

Hannah Arendt (1906–1975) oli üks lõppenud sajandi silmapaistvamaid ühiskonnateoreetikuid. Tema tähtsaim panus Lääne poliitilise mõtte pärandisse on totalitaarse süsteemi meisterlik analüüs ning selle vastukaaluks loodud visioonid vabadusest ja vastutusest; inimese kui mõtleja ja toimija suhtest iseendaga, ümbritseva poliitilise maailmaga ja teiste inimestega.

Arendti loomingut on vaieldamatult mõjutanud tema elulooline taust. Ta kasvas Saksamaal assimileerunud juudi perekonnas, õppis saksa eksistentsialismi suukujude Martin Heideggeri ja Karl Jaspersi käe all filosoofiat ning kaitses verinoorelt diplomitöö armastuse-mõistest Augustinusel. Pöörde tõi noore filosoofi ellu Hitleri võimuletulek ja kasvav antisemitism. Oma koduses vaimses keskkonnas ühtäkki juudina “teiseks” osutunud Arendt põgenes 1930. aastatel Prantsusmaale ja pühendus filosoofia asemel poliitilisele tegutsemisele juudi põgenike kaitseks. Sõja ajal suundus ta edasi New Yorki, kus kirjutas suurema osa oma elutööst.

Ehkki Arendti filosoofiline “kodu” oli saksa eksistentsialismis, ei ühinenud ta täielikult ei selle ega ühegi teise filosoofiavooluga. Ta jäi alati iseseisvaks, kategooriaid trotsivaks mõtlejaks. Ameerika

poliitikafilosoofide seas ei kuulunud Arendt ei individualistlike liberalistide ega kollektiivseid väärtusi austavate kommunitaristide leeri. Ta rõhutas individuaalsuse, erinevuse ja vabaduse tähtsust, aga juhtis ka tähelepanu asjaolule, et meie ühises maailmas on vabadus teostatav ainult kommunikatsiooni kaudu teistega. Seda tõdedes kritiseeris Arendt isikliku suveräänsuse illusiooni, üksildast “vabadust teistest”, mis tänini on angloameerika liberaalse poliitilise filosoofia keskseks lähtekohaks.

Totalitarismiteoreetikuna kõrvutas Arendt Hitleri ja Stalini terrorisüsteeme juba siis, kui Lääne vasakpoolse intelligentsi hulgas püsis Stalinist veel väga ilustatud arusaam. Ehkki Arendt tundis Hitleri totalitarismi paremini, tõi ta esile sarnasusi nende kahe režiimi taustas ja olemuses, hankides endale sellega “külma sõja teoreetiku” kaheldava maine.

Arendti loomingut keskne küsimus on, kuidas totalitarism sai sündida kultuuris, mille aluseks on vabaduse ja inimväärikuse ideaal. Vastust otsides pöördus Arendt filosoofia poole, kuid leidis peagi, et “professionaalsete mõtlejate” teooriatest on poliitilise maailma mõistmisel üllatavalt vähe abi. Seetõttu nägi Arendt totalitarismis terve kultuuri- ja mõttetraditsiooni kriisi.

Filosoofina eitas Arendt metafüüsilisi “kahe maailma” teooriaid, mille kohaselt ilmneva maailma taustal leiduvat “tõelise” vaimne maailm. Metafüüsikas nägi ta sugulust ideoloogiatega, sest ebamaisse Idee nimel alahindavad mõlemad füüsilise maailma ja selles asetleidva inimtegevuse tähtsust. Totalitarismi poolt esile kutsutud šoki taustal püüdis Arendt ületada nähtuste maailma ja filosoofilise mõtte vahele tekitatud lõhet ning näidata, et filosoofide mõtestavat tähelepanu ei vääri mitte ainult Igavesed Tõed, vaid ka tegelik elu. Süsteemiloomise või alternatiivse Suure Narratiivi väljapakumise asemel kasutas ta oma meetodina juudi traditsioonist pärinevat “jutustamist” (*storytelling*), uurides inimelu tingimusi ja ajalooliste sündmuste tähendusi nende sündmuste ümberjutustamise teel.

Arendt suhtus skeptiliselt nii ajaloolisse kui filosoofilisse determinismile. Üle kõige põlgas ta biheivioristlikke teooriaid, mille kohaselt inimese käitumist võib matemaatiliselt välja arvutada, kui vaid käitumismehhanismidest piisavalt teadmissi on kogutud. Arendt vaatlus totalitarismi kui ühiskonnakorda, mis püüab luua just sellist ettearvatavalt funktsioneerivat inimmassi. Täieliku väljaarvutatavuse ja ettearvatavuse hinnaks on paraku inimlikkus ise.

Poliitikateoorias ei sümptatiseerinud Arendtile parem- ega vasakpoolne, indiviidi- ega kollektiivikeskne vaateviis. Viimane vastandus oli õigupoolest Arendti silmis mõttetu, kuna ta leidis, et totalitarismi võiduks vajalik “mass” saab tekkida ainult lõhestatud ühiskonnas, kus inimeste vahel puudub solidaarsus ja mõt-

tekas usaldav kommunikatsioon. Marksismi ja klassikalise majandusliberalismi ühendab Arendti sõnul oletus, et tööstuslik areng on inimkonna ühine Suur Pürgimus ning et ühiskonnaelu keskseks suunajaks on majandus, mis areneb loodusseadusi meenutavate isereguleerivate reeglite järgi. Niihästi kodanluse kui ka sotsialismi ideoloogidel on oma osa avaliku sfääri muutmises pelgalt majandusjõudude mängumaaks ning vaimse ja poliitilise inimese kõrvaletõrjumises.

Arendti nägemuse kohaselt võimaldas see majanduskeskus tekkida massiühiskonnal ja selle kaudu esile kerkida totaalset võimul. Ta kritiseeris modernismist kui ajajärku, mil bürokraatia ja anonüümne massitöö tõrjusid kõrvale tõelise poliitika, kuid erinevalt pessimistlikumatest kriitikutest keeldus ta nägemast fašismis tööstusliku ratsionaalsuse pealetungi paratamatut tagajärge. Totalitarismi ei vaadeldud ta niivõrd liigse “mõistuslikkuse” tulemusena, vaid kui mõistuse ja mõistmise kriisi, millele tausta kujundas mitmete totalitarismiks kristalliseerunud “elementide” õnnetu ühtelangemine.

Totalitarism

Ehkki Arendti peamise otseselt totalitarismi käsitleva teose pealkiri “Totalitarismi päritolu” (*The Origins of Totalitarianism*) viitab režiimi põhjuslikele lätetele, ei tunnista ta ajaloos deterministlikke suhteid. Tööstusühiskonna teatud arengujooned soodustasid omajagu rassismi, antisemitismi ja imperialismi kui inimvaenulike ideoloogiate levikut ning nende ühis-

mõju “kristalliseerumist” totaalseks terroriks. Ükski neist elementidest aga ei olnud iseenesest totalitarismi otseseks põhjuseks.

Mõistet “totalitarism” kasutab Arendt kitsamalt kui tavalises üheparteidiktatuuri-tähenduses. Erinevus totalitarismi ja “normaalse” diktatuuri vahel on selles, et diktatuur on stabiilne stagneerunud türrannia, mis on huvitatud *status quo* säilitamisest, totalitarismis aga nägi Arendt liikumist, mis ei talu stabiilsust. Arendti sõnul algab totaalne terror, mille eesmärgiks ei ole pelgalt vabaduse piiramine, vaid ka üksikisikute sisimate mõtete ja tunnete kontroll, alles siis, kui režiim on oma vastased juba võitnud. Selle liigituse järgi võib totalitarismiks seni pidada vaid Hitleri ja Stalini hirmuvalitsust, mitte aga näiteks Stalini ajale järgnenud seiskunud üheparteidiktatuuri N. Liidus.

Totalitarismi suhe kultuuriga, millest ta välja kasvas, oli paradoksaalne. Samal ajal kui ta ründas kogu Õhtumaa traditsiooni alustala – vaba ja autonoomset inimest, esindas ta teatud õudusttekitaval moel ka sellesama kultuuri üldkehtivaid väärtusi. Paradoks sündis sellest, et harjumuspärase moraalinormid kirjutasid küll ette humaanset käitumist, aga ei soosinud iseseisvat mõtlemist. Nii juhtus, et kui käskude sisu muudeti suunas “sina pead tappa”, siis osutus juurdunud kuulekus katastroofiliseks “vooruseks”. Natsifunktsionäär Adolf Eichmann, kes kohusetundliku ametnikuna sadade tuhandete inimeste surmalaagrisse saatmist organiseeris ning kellest Arendti silmis sai mõtlematuse ja seega totalitarismi “banaalse kurjuse” sümbol, elas ja tegutses viisil, mis on

Lääne poliitilise filosoofia traditsiooni nõrmidega pigem kooskõlas kui vastuolus: see traditsioon jagab inimesed valitsejateks ja alamateks, ekspertideks ja tavainimesteks, see kutsus inimesi autoriteete järgima ja mitte iseseisvalt mõtlema.

Arendt vastandab kuuleka inimese “banaalse kurjuse” totalitaarse süsteemi “radikaalsele kurjusele”. Kurjuse banaalsus kehastub süsteemi mutrikese, mõtlematu funktsionääri isikus, kes ei tee kurja mitte sadismist, ahnusest ega kättemaksumihimust, vaid lihtsalt kohusetundest ja võimetusest hinnata, mida ta teod endaga kaasa toovad. Just selline funktsionäär oli Arendti hinnangul Eichmann. Natsihirnutise selline “normaliseerimine” tekitas pahameelt, sest kriitikud ei märganud, et Arendt nägi just Eichmanni “normaalsuses” suurimat õudust ja säärases “tahtmatust” kurjuses suurimat ohtu inimkonnale. Tunnistades tõeliste sadistide olemasolu, ei uskunud Arendt, et üheski ühiskonnas enamik inimesi sadistlikult pahad võiksid olla. Massiline toetus kuritegelikele süsteemidele või vähemalt ükskõiksus ja vaikne kaasaminek oli Arendti sõnul võimalik ainult tänu banaalsele kurjusele, mis levib totalitaarse ideoloogia mõjul nagu hallitus, tagades tavaliste, kohusetundlike ja alandlike inimeste koostöö ja toetuse kõige jõledamatele kuritegudele. Sellisena on banaalne kurjus tööriistaks radikaalse kurjuse käes.

Arendti totalitarismianalüüs toob välja veel ühe huvitava ambivalenttsuse: ühest küljest on totaalne “koonduslaagriühiskond” äärmuseni absurdne, hullumeelne ja ebatõeline, teisest küljest aga aitasid selle tekkele kaasa mitmed täiesti argised

nähtused – töötus ehk “ülearuste” inimeste olemasolu, üksikisiku eraldatus võistlusel rajanevas ühiskonnas, majanduse võim poliitika üle ja laialt levinud “teaduslikud” teooriad ajaloo ja ühiskonna “paratamatust” arengust. Need nähtused elavad edasi ka mittetotalitaarsetes ühiskondades.

Arendt ei näinud totalitarismis niivõrd poliitilist nähtust kui pigem äärmist antipoliitikat, poliitika kui vaba, spontaanse ühistegevuse totaalset väljajuurimist. Totalitarism on ühiskonnakord, kus terrori abil kaotatakse side inimeste vahel ja luuakse mass, mis käitub äravahetamiseni sarnaselt, samal ajal kui igaüks on selles massis üksi, võimetu teisi usaldama ja nendega koos tegutsema. Totalitaarses ühiskonnas on kõik lubatud ja kõik võimalik; kõike võib juhtuda ja kõike võib hävitada. Ideoloogilise terviklikkuse poole pürgiv totaalne riik lähtub paradoksaalselt kujutlusest, et ühelt poolt on kõik süsteemi kontrolli all ja kõike saab manipuleerida, teisalt aga on süsteem ise vaid tööriist paratamatu ajaloolise protsessi haardes. Totaalse võimu teeb totaalseks just selle enneolematu võime vormida tegelikkust omaenda eluvõraste ideoloogiate järgi nii, et hullumeelsetest hüpoteesidest saab hullumeelne tegelikkus.

Arendti sõnul tähendab totaalne terror muuhulgas seda, et erinevalt “normaalsest” türanniast, mis vajab alamateks andunud pooldajaid, toodab totalitarism “elavaid surnuid”, kel puudub identiteet, algatusvõime, inimväärikus ja reaalsustaju. Totaalne maailm luuakse lõplikult koonduslaagris, mis on totaalse ühiskonna olulisim osa ja miniatuurne mudel.

Koonduslaagrite eesmärk ei olnud mitte lihtsalt “vaenlaste” karistamine või kõrvaldamine, vaid inimliku indiviidi kui sellise hävitamine. Just koonduslaagrites sai võimalikuks inimese radikaalne dehumaniseerimine ja tegelikkuse muutmine äärmiselt ebatõeliseks. Koonduslaager on kui elav laboratoorium, kus vaba tegutsemine taandati bioloogiliseks, mehhaaniliseks “käitumiseks” – seal said väljamõeldud hüpoteesidest faktid.

Sisemise loogika järjepidevuse ja välismaailmast võõrandumise vahelises vastuolus seisneb nii totaalse süsteemi tugevus kui ka selle hullumeelsus. Niihästi ideoloogia kui ka selle põhjal loodud tegelikkus on välismaailmast radikaalselt eraldatud. Eraldatus muudab koonduslaagri totaalselt absurdseks. Absurd on süsteemile hädavajalik, et ideoloogiat faktilise tegelikkuse ja inimeste hinnanguvõime eest kaitsta. Sest kuigi väljamõeldud “vaenulikud vandenõud” on totalitaarsete ideoloogiate legitimeerimiseks vajalikud, pole totalitarismi tegelikuks vaenlaseks mingi tegelik salanõu ega isegi aktiivne vastupanu, vaid terve mõistus, tegelikkus ise ja inimese võime seda tajuda, sest tegelikkusetaju võib äratada kahtlust ideoloogia õigsuses või süsteemi paratamatuses.

Totalitaristlik ideoloogia

Totalitaristlik ideoloogia põhineb Meie ja Teiste vastandamisel – see apelleerib kibestunud inimeste tunnetele. Ideoloogiasse kuulub müstiline kõikvõimas vaenlane – olgu selleks trotskistid või imperia-

listid või juutide “ülemaailmne vandenõu”. Rahvuslikku sisu said ideoloogiad slaavi ja germaani natsionalismist, mis põhinesid essentsialistlikul arusaamal rahvusest kui mitte kultuuriliselt, vaid “looduslikult” inimrühmi siduvast ja eraldavast kategooriast. Oma osa mängis totalitarismi tekkes ka imperialistliku poliitika ahnus, mis eksportis võimu ilma õigusteta. Rassism tõi kolooniate “teised” Euroopasse endasse – ka kodu kuulutati osa inimesi loomu poolest alaväärseks. Vaesunud ja frustrerunud massidele olid “teaduslikult” osutatavad vahed “rasside” vahel mõistetavamad kui abstraktne inimõiguste-idee.

Poliitilises filosoofias näeb Arendt totalitarismi juuri 17. sajandi “liberalismi isa” Thomas Hobbesi loodud võistluse ja võitluse ühiskonnas, kus kõikide sõja kõikide vastu hoiab ära vaid kokkuleppeline türannia. Kuigi totalitarismi ideoloogid kasutasid oma pseudoteaduslike teooriate loomisel eelkõige marksismi ja darvinismi, oli just Hobbesi “võimufilosoofia” see, mis ennustas totaalsele ühiskonnale iseloomulikku vastastikuse usalduse täielikku puudumist. Hobbesi “Leviathanit”, kus üksikisik loovutab türannile oma poliitilised õigused, et see kaitseks teda teiste inimeste eest, kes on kõik potentsiaalsed mõrtsukad, ei ühenda totaalse riikidega mitte ainult pimeda kuulekuse nõue, vaid ka alalise hirmu õhkkond.

Arendt leiab totalitaarseste ideede seemneid ka 19. sajandi romantismis, mille müstikaarmastus soodustas tegelikkusepõlgust ning mille vennaskondlik rahvusromantika ja “õilsate” isikute jumaldami-

ne lõi soodsa pinna õilsate rasside ja jumalike juhtide kultusele. Hoopis teisest suunast toitis totaalse kontrolli ideed teadusliku positivismi veendumus, et inimest ja ühiskonda juhivad objektiivsed loodusseadused. Kasutades teadlaste väiteid, lõi totalitarismi ideoloogid pseudoteaduslikud argumendid “paratamatust” arengust, mida nad oma sõnul esindasid, samas seda “teaduslikult ettemääratud” tulevikku ise füüsiliselt luues. Mõte ideoloogiate teaduslikkusest on seda iroonilisem, et omaenda valesid tegelikkuseks muutes tõestasid totalitaristid ise, et tulevik ei ole loodusseaduste järgi ennustatav, vaid muutub inimeste plaanide ja tegude tulemusena.

Totalitaarsed ideoloogiad pretendeerivad eksimatule objektiivsusele, loodusseaduste tundmisele ja puhtale loogilisusele. Nad luuakse aksiomaatilistest premisidest puhtalt loogiliste tuletuste kaudu. Loogika on ideoloogias sisust tähtsam. Nii Stalin kui ka Hitler olid uhked oma ideoloogiate raudse loogika üle.

Et propaganda oleks efektiivne, kasutab ideoloogia ka otsest valet. Järjekindel valetamine õõnestab tervet mõistust, seda kokkupuutepinda tunnetuse, maailma ja teiste inimeste tunnetuse vahel. Valetaja lähtekoht on purunevas maailmas tõetuleja omast soodsam, sest valetajal on võimalik kohandada “fakte” publiku ootustele ja kõrvaldada tulevikust ebamugav ettearvamatus. Ometi saab valetaja võistelda tegelikkusega edukalt vaid siis, kui tegelikkus on piisavalt masendav, et fiktiivne maailm vastaks inimeste psüühilistele vajadustele sellest paremini. Kui isoleeritud, apaatseks muutunud massidel

on valida totaalselt kaootilise tõe ja totaalselt loogilise ideoloogia vahel, valivad nad meeleldi viimase. Propaganda on siis tõsiseltvõetavaks võistlejaks tegelikkusele, mille peamine puudus seisneb selles, et ta ei ole loogiline ega perfektselt organiseeritud.

Poliitika häving ja taassünni lootus

Totalitarismi "maailmatusele" vastandub Arendti filosoofias toimiv poliitiline maailm, mis lähtub enesestmõistetavast, aga vähe arutletud tõsiasjast, et inimesed elavad maailmas mitmuses. See maailm on ruum, mis samaaegselt ühendab ja eraldab inimesi – vastupidiselt totaalsele ühiskonnale, kus inimesed isoleeritute, aga identsetena sulavad massiks. Teoses "Inimolu tingimused" (*The Human Condition*) räägib Arendt sellest, milline on ideaalne avalik sfäär ning millised protsessid on kaasa aidanud selle sfääri kadumisele ja lõhestatud massiühiskonna tekkele.

Siin ennetab Arendt hilisemaid ökofilosoofilisi ühiskonnakriitikuid. Arendt nägi ühiskondlike suhete lagunemise juuri tarbimisühiskonna tekkes, kus juhtivaks väärtuseks ja inimelu peamiseks sisuks oli saanud tootmine ja tarbimine, mis jätsid varju nii filosoofilise mõtlemise, poliitilise tegevuse kui ka looduse iseseisva väärtuse. See areng kajastub ka angloameerika poliitilises filosoofias, kus kodanikku käsitatakse kui tarbijat, kes poliitikatulgi valib esindajat nagu kaup riivililt, pakendi järgi, kuid ei mõtle ise toimivate ühis-

kondlike protsesside üle ega osale nendes.

Arendti teooria näitab, et kuigi konventsionaalses poliitilises retoorikas vastandatakse totalitarismi liberalismile, on mitmeid nähtusi ja tendentse, mis on ühtviisi omased nii liberaalsetele demokraatiatele kui ka totalitaarsetele režiimidele. Muutus, mis üksikisiku enesemääramisõigusele ja tegutsemisvabadusele saab osaks vaba turumajanduse oludes, on täiesti võrreldav sellega, mis sünnib nendega totalitarismi tingimustes, ehkki tegevus- ja väljendusvabadust otse ei piirata.

Üks avaliku keskustelusfääri ja poliitilise maailma kokkuvarisemise põhjusi oli Arendti arvates see, et poliitikast oli saanud vaid majanduse administratsiooni-mehhanism, mille mureks oli ainuüksi tootmise ja tarbimise kasv. Trendid, mida totalitarism äärmuseni viis, on tööstusühiskonnas mingil kujul kogu aeg olemas. Tarbimisühiskond eeldab inimestelt ettearvatavat käitumismalli, mis määratakse kindlaks majandusprotsessi tarvetest lähtudes. Majandusühiskond ei nõua oma liikmetelt mitte iseseisvat toimimist, vaid funktsioneerimist ülaltpoolt määratletud terviku heaks. Massiühiskonda iseloomustab samasus ilma kokkukuuluvuseta, isoleeritud inimesed käituvad äravahetamiseni sarnaselt, ilma et nende vahel oleks mingit arvestatavat kommunikatsiooni. Just sellises radikaalselt individualistlikus ühiskonnas võivad populaarsust võita totaalsed ideoloogiad.

Need Arendti totalitarismianalüüsi vaatenurgad panevad tänasegi lugeja maailmas leiduvate võimaluste üle tõsiselt pead murdma. Poliitilised ja ühiskondlikud tendentsid, mis Arendti meelest löid

soodsa pinnase totalitarismi tekkeks, on aina olemas ja tugevnemas. Nendeks on majandusliku kõrgklassi huvide ülemvõim poliitikas, terav konkurents ja kaotajate marginaliseerumine, eraldatus ja üksindus, rahvuskonfliktid ja “teaduslikud” teooriad ühesuunalise arengu paratamatusest. Seepärast on Arendti vähenõudlikult kõlav üleskutse: peatuda ja mõelda, mida oleme tegemas, täna niisama aktuaalne, kui see oli seni viimase tõelise totalitarismiajastu eel.

1990. aastatel järsult kasvanud huvi Arendti tööde vastu on vähemalt osalt seletatav nn sotsialismibloki kokkuvärsimisega, mis hägustas selgeid piire Ida ja Lääne, kapitalismi ja sotsialismi, individualismi ja kollektivismi vahel – piire, mida Arendt ei olnud kunagi tunnistanud. “Sotsialism” ei olnud lahendus kapitalismiga kaasnevale tootmise fetišeerimisele ja sellest tulenevale vabaduse kadumisele, vaid pigem täiendas seda arengujoont. Kui inimeses ei nähta midagi muud kui tööjõudu, siis kaotavad vabadus, mitmekesisus ja individuaalsus mõistetena oma sisu, sest just tööjõuna on enamik inimestest asendatavad – ja kui isikud on sarnased ja asendatavad, on nad ka üleարused, kui nende tööjõudu enam ei vajata.

Otsekui paratamatu loodusjõuna kumardatavate majanduselu jõudude suurenev anonüümsus ja kontrollimatus ning üksikisiku kasvav võõrandumine ja jõuetus võimu ees, üha suurem hulk “üleարused” inimesi ja äärmiselt arenenud tehnilised vahendid ükskõik mis plaanide täideviimiseks – kõik viitab sellele, et uue tehnokraatliku totalitarismi tekkimise võimalust tuleks nüüdki tõsiselt võtta.

Selle ohu tõttu pakub Arendti totalitarismianalüüs endiselt rohkem kui pelgalt ajaloolist huvi. Ja sugugi vähem aktuaalne ei ole Arendti optimistlik sõnum võimalusest tegutseda nende protsesside peatamiseks: ta meenutab, et inimesed loovad oma kollektiivsed elutingimused ise. “Paratamatuse” raudsel haardel on inimese sõrmed. Toimides on võimalik nii hävitada kui ka luua autentset avaliku elu sfääri.

Kirjandust:

- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism* (1. vlj 1951).
- Arendt, Hannah. *The Human Condition* (1. vlj 1958).
- Arendt, Hannah. *Between Past and Future. Eight Exercises in Political* (1. vlj 1961).
- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (1. vlj 1963).
- Benhabib, Seyla. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt* (1996).
- Disch, Lisa Jane. *Hannah Arendt and the Limits of Philosophy* (1994).
- d'Entrèves, Maurizio Passerin. *The Political Philosophy of Hannah Arendt* (1994).
- Hansen, Phillip. *Hannah Arendt. Politics, History and Citizenship* (1993).
- Young-Bruehl, Elisabeth. *Hannah Arendt. For Love of the World* (1982).

TIINA KIRSS

LÕHESTATUD REAALSUS, NIHESTATUD AJALUGU: NAISED JA HOLOKAUST

Varsti pärast Washingtonis paikneva holokausti muuseumi avamist 1994. aastal kirjutas Andrea Dworkin, et naiste holokaustikogemus on seal puudulikult esindatud: “Selles muuseumis puudub naiste lugu. Püsiekspositsiooni ülesehituses, st tema sihis, tema põhitähenduses, tema arusaamas juudi kogukonnast tervikuna, on naised kontseptuaalselt nähtamatud. Antisemiidid aga ei unusta naiste spetsiifilist tähendust ja nende eripära ega seda, kuidas märgistada, stigmatiseerida neid kui naisi, kuidas neile füüsiliselt haiget teha kui naistele. Need, kes panevad toime genotsiidi, ei unusta, et kui püütakse hävitada rahvast, tuleb hävitada naised. Kuidas sai siis muuseum, mis on pühendatud mälule, unustada rääkimast sellest, mis juhtus juudi naistega?” Ning edasi: “kuna muuseum ei osutanud tähelepanu naistele kui spetsiifilisele kontingendile, kellel on oma spetsiifiline ajalookogemus, siis see, mida naised ei suuda mäletada, sureb koos nendega.”¹ Dworkini poleemilisele ning paljude arvates küsitavale etteastele vastati muuseumi juhatuse poolt, et naiste esindatus muuseumi suulise ajaloo arhiivis on tähelepanuäratavalt suur ning et ka visuaalsel tasandil ei jää

nad sugugi tagaplaanile. Küsimus ei ole siiski pedantses ja mõneti karikatuurses nägude võrdlevas kokkulugemises fotodelt jm eksponaatidelt, vaid püsiekspositsiooni kontseptsioonis: kas on naised holokaustimuuseumis “kontseptuaalsel tasandil nähtamatud”? Mille järgi seda otsustada? Mistarvis ja milleks on see oluline?

Mälestuse avaliku jäädvustamise institutsioonilised väljundid – rituaalid, monumendid ja muuseumid – *lieux de mémoire* (mäletamispaid) Pierre Nora mõistes, kannavad ka Susan Rubin Suleimani mälu kolmikformulatsioonis “vaidlusaluse mälu” koormat. Teisisõnu, neist saavad mälumaterjali kogumise ning ajaloo representeerimise kokkupuutepunktid nii praktilises kui ka ikoonilises mõttes. Seetõttu koondavad nad endale tähelepanu ning nende ümber hakkavad keskenduma vaidlused selle üle, kellel on õigus mälule, milliseid mälestusi rohkem või vähem väärtustatakse ning kelle mälumaterjali alusel kujuneb kui mitte ametlik, siis avalik holokausti ajalugu. Võiksime lisada, et juba “suure” holokaustimuuseumi rajamine Ameerikasse (ja mitte näiteks Saksamaale või Poolasse) oli

¹ A. D w o r k i n, The Unremembered: Searching for Women at the Holocaust Memorial Museum. *Ms. Magazine*, Nov.-Dec. 1994, lk 54.

valik, mille juures kerkisid esile needsamad ja nendesarnased küsimused. Ka Dworkini kriitika holokaustimuseumi aadressil kuulub mälu pärast peetava võitluse valdkonda ning kätkeb endas rea küsimusi ja eeldusi, mida naisuurijatel holokaustiteaduste põllul on tulnud püstitada, selgitada ning põhjendada. Joan Ringelheimi sõnusi eraldab holokausti ja sooküsimust teineteisest lõhe, mida alles viimase kümne aasta jooksul on hakatud ületama – nii empiirilise uurimise vallas kui ka kontseptuaalse ning teoreetilise raamistiku loomisega holokausti historiograafias. Lõhe olemasolu illustreerib Ringelheim näitega ühelt 1979. aastal toimunud holokaustikonverentsilt. Sundimatus jutuajamises kolleegidega – nende seas oli ajaloolasi, suulise ajaloo kogujaid ning sotsiolooge – küsis üks psühhoterapeut, kes tegeleb holokausti üleelanute lastega (mõiste *Holocaust children* on Põhja-Ameerikas tarvitusel just järgmise põlvkonna kohta, mitte nende kohta, kes ise lastena koonduslaagritesse viidi), miks neil lastel on hirm, et nende emasid võidi vägistada. Seletuseks pakuti, et tegemist pole mitte reaalsete juhtumite, vaid fantaasiatega, mida toidavad ning toetavad meedias käibivad holokausti-representatsioonid. Ringelheimi aga ei pannud mõtlema mitte “reaalsuse” ja “fantaasia” vahel otsustamine ehk valemälu-sündroom (*false memory syndrome*) ning selle otsene või kaudne ülekandumine järgmistele põlvkondade mälusse (Marianne Hirschi hilisemas formuleeringus:

postmemory-fenomen), vaid see, miks jutt kolleegidega sinnapaika jäi: “Keegi ei tsiteerinud uurimusi, keegi ei viidanud dokumentidele ega holokausti üleelanutega läbi viidud intervjuudele. Küsimus lükati kohe tagasi ning suruti jõuga maha, ning sellega diskussioon lõppeski... Keegi ei arutanud suhteid naiste ja laste vahel holokausti ajal. Keegi ei otsinud seoseid sooerinevuste ning ellujäämisvõimaluste vahel. Keegi ei rääkinud saksa naiste rollidest. Keegi ei maininud naiste koonduslaagrite ülesehitust, naisi poliitvangidena ega vastupanuliikumises, suhteid meeste ja naiste vahel ega omavahelisi suhteid meeste ning naiste seas. Ei olnud kontseptsioone ega mõisteid, mis selliseid diskussioone oleksid võimaldanud; ei olnud ajaloo teejuhist.”²

Väide, et holokausti ajaloonarratiivides “naiste lugu” puudub või on puudulikult esindatud, tuletab esmapilgul meelde naisuurijate avastusretki paljude teiste ajaloo-perioodide maastikele, kus esimeseks ülesandeks on olnud kaardistada valgeid laike ja teha kindlaks peidetud maapõuevarade – s.o naiste ajalookogemust sisaldava arhiivimaterjali olemasolu, ning joonistada kontseptuaalses mõttes too ajaloo teejuhis, mida Ringelheim oma kollegiaalse diskussiooni jätkamiseks ning süvendamiseks igatses. Kas naiste kogemusel teatud kontekstis on oma eripära? Millistes vormides ta väljendub ning kuidas ja mil määral on ta uuritav? Need on probleemid, mida akadeemilises uurimises, olgu siis sotsiaal-, ajaloo- või kirjan-

²J. Ringelheim, *The Split Between Gender and the Holocaust. Rmt-s: Women in the Holocaust*. Ed. D. Ofer, L. Weitzman. Yale University Press, 1998, lk 340–341.

dusteaduse põllul, kõigepealt põhjendama peab. Nagu Euroopa ajaloo taustal on näidanud Joan Kelly ja Joan Wallach Scott, on empiiriline nähtavus ja teoreetiline (läbi)nägelikkus omavahel sümbiootiliselt seotud.³ Kes ei oska või ei julge küsida, kas naiste jaoks “renessansi” oli, ei tarvitse ka pidada väärtuslikuks või viljakaks naiste jälgede ajamist nendes sotsiaalsetes valdkondades ning ürikutes, kuhu nad neid jälgi võisid olla jätnud.

Agas holokausti puhul seondub soouurimusliku küsimustevõrgustikuga teisiigi keerulisi probleeme, mitõttu nii Dworkini kui Ringelheimi seisukohad on tekitanud poleemikat. Kui naiste holokaustikogemusel on eripära, mis tähendus on selle rõhutamisel holokausti kui üht rahvast lõplikult hävitada taotlenud genotsiidi taustal? Kas naiste holokaustikogemuse eraldi teadvustamine nõrgendab (kas või retooriliselt) selle genotsiidi osatähtsust maailmaajaloo ning maailmapoliitika areenil, n-õ killustades nägemust sellest sündmusest kui monumentaalsest, šokeerivast inimsusevastasest kuriteost? Kui natside poolt juudi rahva kohta loodud mütoloogia oli otseselt rassistlik ning selle alusel ja sellega põhjendades üritati hävitada seda rahvast tervikuna, kas ei tule siis igasuguse tervikuisese kihistuse esiletõstmine kasuks neile, kes holokausti erilisust vähendada püüavad, kas või Hitleri ja Stalini massimõrvade äärmiselt küsitava võrdlemisega, olgu siis viimase aluseks piina- ning sur-

matehnoloogia (kes ikkagi leiutas gaasikambrid?) või ohvrite koguarv? Teiseks: kas naiste holokaustikogemuse teadvustamine eraldi kihistuse või uurimisobjektina ei kutsu kas või alateadlikult üles meeste ja naiste kannatusi omavahel võrdlema? Pisut teisisõnu võiks samas ka küsida, kas naiste eristamine meestest uurimisobjektina ei tekita kiusatust unustada nende vastastikune sõltuvus perekondlikes ning kogukondlikes kontekstides nii ennesõjaaegsetes juudikogukondades kui ka kannatusaastatel, seistes silmitsi põlu all oleku, getostamise ning võimaliku hukkamisega? Tuginedes valikuliselt välja nopitud näidetele naisohvrite kirjalikest mälestustest, taunib tunnustatud holokaustiurija Lawrence Langer resoluutselt sooküsimuse tõstmist holokausti puhul ja väidab, et “soospetsiifiline käitumine mängis neil süngetil aastatel väga väikest rolli”⁴. Kogukondlikes kontekstides on “naiste loole” keskendumist küllaltki tihti tembeldatud ebarahvuslikuks või jämedalt pieteedivastaseks, andes mõista, et rahva mälu on ühtne, püha tervik, mis ei kannata mingit diferentseeritud nägemust.

Seni on küsimuseasetus olnud pigem kriitiline ehk sooerinevuskrõiteeriumide rakendamisele põhjendust nõudev, ning seda arusaadavatel põhjustel: holokausti ajaloo kirjutamine, k.a suurejoonelised projektid tunnistajate mälu pärimuse kogumiseks, akadeemiline holokaustiurimine (*Holocaust Studies*) ja muuseumide ning teiste mäletamispaikade rajamine on

³ J. Kelly, *Women, History, and Theory*. Chicago, 1984; J. W. Scott, *Gender and the Politics of History*. New York, 1988.

⁴ L. L. Langner, *Gendered Suffering? Women in Holocaust Testimonies*. Rmt-s: *Women in the Holocaust*, lk 351.

kogu aeg toimunud moraalselt pingestatud, kohati tugevasti politiseeritud õhkkonnas, seda niihästi Euroopas (eriti Saksamaal ja Poolas) ja Põhja-Ameerikas kui ka Iisraelis. Ka “naiste lugu” puudutavad küsimused saavad poliitilise kõla ning neid mõistetakse holokausti ümber keerlevate eetika-alaste debattide kontekstis. Arvestades holokausti kui sündmust püüda või üldse eitada püüdvä kirjan-duse ilmumist, Saksamaal juba 1986. aastal alanud avalikku väitlust Jürgen Habermasi, Ernst Nolte jt vahel (*Historikerstreit*), antisemitismi-hirmu süvendavaid vägivaldajuhtumeid Euroopas ning nende vastukaja meedias, Põhja-Ameerika kontekstis ka elavaid vaidlusi Daniel Goldhageni ning Peter Novicku teoste⁵ ümber, tuleb akadeemilise holokaustidiskursuse puhul juba ette rehkendada teemapüstituste ning tõlgenduste võimaliku retoorilise väänatavusega või vähemalt akadeemiliste ja akadeemiaväliste diskursiivsete väljade vahelise piiri tinglikkusega. Küll aga on võimalik erinevusküsimuse tõstmist sõnastada positiivsel, sallival ning poliitiliselt neutraalsel kujul, nagu on teinud ka Gershon Bacon oma artiklis: “Mida võidakse poola juutluse historiograafia uutest vaatenurkadest, mis huvitavad naiste ajalookogemusest?”⁶ Huvi põhjenduseks piisab demograafilisest faktist, millega Bacon oma artikli sisse juhatab: 1931. aasta rahvaloenduse andmetel oli Poola juudi kogukonnas naisi

52%, ehk 3,1 miljonist juudist 1,6 miljonit. Kui lisada siia samas raamatus leiduv Michal Ungeri statistika surevuse kohta Lodži getos 1940–1942, siis juba kvantitatiivse demograafia mudelite seletamisel tulevad möödapääsmatult arvesse soori-nevused ning edasi võib (ja Ungeri arvates ka tuleks) tuletada siit hulga uurimistee-masid naiste majanduslike ja emotsionaalsete toimetulekustrateegiatega ning soorollide teisenemise kohta julmades ning üha julmemaks muutuvates tingimustes.⁷

Niisiis võib arvata, et esimesele küsimusele – naiste holokaustikogemuse eripära olemasolust ning ka otsesest empiirilisest relevantsusest – on raske vastu vaielda ka kõige konservatiivsemal või pieteeditundlikumal holokaustiuurijal, milline ka poleks ta ideoloogiline suhtumine naisuurimusse kui teadusharusse. Teise tasandina naiste loo kinnistamisel holokausti ajaloomaastikule on naisuuri-jate tähelepanu nõudnud allikmaterjali, eriti naiste suulise ajaloo ning naistunnistajate kirjalike narratiivide kogumine ja avaldamine, mis on täitnud olulisi lünki tunnistajatekstide kaanonis. Lastes silmad üle käia holokausti-riiulist ühes heas Põhja-Ameerika raamatukaupluses või ülikooli raamatukogus, jääb mulje, et valgeid laike naistunnistajate narratiivide alal on viimase kümne aasta jooksul tublisti korvatud. Silma hakkab nii üksiktunnistajate memuaare (Halina Nelkeni kommenteeritud holokaustipäevik ingliskeelses tõl-

⁵ D. J. G o l d h a g e n, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans And the Holocaust*. New York, 1996; P. N o v i c k, *The Holocaust in American Life*. New York, 1999.

⁶ G. B a c o n, *The Missing 52 Percent: Research on Jewish Women in Interwar Poland and Its Implications for Holocaust Studies*. Rmt-s: *Women in the Holocaust*, lk 55.

⁷ M. U n g e r, *The Status and Plight of Women in the Lodz Ghetto*. Sealsamas, lk 123.

kes *And Yet, I am Here!*, 1999, Helen Fremonti samal aastal ilmunud ja bestselleriks kujunenud perekonnakroonika *After Long Silence*) kui ka teaduslikult toimetatud kogumikke (1998. aastal ilmunud suulise ajaloo kogumik *Mothers, Sisters, Resisters*, toimetajaks kauaaegne koguja Brana Gurewitsch, ja äsja üllitatud *Sisters in Sorrow: Voices of Care in the Holocaust*, toimetanud Roger A. Ritvo ja Diane M. Plotkin). Siinkohal on oluline mainida, et holokausti mõistmine ühe kogukonna kallal toime pandud genotsiidina ehk siis moraalsest vaatevinklist 20. sajandi maailmaajaloo piirjuhtumina tõstab holokausti üle elanud tunnistaja (*survivor, witness*) ning tema sõnade erikaalu ja väärtust. Ellujäänud memuaaridesse suhtutakse mingis mõttes kui pühitsetud teksti ning koheldakse kohati samasuguse pühalikkusega nagu pühakirja ennast, seda ka akadeemilises uurimises, kus säärast tunnistajateksti tsiteerides pole kombeks sealt mitte ühtegi tähte ega (litereeritud suulise teksti puhul) mitteverbaalset signaali välja jätta. Juudi kogukondade siseselt on tunnistaja sõna alati püha sõna, ning ellujäänute mälu jäädvustamine moraalne kohustus, historiograafilistes käsitlustes (Michael Marrus, Dominick LaCapra, Saul Friedlander jt)⁸ on siiski üritatud tunnistajatekstidele (ning keerukale problemaatikale, mis seondub neis talletatud traumatiseeritud mälu faktide-

alase usaldatavuse ja tõetruudusega) läheneda ka teoreetiliselt ning allikakriitiliselt, ehkki – nagu korduvalt on toonitanud LaCapra – ka sellist teoreetilist vaatlusviisi tuleb rakendada eetilise peenetundelisusega, sealjuures teravalt teadvustades uurija lähenemisnurka ning alateadlikke projektsioone. Nagu ka muude ajaloo-sündmuste ning ajastute puhul, pole naisuurijad siingi otsinud materjali naistest mitte üknes kui ajaloo objektidest või ohvritest, vaid ka kui subjektidest, aktiivsetest ajalootegijatest, olgugi kohati piiratud tegevusväljal. Praktiline tekstivahendustöö, eriti naiste holokaustiteemaliste autobiograafiliste kirjutistega, teeb kättesaadavaks allikmaterjale, mis võimaldavad laiemalt ning sügavamalt uurida naiste ajalookogemust. Sara R. Horowitzi sõnutsi lubab naiste endi poolt kirjapandud elulooline materjal “laiendada kognitiivset ning psühholoogilist arusaamist holokaustist, lähtudes ohvriks kujunemise ning üleelamise narratiividest”.⁹ Võib lisada, et kuna eriti Põhja-Ameerika laiem avalikkus seostab holokaustiga automaatselt Anne Franki ja tema tekstikriitiliselt küllaltki küsitava päeviku, siis aitab naiste memuaarkirjutiste kaanoni nüansseerimine tasakaalustada Anne Frankile rajatud holokausti-mütoloogiat, kus süütu, vapper, kuid küllaltki passiivne noor neiu oma peidikus igapäevase elurõõmu abil trotsib kindlat ohvrisurma. Senisest nõud-

⁸ M. R. M a r r u s, *The Holocaust in History*. New York, 1987; D. L a C a p r a, *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca, 1998; S. F r i e d l a n d e r, *Nazi Germany and the Jews*. New York, 1997.

⁹ S. R. H o r o w i t z, *Women in Holocaust Literature: Engendering Trauma Memory*. Rmt-s: *Women in the Holocaust*, lk 374.

likumat järelemõtlemist kutsuvad esile naistunnistajate (eriti vastupanuliikumises osalenud naiste) elulugudes mainitud toiduvargused ning salakaubavedamised üle getopiiride, koonduslaagrite ämmaemandad, kes toimisid lastesuretajate ning -surmajatena, ning prostitutsiooni kasutamine hukkamislaagrites ellujäämisvahendina.

Autobiograafilisi kirjutisi ning suulist ajalugu kasutades on võimalik jälile saada naiste toetusvõrkudele ning ellujäämisstrateegiatele nii geto- kui ka laagrisituatsioonis. Myrna Goldenberg analüüsib kolme Auschwitzu-memuaari põhjal naiste toetusvõrkude kujunemist, naiste vastastikust sõltuvust, täpsemalt kodumajandusoskuste loovat rakendamist üksteise materiaalseks ja moraalseks toetamiseks.¹⁰ Nn “köögimälestused”, retseptide jutustamised, eriti kogukondlike pühade puhul, aitasid luua solidaarsust ning näljast moraalselt üle olla. Käibel oli mõiste *camp sister* (laagriõde), mis tähistas lähedast suhet kahe vangi vahel, hõlmates hoolitsust haiguse puhul, töökohustuste ja toidu jagamist, julgustust ning mõnikord ka heroiliselt ennastohverdavat teise asemele astumist hukkamisohu korral. Nii Goldenbergi analüüsitavates kui ka paljudes teistes naiste memuaarides figureerib naise keha kui vägivallaobjekt, olgu siis vägistamisobjektina või raseduse puhul eelisjärjekorras hukkamisele määratuna. Raseduste varjamine, salajased sünnitused ja vastsündinute surmamised ämmaemandate poolt, et sünnitajat kas või

lühikeseks ajaks veel gaasikambriist päästa, on naisspetsiifiliste teemade hulgas ühed süngemad.

Taotledes aga sooerinevusküsimuste sügavamalt püstitamist historiograafilisel tasandil, rõhutavad Dalia Ofer ja Lenore Weitzman – siin juba korduvalt viidatud kaaluka naisuurimuslike holokaustikäsitluste kogumiku *Women in the Holocaust* (1998) toimetajad – vajadust laiemal ajaloolisel raamistikul järele, mis aitaks ehitada sildu naiste sõjaeelsete rollide ja nende holokaustiaegse saatuse ning käitumise vahele. Ofer ja Weitzman tõstavad esile neli struktuuritaset, millel sooerinevus end ilmutab: 1) soorollide jaotus ennesõjaaegsetes juudi kogukondades, mis olenevalt Lääne- või Ida-Euroopa kultuurkonnast võis olla markantselt erinev; 2) reaktsioonid, kartused ja lootused esimese tagakiusamise järel, mil kogukondades üldiselt valitses veel arusaam, et naised ja lapsed jäetakse rahule; 3) natside spetsiifilised tagakiusamise meetmed ning nende erinev rakendamine meeste ja naiste puhul; 4) meeste ja naiste erinevad reaktsioonid ja üleelamisstrateegiad.¹¹ Nagu on väidetud, kajastub Oferi ja Weitzmani formuleeritud raamistikus see pidev metodoloogiline areng, mis alates esimesest naistele pühendatud holokaustiteemalisest konverentsist (1983) aset on leidnud. Tegemist ei ole mitte ainult valgete laikude täitmisega, vaid teoreetilise edasimõtlemisega: “naisuurimusest” on liigutud “soo uurimuse” teoreetilisele maastikule, kus

¹⁰ M. Goldenberg, *Memoirs of Auschwitz Survivors: The Burden of Gender*. Sealsamas, lk 327–340.

¹¹ L. J. Weitzman, D. Ofer, *The Role of Gender in the Holocaust*. Sealsamas, lk 1.

Joan Baumeli sõnutsi valitsevad sugupoolte suhteid ning vastastikust sõltuvust rõhutavad mõttemallid (näiteks Joan Wallach Scott defineerib sugu kui "seksuaalse erinevuse sotsiaalset organiseeritust" ja Michelle Perrot eelistab naisajaloole sugudevaheliste suhete ajalugu). Ka on Oferi ja Weitzmani poolt kokkuvõtlikult sõnastatud uurimisprogramm mitu korda rafineeritum kui naise bioloogiale ning bioloogiliselt spetsiifilistele holokaustielamustele keskendunud uurimused 1980. aastate teisest poolest¹², ehkki neil teostel oli kahtlemata põhjanev roll nii empiirilise dokumenteerimise kui ka erinevusproblemaatika teadvustamisel ning naiste kogemuse eripära määratlemisel. Parim hiljutine näide Oferi ja Weitzmani uurimisraamistiku rakendamisest on Marion Kaplani ülimalt loetav võrdlev uurimus juudi naiste argielust 1930. aastatel Ida- ja Lääne-Euroopas – *Dignity and Despair* (1998).

Teine katse naiste holokausti uurimuse teooriabaasi laiendada tuleb kauaaegselt 20. sajandi saksa naisajaloo uurijalt Gisela Bockilt, kes võtab vaatluse alla lihtkodanikest naised natsismiaegsel Saksamaal, arvestades nende kõiki võimalikke rolle ning vaatepunkte, ohvrist kõrvalseisjani, vastupanuliikujast laagri valvurini.¹³ Bocki laial vaatlusväljal tekib kohe rida teravaid eetilisi küsimusi, mis lähevad vastuollu

rahvaliku tavaarusaamaga, et naised on sõja ajal pigem ohvrid kui "tegijad", ning seetõttu otsekui vabamad ka moraalsest vastutusest toimunu eest. Bock väidab, et kuigi otsese vägivalga ja massimõrvade toimepanijate hulgas oli naised palju vähem kui mehi, kasutas režiim ära nii naiste kui meeste brutaalsuse, ning võtab võrdleva vaatluse alla naiste ja meeste poliitilise aktiivsuse, nii nagu see ilmnes näiteks hääletamistulemustes või naabrite ja töökaaslaste peale kaebamises. Naiste kui vägivalga läbiviijate puhul ei tule Bocki arvates analüüsida mitte ainult nende "erinevusi" meestest ehk "sarnasusi" teiste naistega, vaid ka nende sarnasusi vägivalga läbiviijate kategooriasse kuuluvate meestega ning erinevusi naistest, kes valisid mõne teise raja. Edasi nendib Bock, et antud perioodil oli režiimile rassistlike eesmärkide realiseerimine olulisem kui naiste püsimine traditsiooniliste rollide piires. Niisiis mõjub pilt saksa tavanaiskodanikust kui *Kinder-Kirche-Küche*'st kindlalt kinni hoidvast rahvuslikust (ning oma poegi kahurilihaks sünnitavast ja ohverdavast, rahva eest kannatavast) emast pigem mütoloogilise kui tõelisena. Režiim lammutas piirid "personaalse" ja "poliitilise" vahel, pannes mõlemad funktsioneerima nn *Volksgemeinschaft*'i huvides ning kaotades sealjuures ka piirjooned, mis olid traditsiooniliselt eralda-

¹² M. E. H e i n e m a n n, *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. Westport (Conn.), 1986; *When Biology Becomes Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Ed. R. Bridenthal et al. New York, 1984; nende kõrvale kuulub ka 1983. aasta konverentsi kogumik: *Proceedings of the Conference: Women Surviving the Holocaust*. Ed. E. Katz, J. M. Ringelheim. New York, 1983.

¹³ G. B o c k, *Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers and Bystanders*. Rmt-s: *Women in the Holocaust*.

nud naiste ja meeste tegevussfääre. Bocki analüüsi järgi ei tarastanud natsirežiim saksa soost naisi sugugi mitte veelgi kindlamini pere ja emadusega seotud tegevusvalda, vaid paradoksaalsel moel avas neile vähemalt teoreetiliselt senisest palju laiemaid, poliitilisi toimimisvälju. Nii naiste kui ka meeste ees seisis valikutegamma, mille määras eelkõige rassiline kuuluvus, seejärel poliitilist aktiivsust kujundav kultuurkondlik kontekst ja selle ootused ning kontekstspetsiifilised eeskujud lähikonnast. Oma väite toetuseks toob Bock näiteid natsiaegsetest abordiseadustest. Hoolimata abordi keelustatusest tehti hulgaliselt sundaborte rassilistel põhjustel, muutes nii abordi Bocki sõnusti sooküsimusest rassiküsimuseks.

Bocki nõudlikust ning poleemilisest analüüsist võib järeldada, et liialt terav keskendumine mis tahes ühele “erinevusele” (antud juhul sooerinevusele) võib pimestada uurija pilku teiste, samaaegselt ning paradoksaalselt toimivate erinevusskeemide suhtes, näiteks kodaniku avaliku poliitilise aktiivsuse aste või siis rassilise ning sooerinevuse omavaheline suhe ühenduses sotsiaalsete rollide muutumisega. Niisiis tuleb kategooriat “naised” näha läbi mitme teise erinevusregistri prisma, olles tähelepanelik võimuvahetuste suhtes, mis neil olid nii teiste naiste kui ka meestega selles ajalooliselt erandlikus olukorras. Kui tulla tagasi holokausti ohvrite ning tunnistajate juurde, siis manitseb Bocki artikkel implitsiitselt uurijaid juudi naiste kogupilti holokausti taustal võimalikult nüansseerima, see aga omakorda nõuaks liikumist heroilistelt mütológiseeringutelt kogukondlikus mõt-

tes ebamugavale, võib-olla isegi tabusutatud territooriumile – kaalumaks valikuid, mis viisid ka juudi naised väljapoole ühiskonna poolt sanktsioneeritud rolle ning kohati moraalselt problemaatilistele radadele. Julm, erandlik, üle mõistuse käiv ning kosmilise tasemeni küündiv massivägivald, mida väljendab sageli kasutatav võrdlus Auschwitzis ja Dante Põrgu väravate vahel, ei paku selliste valikute puhul iseendast veel väljapääsu ega universaalset õigustust, kuna eetilisel avar “inimliku nõrkuse” esiletoomine ei kaitse naisi kaksikmoraali hinnangute eest. Ehk ongi varitsev kaksikmoraal üks peamistest põhjustest, miks sõjas vägistatud naised oma mälestustes selle peatüki kipuvad maha vaikima ehk kirjutamata jätma, ning seetõttu jääb lahtiseks ka Ringelheimi 1979. aasta jutuaJamises esile kerkinud küsimus, kas teise põlvkonna hirmud nende emade kallal toime pandud vägivalla üle vastavad tõele. Ning kui astuda samm veelgi kaugemale, siis puudutab naiste erandlik käitumine helli närve juudi kogukondades (mõnevõrra analoogiline probleem ilmneb ameerika endiste orjade kirjutiste põhjal) ka seoses meeste valikute ning võimalustega. Kui Weitzmani ja Oferi teise kriteeriumi all mainitud uskumus, et juutide tagakiusamisel jäetakse naised ja lapsed rahule, kokku varises ning naiste ja laste hävitamise reaalsus kogukondadele päralt jõudma hakkas, oli paljudel meestel liiga hilja oma peresid päästa. Kuidas sadestub rahva müllu meeste võimetus naisi ja lapsi kaitsta? Ning mida teevad sel juhul naised? Mis naistel üle jääb? Moraalselt sama raskesti tõlgendatav on see küllaltki ula-

tuslikult dokumenteeritud erinevus, mis valitses meeste ja naiste omavaheliste solidaarsussuhete vahel surmalaagrites ning mis näitab, et toetusvõrkude loomine õnnestus naistel enamasti paremini kui meestel, kelle puhul säärase toetuse puudumine soodustas sageli varasemat surma. Kui meenutada Oferi ja Weitzmani esimest kriteeriumi soorinevusest teadliku holokausti uurimuse tarvis, siis tuleb solidaariseerumiserinevusi jälgides lähtuda sõjaeelsetest perekondlikest ja kogukondlikest struktuuridest ning mitte käsitada holokausti pidetu ning seosetu suursündmusena, mis paikneks otseki ajaloovälises vaakumis – tendents, mille ohtudele on osutanud nii Michael Marrus kui Dominick LaCapra. Samas tuleb silmas pida Joan Ringelheimi hoiatust, et kuigi naiste solidaariseerumine laagrites ehk paremini “õnnestus”, peaks seejuures vältima võrdlevaid moraalihinnanguid, nagu kannatanuks naised solidaarsuse tõttu vähem või nagu olnuks mehed moraalselt liiga nõrgad, et hästi toime tulla.¹⁴ Holokausti kontekstis kõlakski kumbki järelalus peaaegu et ebasünda.

Toonast valikutegemisprotsessi, moraalset dilemmasid ning hilisemaid ümberhinnanguid on teadlikul ja tundlikul lugejal võimalik jälgida holokausti üle elanud naiste eluloolistes kirjutistes, näiteks Varssavi geto elu jäädvustava põrandaaluse arhiivi *Oneg Shabbat* materjalides, mille rajas Emmanuel Ringelblum ning mille raames Ringelblumi kaastöeline Cecilia Slepak viis läbi sotsioloogi-

lise uurimuse, küsitledes getos elavaid naisi nende ennesõjaeelse elu kohta. Tuleks aga kohe lisada, et naiste rollidevõimelist või rolle problematiseerivat käitumist on võimalik näha ja mõista ainult siis, kui lugeja teadvustab omaenda vaatenurga ning emotsionaalse investeeringu (Freudi *cathexis*'e mõistes), mis ehk ei tee võimalikuks näha oma ema julge vabadusvõitlejana, vargana, vägistatuna või koguni vangivalvuri seksuaalpartnerina. Eelpool tsiteeritud Lawrence Langeril on selline lugemisvõime piiratud tugevate moraalsete eelarvamuste poolt, mis keelavad tal näha holokausti üle elanud naiste kirjutistes muud kui “üldinimlikku” traumat, sootut kannatust, kuigi ka tema enda poolt toodud tekstikohtadest on võimalik välja lugeda hoopis spetsiifilisemaid märke.

Naiste “nähtavus” holokaustiajaloo ning tänaseks juba ühe uurija eluea tarvis liigagi mahukas holokaustikaanonis on endiselt väitlusküsimuseks, kuid tänu naisuurimuse metodoloogia suhtes avatud ajaloolastele, sotsioloogidele, kirjandusteadlastele jt erialade viljelejatele ei ole sooküsimust püstitades vaja enam vastuvoolu ujuda ega teoreetilist raamistikku otsides “jalgratast leiutada”. Endiselt püsivad aga vastamata küsimused, millele ei empiiriline uurimine – arhiivide täiendamine ning täiustamine, viimase kui ühe tunnustaja küsitamine – ega adekvaatsete teoreetiliste raamistike loomine ole seni lahendust andnud. Kas mälu (individuaalne ja kollektiivne) on sootu või dünaami-

¹⁴ 15. R. A. R i t v o, D. M. P l o t k i n, *Sisters in Sorrow: Voices of Care in The Holocaust*. College Station: Texas A&M University Press, 1998, lk 5.

liselt pingestatud soolistest jm erinevustest? Kas indiviidi ja rahvakollektiivi traumeeritus õigustab erinevuste mahakustumist või kõrvalejätmist “üldinimlikkuse” nimel? Mida võidetakse või kaotatakse sellise filosoofilise ümberasetuse või ümbernimetamisega? Ning millistel alustel rajaneb kategooria “üldinimlik”? Millistel tingimustel muutub “üldinimlik” ise tinglikuks ning hapraks mõisteks, mida sõnavarast maha kandes ehk ajutiselt varjusurma mõistes saavad võimalikuks ka kuriteod sellises mõõtnes, nagu viisid läbi Hitler, Stalin, Milošević, Pol Pot ning nende käsilased ja alluvad tavakodanike vaikival kaassüül? Holokausti “ainulaadus” ning selle mõnede arvates “ainu-

õigus” genotsiidi nime kanda (olgu 20. sajandi ulatuses või maailmaajaloos üldse) on ja jääb politiseeritud teemaks. Avaliku mälestamise tasandil ilmneb see ka Peter Novicki vastuolulise raamatu *The Holocaust in American Life* puhul, mille raskevõitu kättesaadavus mõningates raamatukauplustes ei osuta mitte üksnes teose populaarsusele, vaid ka selles puudutatud teemade hellusele. Holokausti-teemalist naisuurimust lugedes jääb siiski mulje, et seda sünget perioodi on võimalik käsitleda ka sallivalt ning avaralt, hoides tasakaalus holokausti staatust kui märki, ning selle ajaloolist spetsiifikat, hoides ühes käes mälu kõiges tema erinevuskülluses, ning teises ajalugu.

INTERVJUU

KUNSTIGA UNUSTUSE VASTU Intervjuu Jorge Sempruniga

Kas koonduslaagrite, holokausti põhjal võib luua kirjandust, fiktsiooni?

See küsimus kerkib esile üha sagedamini, sest aja möödudes jääb meile aina vähem toimunu otseseid tunnistajaid. Varsti pole elavate kirjas enam isegi toonaseid noori, kümne- kuni viieteistaastaselt küüditatud juute. Me jõuame mäluajastu lõpule. Ja kui koonduslaagritest, küüditamisest ikka edasi kirjutatakse, siis aina rohkem fiktsiooni vormis. See on normaalne ja loogiline. Ajaloolased hakkavad neid teoseid arvustama, võrreldes neid tunnistuste ja dokumentidega. Need saavad olema samasugused nagu ilukirjandus Kolmekümneaastase sõja teemadel või nagu "Ilias" ja "Odüsseia" Trooja sõja kohta. Võimalik, et sellest kujuneb koguni mingi omaette väiksem kirjandusžanr.

William Styron¹ tegi oma "Sophie valikus" küüditamisest kirjandusliku süžee. See oli tohutu risk. Mina ei suutnud tema laagrielu rekonstruktsiooni füüsiliselt välja kannatada. Mitte et romaan oleks olnud halb, rumal või pahatahtlik. Ta tahtis olla

realistlik, sest *a priori* ei suudeta asja teisiti ette kujutada. Film, mis selle põhjal tehti, mõjus paremini, sest vastupidiselt tavaarvamusele ei ole pildi toime nii tugev kui kirjutatud tekstil.

Samas, tõeluse ja fiktsiooni segamine ei ole mind kunagi häirinud. Olen ka ise oma raamatutes tegelasi välja mõelnud, nagu näiteks Semuri poiss ja Hans Freiberg "Suures reisis". Aga nad kätkevad endas reaalseid inimesi, loomujooni ja ka reaalselt öeldut. Väljamõtlemine tuleneb vajadusest jutustust tõepärasemaks ja voolavamaks muuta. Tänu sellele saab kiiresti edasi minna, samas kui tegelikkuse kopeerimine tooks kaasa palju kordusi ja oleks ebahuvitav. Tekib tõepärasuse probleem (see pole mitte üksnes laagriteema eripära, iga kord, kui tuginetakse mingile ajaloolisele reaalsusele, on olukord samasugune): kuidas "luua" tõde? Ükskõik kas räägitakse Auschwitzist või Gulagist, parimad laagriteemalised teosed on alati need, mis on konstrueeritud.

Et tõelus oleks usutav ja mõistetav, on vaja kunstilisust. Primo Levi räägib vajadusest mälu "filtreerida". Teised nimetaksid seda mälu kirjanduslikuks struktureerimiseks. Näiteks episood raamatust "Kui see on inimene" (*Se questo è un*

Le Monde des Débats, mai 2000 (nr 14).

¹ W. Styron (s 1925) – ameerika kirjanik, kelle romaan "Sophie valik" (1979) käsitleb judaismi. *Toim.*

uomo), kus Primo Levi jutustab, kuidas ta püüab meenutada üht lõiku Dante “Jumalikust komöödiast” (“Odysseuse laulu”), et seda ühele noorele prantslasest kaaslasemale ette kanda, on kindlasti tõene – paljud teisedki on üritanud samamoodi luuletust meelde tuletada. Kuid Primo Levi vormistus – kuidas asi alguse saab, kuidas jätkub, milline on ilm, taevas –, see on kirjanduslik võte. Mõni teine ei oleks sellega hakkama saanud.

Põhjuseks, miks ma otsustasin kirjutada “Suure reisi” – olen sellest korduvalt rääkinud –, oli too hispaania kommunist, kellele kuulus põrandaalune korter, kus Franco ajal ööbisid partei liikmed, kui neil oli vaja Madridis peatuda. Õhtuti, kui koos tema ja ta naisega sõime, jutustas ta mulle oma elust Mauthausenis: laager oli üks raskemaid, hoolimata sellest et see polnud hävituslaager, vähemasti mitte tööstuslikuks hävitamiseks mõeldud. Kuid ta jutustas nii halvasti, et ma mõtlesin: “Kas teda kuulates suudaks keegi taibata, mis asi see laagrielu selline oli?” Ja siis hakkasingi kirjutama “Suurt reisi”, mida ma varem polnud suutnud kirjutada, samas kui näiteks Primo Levi ja “Inimliigi” autor Robert Antelme² kirjutasid kohe, et vabaks saada.

Mõnedele on holokaust tabu. Äärmuslikult, fundamentalistlikult väljendab seda Claude Lanzmann.³ Ta on läinud isegi nii kaugele, et on öelnud: kui keegi leiab dokumendi gaasikambrite olemasolu kohta, siis tuleb see hävitada. See on mee-

tus, revisionistid oma kampaanias just sellele rõhuvadki. Gaasikambriid hävitati, pole ühtki ellujäänut, kes võiks neist rääkida. Nende reaalsuses pole mingit kahtlust: on olemas tehnilised dokumendid ja samuti *Sonderkommando*’des olnud meeste kaudsed tunnistused, kes juhtisid ohvreid ukсени või korjasid laipu kokku. Kuid see on läbi aegade ainus massimõrv, mille puhul ei ole otseseid ellujäänuid ega tunnistajaid selle sõna ranges tähenduses. Too tõsiasi seletab, miks on tegemist tabuteemaga, oma olemuselt peaaegu religioosse tabuteemaga, mis sarnaneb jumala kujutamise keeluga judaismis.

Ma arvan, et mis tahes *a priori*’d tuleb kõrvale jätta. Väljendusvabaduse suhtes tuleb olla ühtaegu äärmiselt delikaatne ja äärmiselt brutaalne. Sageli võib see olla talumatu, aga mitte keegi, mitte ükski kohus ei saa ette öelda, et seda või teist ei tohi kirjutada ega filmida. Tabuteemad ei tohi olla.

Ent kuskil on ka piir. Kunagi ei tohi välja mõelda ega lisada ühtki kuritegu, et hirmu paremini edasi anda. Isegi otsesed tunnistajad võivad järele anda kiusatusele Homerose kombel liialdada. Nii kirjutas näiteks üks endine Buchenwaldi vang, et nägi pealt neljakümne viie venelase poomist. Vanginumbri järgi otsustades pidi ta olema laagris samal ajal kui mina. Aga tol ajal, pärast Stalingradi, ei oleks ka kõige arutum SSlane lasknud üles puua neljakümnet viit venelast korruga. Küllap saaks tema eksitust ka dokumentide alusel

² R. Antelme, *L'espèce humaine*. Paris, 1947. *Toim.*

³ C. Lanzmann (s 1925) – prantsuse ajakirjanik ja režissöör, ajakirja *Les Temps Modernes* peatoimetaja. Holokaustile pühendatud dokumentaalfilmi “Shoah” (1985) autor. *Toim.*

tõestada, kuid asi on niigi ilmne, sest kui SS-lased oleksid nõnda teinud, oleks kõik kolm tuhat vene vangi neile paljaste kätega kallale läinud. Nood venelased olid noored metslased, üldsegi mitte kommunismiideoloogia “ue inimese” tüüpi, aga nad olid kõige julgemad.

See on ainus piir, mille endale olen seadnud, esmalt alateadlikult ning hiljem juba sõnaselgelt. Sest revisionistidele ei tohi otsa kätte anda: nad kasutavad tunnistajate vigu selleks, et hävitada kõiki tunnistusi, et hävitada kirjanikku või tunnistajat, kes neid segab. Enne “Suure reisi” kirjutamist olin ma laagrite kohta üsna vähe lugenud, kuid ma olin lugenud mõningaid revisionistlikke kirjutisi ja lugesin ka hiljem, kui neid ilmus. Mul on otsesed ja isiklikud lahkavamused Rassinier’ga, kes oli Buchenwaldis samal ajal kui minagi. Ma võin tõestada, et see mees, kes kritiseerib ohvrite tunnistusi, on Buchenwaldiga seoses ise algusest lõpuni valetunnistaja.⁴ Ma olen küll tegelasi välja mõelnud, aga keegi ei saa mulle kunagi öelda: “Te mõtlesite Buchenwaldi välja samamoodi, nagu te mõtlesite välja ka Semuri poisi.”

Sedasama ütleksin ma Roberto Benigni filmi “Elu on ilus” kohta: siin pole midagi, mida revisionistid saaksid kasutada. Tegemist on puhta fiktsiooniga: ainus laager, mis võinuks filmis nähtuga sarnaneda, oli Terezin Tšehhoslovakkias – laagriks muudetud garnisonilinn. See on muinaslugu, jutt, mis tugineb reaalsele

asjadele, nagu koht, kus laps ütleb isale: “Siis meid gaasitatakse ära ja tehakse seebiks...”

Räägitakse ka teisest tabust: laagrikogemuse väljendamatuses...

Minu jaoks ei ole laagrites midagi väljendamatu. Keele abil saame teha kõike. Kuid me peame lakkamatult, lõputult kirjutama, sest ükski üksikteos ei suuda enam kui vaid viidata fragmentidele tegelikkusest; lõputu kirjutamisega käib kaasas lõputu töö mälu, meenutamise kallal. Holokaustist rääkimisega ei jõuta kunagi lõpule. Kogu aeg tuleb leida mooduseid, kuidas mingeid asju edasi anda, arusaadavaks teha. Näiteks laagri lõhnu, krematooriumi lõhna, mida kõik ellujäänud tunnevad ja mäletavad ning mida nad vahel unes uuesti tunnevad. Selle kaudu me identifitseerime ennast küüditatutena, see mälestus eristab meid kindlalt kõigist teistest elavatest. Niisugust põhjanevat asja raamatus või filmis seletada, edasi anda, on jällegi võimalik üksnes kunsti, artefakti kaudu.

Või võtame vastupidise kogemuse: kevade saabumine laagris. Kirjutades oma romaani “Milline kaunis pühapäev!” alguses: “Oli 22. aprill, ja ühtäkki oli kevad kohal,” püüdsin ma edasi anda, mida see tähendas inimestele, kes on hommikul kell neli jalule aetud, marsivad laagri keskväljakule, ja äkki ümbritsevad neid kevade lõhnad. Seda on tunda, seda on

⁴ Paul Rassinier (1906–1967) – prantsuse ajaloolane, üks kõige esimesi holokausti “revisioniste”, kes eitas gaasikambrite olemasolu ja pidas juudi ohvrite arvu liialdatuks. *Toim.*

näha. Keskväljakule jõudes on neil teine nägu peas ja mõneks minutiks unustavad nad SS-lased.

Kuidas teha mõistetavaks prantsuse vangide hoiakut ja seda, kuidas neisse suhtuti Pariisi vabastamise päeval? Laagrites olid nad kuulsad oma distsiplineerimatus ja tööst kõrvale hiilimise poolest. Nad ärritasid pööraselt saksa kommuniste, kes püüdsid pisisjade pärast mitte SS-laste tähelepanu alla sattuda. Pariisi vabastamise päeval – pörandaaluse raadio kaudu meieni jõudnud uudis levis kogu laagris kulutulena – saabusid nad keskväljakule marsisammul. Kogu laager mõistis, et nad tähistavad Pariisi vabastamist, ja veerand tunniga muutus suhtumine prantslastesse kardinaalselt. Nad ei olnud enam too distsiplineerimatu rahvas, kes 1940. aastal võideti ning kes koondas oma välismaalased laagritesse ja kohtles neid halvasti. Neist oli saanud rahvas, kes vabastas Pariisi.

Raamatud ei ammenda mälu. Vastupidi, nad turgutavad ja viljastavad seda. Mida rohkem ma kirjutan, seda rohkem ma mäletan. Enne “Suure reisi” kirjutamist oli mul laagrist vähem mälestusi kui praegu, pärast raamatuid “Milline kaunis pühapäev!” ja “Kirjutamine või elu”. Sõna toimibki nii, iga psühhoanalüütik võib seda seletada. Pealegi kirjutatakse tänapäeval laagritest teisiti, sest kõik raamatud, mis sellel teemal on avaldatud – mälestused, ajalugu, sotsioloogia –, muudavad meie pilku asjale, sunnivad meid võrdlema.

Raamat, mida ma praegu kirjutan, lähtub nendest, keda hüüti “musulmanideks” ja kellest ma eelmistes raamatutes rääki-

nud ei ole. Nõnda nimetati vange, kes olid ületanud vastupidavuse piiri. Seda oli näha sellest, kui inimene enam hommikuti end ei pesnud, kui ta hülgas jäise vee ja seebi distsipliini, selle sümboolse rituaali. Kui ta oli tuttav, siis öeldi talle: “Vaata ette.”

Neid oli palju ainult väga suurtes laagrites, kus vange oli nii rohkesti, et kõiki ei saanud töökomandosse panna. Buchenwaldis oli neid vähe. See oli töölaager. Ainus tööst vaba paik oli “väike laager”, kus asusid karantiin, “invaliidide” barakid ja latriinid, millele ükski SS-lane ei oleks kõigi nende düsenteeriahaigete orjade pärast mitte mingi hinna eest lähenenud. Seega oli tegemist vabadusepaigaga; roojakraavi kõrval, mis hiljuti taastati, võibki leida halli kivisamba kirjaga “*Siin kogunes pörandaalune sõjakomitee, mis andis käsu asuda vastuhakule.*” “Musulmanid” aga näitasid, et elukorralduses, mille kommunistid olid vastupanu tagamiseks omaks võtnud, oli midagi valesti. Ma lähtun sellest kulunud mälestusest, sest kõik see, mida olen hiljem lugenu, sunnib mind selle teema juurde tagasi tulema.

Kui rääkida kirjutamisest, siis kuidas on sündinud “väljamõeldud” tegelased, kellest rääkisite? Ja kuidas olete üles ehitanud oma raamatud, mis tekitavad mulje, nagu oleks tegemist üksteisele järgnevate mälestustega, millest igaüks kutsub esile järgmise?

“Suure reisi” Semuri poiss põhineb mingil määral tegelikkusel: mitmepäevase laagrireisi lõpu poole, keset seda liikuvat magmat, kaubavagunisse surutud sada

kümmet inimest, keset tohuvabohu, kus inimesed minestasid, poolpimedas, tundis keegi mind ära – olin kord Semuri lähedal partisanidele relvi toonud – ja küsis: “Ega sa äkki Semuris ei olnud?” Nii ma mõtlesingi välja Semuri poisi, et ta selle lõputu reisi koos minuga kaasa teeks. Ma konstrueerisin ta, kasutades erinevaid vestlusi. Ma leidsin taas kasutust vanale kirjanduslikule võttele – dialoogile: “Castor ja Pollux” ning “Bouvard ja Pécuchet”. Nii sain ma olukorras midagi muuta. Uuesti seda reisi üksinda läbi teha oluks liiga ränk, mul oli vaja seltskonda. Laagris seevastu oli väga oluline just vajadus üksi olla, kuna oldi alatasa ninapidi koos, elati pidevalt teiste pilgu all.

Semuri poiss ühendab endas paari noort talumeest, keda ma kohtasin Burgundia metsades. Kui nad oleks laagrisse saadetud, oleksid nad olnud samasugused nagu Semuri poiss. Samamoodi on Hans Freibergi kujus ühendatud mitu päriselt eksisteerinud inimest. Ma tahtsin ümber lükata solvava legendi juutide passiivsusest – “Nad lasksid endale ära teha” –, sest puutudes kokku M.O.I.-ga⁵, olin sealsetes ründesalkades ja eelkõige linna-partisanide seas kohanud noori juute.

“Suure reisi” ülesehituses peegelduvad tema loomise raskused. Tegemist ei olnud mitte ainult tehniliste või kirjanduslike, vaid ka moraalset laadi raskustega, sest ma pidin valima kirjutamise ja elu vahel, ning olin valinud elu. Mul läks palju aega,

enne kui suutsin hakata laagrist rääkima olevikus, seda seestpoolt kirjeldama. Olin selleks suuteline alles viisteist aastat hiljem raamatus “Milline kaunis pühapäev!”. Reisi abil sain seda raskust varjata, sellest otsekui mälu teatava ennetamise kaudu mööda hiilida. Pealegi, “Suure reisi” kirjutasin ma küll aastatel 1961–1962, kuid teatud mõttes 1945. aasta mälestustes elades, ning minu mõttemaailm, emotsioonid ja poliitiline moraal kuulusid sellele noorele kommunistile, kes mitte ainult ei teadnud midagi Stalini laagritest, vaid oleks vihastanud juba üksnes mõttegi peale, et Nõukogude Liidus võib laagreid olla, ja kes võis koonduslaagrites näha koguni kapitalistliku ekspluateerimise äärmuslikku väljendusvormi! Kui raamat ilmus, siis ma teadsin, et ta on üdini tõene ja samas üdini vale. Mitte Buchenwaldi elu suhtes, vaid poliitilise moraa li seisukohast, sest see raamat on poolenisti halvatud: ma ei teadnud midagi mõlemapoolsest koonduslaagrite süsteemist, rääkimata Pol Pothist, kes tuli hiljem. Seega tundsin vajadust kirjutada raamat, mis võtaks seda arvesse.

Muidugi oli vaja teistsugust ülesehitust. Nagu ütleb Jean-Luc Godard filmikunsti kohta: “*Travelling* on moraa li küsimus.” Pärast “Suures reisis” kasutatud dekonstruktsiooni tahtsin ma luua puhtalt kronoloogilises järjestuses jutustust, mis läheks selles kogemuses lõpuni välja, võtta ühe pühapäeva ja kirjeldada seda päeva

⁵ M.O.I. (pr k *Main-d'oeuvre immigrée* – Võõrtöötajad) – sõjaajal Prantsusmaal kuulusid sellesse kommunistliku partei juhitavasse gruppi tööliskogumise välismaalastest aktivistid. Sõja ajal kogunes liikumise ümber välismaalasi ja juute, kes korraldasid rünnakuid okupantide vastu.

algusest peale tund-tunnilt, et püüda edasi anda ammendavat tõde.

Ent võib ka öelda, et minu jaoks ei ole olemas puhast olevikku. Alati on midagi, mis on juba möödas, ja mõni plaan, millele ma parajasti mõtlen. Ma saan raamatut kirjutada alles siis, kui olen leidnud alguse, esimese lause, esimese pildi, mis kõik valla päästab, kuid pärast kirjutamist tuleb too ajas edasi-tagasi liikumine. Minu raamatute esimene versioon on vahel labürinditaoline, sest seostab mälestusi omavahel väga keerulisel moel. See on hea mälu varjukülg. Ma püüan saavutada kronoloogilist järjestust ja korda just nimelt selleks, et mitte jutustada nõnda viisi nagu elus. Laagris läbielatu ülekanamine kirjandusse on aidanud mul lihtsamini ja selgemalt kirjutama õppida. Ma ei kirjuta enam kunagi nii keerulist romaani nagu "Ramón Mercaderi teine surm". Ja ma arvan, et kui "Kirjutamine või elu" leidis palju rohkem lugejaid kui varasemad raamatud, siis just sellepärast, et ta on teatud mõttes kõige silutum, kuigi minu enda jaoks ei ole ta kaugeltki nii rikas kui "Milline kaunis pühapäev!".

Kas analüüsite kunsti (maalikunsti, skulptuuri) samamoodi nagu kirjandust või filmi?

Ma arvan, et laagrite tegelikkust on väga raske lõuendile üle kanda, sest siin sunnib end peale realism, ja realism on väljakannatamatu. Ülesandega on toime tulnud üpris vähesed kunstnikud: Boris Tasliztky ja Sloveenia itaallane Zoran Music. Music viidi vastupanuliikumises osalemise eest Dachausse ja tal õnnestus

"end nihverdada" mingisse töökotta, kus ta sai joonistada. Hiljem lõi ta nende joonistuste põhjal fantastilisi maale, mida mõne aasta eest näidati Grand Palais's. Mis puutub skulptuuri, siis minu jaoks väljendab sedasama reaalsust ainsana Alberto Giacometti "Kõndiv mees": see on koonduslaagri vangi ja koguni "musulmani" võrdkuju. Ma ei tea, kust ta sellist inspiratsiooni leidis, sest ise ta laagris ei olnud.

Siin puutumegi kokku inimkuju probleemiga moodsas kunstis. Kogu moodne avangard, "degenereerunud" kunst, nagu ütlesid natsid, väldib inimkuju. Just totalitaarsed süsteemid suruvad peale inimkuju selle idealiseeritud, aarialastest sportlaste ning sirpi ja vasarat taeva poole sirutavate kolhoosnike antihumanistlikus vormis – pole midagi antihumanistlikumat kui uue inimese idee –, nagu 1937. aasta Pariisi maailmanäituse sümmeetrilised kujud. Frankismi "traditsiooniline" kunst (ametlikku kunsti tollal süsteemil polnud, sest tegemist oli diktatuuri, mitte totalitarismiga) oli realistlik. Franco vastaste kunstist aga inimene kaob: kommunist ja vabariiklase poeg Antonio Saura ning antifrankist Antoni Tapies taaselustavad 20aastastena nonfiguratiivse kunsti. Picasso kõnnib pidevalt noateral: lõpuni välja ta aina hävitas ja rekonstrueeris inimkuju, et seda siis jälle muuta ja muuta...

Miks olete rääkinud valikust kirjutamise ja elu vahel?

1945./46. aasta talvel hakkasin ma kirjutama. Kümnete lehekülgede kaupa. Ma ei

tea, kuidas ma ära elasin, ilmselt üsna boheemlikult, ja kogu aja kulutasin kirjutamisele. Üsna pea jõudsin ma arusaamisele, et selle tööga kaasneb võimatus elada, enesetapp või siis vähemalt psühhos või depressioon. Vastupidiselt Primo Levi imepärasele lausele: “Kirjutades tõusen ma uuesti elule.” Ja kui ma tagantjärele näen Primo Levi või ka teiste kirjanike, nagu Jean Amery saatust⁶, siis ma usun, et minu sisetundes oli osake tõtt. Praeguseks olen ma muidugi terveks saanud. Kuid tollal olid Hispaania ja poliitika minu jaoks parimaks võimaluseks peatada seda libisemist surma poole, parimaks unustuskuuriks. Sest poliitika, see oli tulevik, revolutsioonilootus.

Sõjajärgse perioodi üks probleeme oli leida kuulajaid. Me tahtsime jutustada ja arvasime, et suudame seda teha, aga mitte keegi ei osanud kuulata. Ühes oma raamatus räägib Primo Levi (jälle tema!) tulevikku ette kuulutanud painajast: ta tuli koju tagasi ja kõneles laagrielust oma perele, kuid kuulajate nägudelt võis välja lugeda kahtlemist ja hämmingut. Lõpuks läksid kõik ära ning ta jäi üksi. Ja tööpoolest, kui ta kirjutas oma teose “Kui see on inime- ne”, ei tahtnud ükski suurem Itaalia kirjastus seda avaldada. Ainult üks väikekirjastaja julges raamatu välja anda, aga seda ei ostetud. Sama lugu oli Robert Antelme’i “Inimliigiga”: kui teos 1946. või 1947. aastal ilmus, oli see täielik fiasco. Ja David Rousset’ga, kel oli õmeti

küllaltki suur mõju, sest ta oli mitmekülsem, poliitilisem kuju: tema põhjalik, tundeküllane ning laagrielu ja -ühiskonna kohta romaanivormis rikkalikult informatsiooni pakkuv raamat “Meie surmapäevad”, mida peaks loetama kõigis ülikoolides, ei leidnud lugejaid.⁷

Juute taheti veel vähem kuulata kui teisi. Kuid ka nemad ise tahtsid sageli vähem rääkida, sest nemad ei olnud “kõrgemast soost” vangid nagu vastupanuliikumises osalejad. Sest neid oli saadetud laagrisse “mitte sellepärast, mida nad tegid, vaid sellepärast, kes nad olid”.

Neid raamatuid hakati lugema ja kuulama alles viisteist aastat hiljem. Mõnede ütlust mööda terve põlvkonna jagu hiljem. Siis kui ühed suutsid juba kuulata ja teised, nagu mina, kirjutada. Ajaloo kummaliseks mõistatuseks on tõik, et see toimus samal ajal, kui ilmusid esimesed raamatud Gulagi kohta. Aastal 1963 avaldati nii Solženitsõni “Üks päev Ivan Denisovitši elus” kui ka Primo Levi teine raamat “Vaherahu” (*La tregua*) – pärast seda, kui tema esimene teos oli kuulsaks saanud, hakkas ta uuesti kirjutama (varem oli ta kirjutamise soiku jätnud ja pöördunud tagasi oma keemiainseneri ameti juurde). Otsekui oleks toimunud mingi seismiline ajalooline protsess.

Tänapäeval võib juhtuda pigem vastupidi. Tunnistajad on muutunud, aga nõutud, “poliitiliselt korrektseks” peetava tunnistaja ideaal on selline, et ta peab

⁶ Mõlemad mainitud kirjanikud sooritasid enesetapu. *Toim.*

⁷ D. Rousset (1913–1997) – prantsuse kirjanik ja ajakirjanik. Endise deporteerituna kirjutanud mitu olulist raamatut natside koonduslaagritest, sh “L’Univers concentrationnaire” (1946) ja “Les Jours de notre mort” (1947). *Toim.*

olema kirjutanud üheainsa raamatu ja seejärel surnud või vaikinud. Ülejäänutel lasub aga väga tabav, ilus ja fataalne lause Primo Levi viimasest raamatust "Hukknud ja ellujäänud" (*I sommersi e i salvati*): "Tõelised tunnistajad on surnud, meie oleme vaid valetunnistajad." Tõelised tunnistajad on need, kes läksid lõpuni. See lause kannab endas alandlikkust ja lootusetust, sellise inimese lootusetust, kes võtab endalt elu. Kuid tänapäeva filosoof Giorgio Agamben on tuletanud sellest paradoksist teooria. See on väga ohtlik seisukoht, sest haakub laagrikogemuse eitamisega. Lihtsameelne idee – "tõelised tunnistajad lasevad ennast tappa" – kutsus esile süütunde. Tegemist on stalinliku teesiga: ellujäämine tähendab, et ollakse süüdi, et ollakse teatud mõttes fašistide agent. Nii sattusid kõik Buchenwaldist pääsenud venelased otse Gulagi. Hispaania kommunistlikus parteis vaatas kõik ellujäänud kommunistid läbi "kaadrikomisjon".

Sageli võrreldakse fašistlikku ja kommunistlikku totalitarismi. Kas neid saab võrrelda ka laagrite tasandil?

See ei tundu mulle võimatu. Olen stalinlike laagrite kohta palju lugenud ja loen tänini, ja kaua aega mõtlesin ma, et need kaks on absoluutselt eri asjad. Aga see pole nii. Ka Nõukogude Liidus küüditati inimesi laagritesse niihästi selle pärast, kes nad olid, kui ka selle pärast, mida nad olid teinud. Ent koonduslaagreid on õige mitut tüüpi: eks mõelnud tole nähtuse välja ju inglased Buuri sõja aegu? Natside laagrite ja Gulagi vahel on üks suur

erinevus: fašistlikule süsteemile iseloomulikud gaasikamber ja krematoorium Venemaal puudusid.

Küllap muutis arhailisus, tehniline mahajäämus nõukogude vangilaagrid pisut inimlikumaks. Siberis ja Kaug-Põhjas ei ole krematooriumi vaja, sest tundras piisab laipadest vabanemiseks sellest, kui nad auku ajada. Kui keegi seal praegu kaevama asuks, võiks ta vahest leida kümneid tuhandeid säilinud surnukehi. Fašistlikes laagrites ei esine "kriminaalide" maffiagrupeeriingute vahelist võitlust ilusamate naiste pärast.

Oli ka erinevus ajas, sest inimesed tulid sealt välja ja võisid sinna ka tagasi sattuda, ja erinevus ruumis, sest Nõukogude Liidu laagrid laiusid sadade ruutkilomeetrite suurustel aladel, mida lahutasid muust maailmast määratud vahemaad ja karm kliima. Ja ometi püüdsid venelased põgeneda. Kui Buchenwaldis saabus kevad, siis nad ei suutnud vastu panna. Nad saadi peaaegu alati kätte ja poodi üles: tean ühtainust, kellel õnnestus pääseda. Siberis põgenes neid sadade kaupa, kuid nad ei jõudnud kuhugi, sest neil tuli tundras läbida 800, 1000 või 1200 kilomeetrit. Kui nad üles leiti, siis löödi neil pea maha, et ei peaks tegelema laiba transportimisega, ja pead seati komandantuuri ette ritta.

Kas laagrikogemus, näiteks "musulmanide" äärmuslik kogemus ütleb midagi tänapäevase maailma kohta? Ja kas arvate endiselt, nagu kunagi ütlesite, et kirjandusel on poliitiline missioon?

Koonduslaagrivangide ja Saheli või Su-

daani näljahädaliste vahel võib näha sarnasusi: ühtviisi luidrad ihud, inimesed, kes ei suuda enam liigutada, sest nad on nõrgaks jäänud, kurnatud, kes tunduvad viiekümneaastased, kuid tegelikult on kaheksateist. Isegi mõni Pariisi kodutu võib meenutada pilte Buchenwaldi “väiksest laagrist”, neid inimjäänuseid, kes muudkui ootasid. Ja siiski pole nende asjade vahel mingit seost. Küüditatud ei saa olla lihtsalt rõhumise sümboliks. Proletaarlast ekspuuteeritakse, aga ta müüb oma tööjõudu vabatahtlikult; ta võib otsustada, et hakkab mässama või jääb kodutuks, läheb ära Ameerikasse või mujale. Küüditatu on igavesti ori, tal pole mingit valikuvabadust, või kui, siis vaid sisemine, intiimne valik: mäletada. Ja seegi kuivab ajapikku kokku.

Nende võrdlemist ei saa õigustada ei ajalooliselt ega ideoloogiliselt. Samamoodi nagu ei saa ühte patta panna juute ja poliitvange või “poliitilisi” ja “kriminaale”, isegi kui nad olid ühes ja samas laagris. Hävituslaagrid olid mõeldud ainult juutide jaoks. Püüe võrrelda näitab teoreetilise ja poliitilise selguse absoluutset puudumist. Minu arvates on valed ja absurdid kõik need raamatud, mis ei hooli

vahedest ja panevad ühte patta küüditatud ja proletaarlased, ekspuuteeritavad, kodutud ja üleüldse kõik ohvrid. Mul on väga hea meel, et angažeeritus ei ole enam seotud töölispartei ja ennekõike kommunistliku parteiga, millel oli pikka aega otsekui mingi kultuurihegemoonia ka neis riikides, kus ta võimul ei olnud. Enamik intellektuaale, kes parteist lahkusid, tegid lõpparve ka angažeeritusega. Mina aga arvan, et kirjanik on angažeeritud, kõigepealt läbi oma loominguga, see on iseeneestmõistetav, kuid ta on angažeeritud ka ühiskondlikult, ta ei saa mitte tunnetada vajadust olla solidaarne illegaalsete immigrandidega, kodututega, mahalastutega.

See, et leninlik revolutsioon osutus veriseks läbikukkumiseks, ei tähenda veel, et maailm oleks äkki õiglaseks muutunud. Asi ei ole nii lihtne, me oleme palju üksildasemad. Nagu ütleb ühes oma novellis Scott Fitzgerald, kes on ometi nii vähe angažeeritud kirjanik kui üldse võimalik: tuleb olla teadlik sellest, et olukord on lootusetu, kuid tahta seda siiski muuta.

Vestelnud Marie-Laure Delorme ja Guy Herzlich

Prantsuse keelest tõlkinud Indrek Koff

JAAN KAPLINSKI

Mida need juudid ometi tahavad?

Delfi portaalist võib saada kujutluse mustematest mõtetest, mis liiguvad eestlaste peades. Sealt selgub, et antisemitismil on nendes mustades mõtetes olulisem koht kui võiks arvata. Mõned kommentaarid on ilmselt kirjutand vaimuhaiged inimesed, kes näevad maailmapoliitikas suurt juutide ja vabamüürlaste vandenõu ja kelle meelest nii Stalin, Hitler, Truman kui Jeltsin olid juudid. Sellist nägemust esindab tegelikult ka Eesti ainus võitlev antisemiit Jüri Lina, kes ammutab oma väited nähtavasti globaalse antisemitismi vanast varamust, vürtsitades neid ka globaalse astro-hiroga. Vaatasin kord tema viimast raamatut “Skorpionid märgi all” ja leidsin enamvähem igal leheküljel vea. Üks naljakamaid oli see, kui ta väitis, et Andrei Sinjavski tõeline nimi oli Abram Terts. Abraška Terts on tegelane Odessa blatnoilaulust ja salakirjanik Sinjavski võttis selle endale varjunimeks... Sellele jaburusele võiks käega lüüa, kui raamatust ei oleks lugeda, et tegu on teise trükiga, ja kui ei meenutaks, et omaaegne natside judivastane propagandaa ei olnud intelligentsem kui Lina oma. Kui Lina kaitses kord lehe kirjadeveerul astus välja ilmselt kollektiivne isik “Reval skins”, võib teha ettevaatliku järelduse, et tal on teatav mõju teatavate neonatsluse poole kalduvate *skinhead*’ide hulgas. Vaene

Gandhi, kes on väitnud, et maailm on väsinud vihkamast. Ei väsi, Lina vihkamist nõretav raamat on tunnustus sellest. Viha jääb üheks peamiseks inimesi liikuma panevaks jõuks ja sellega tuleb arvestada. Viha, nagu lolluski (siin esinevad nad kenasti koos), on midagi, mille tekkimist, avaldumist ja nakkavust tuleb hoolega uurida. Neis võib kätkeada ohtusid. Ka siin edukas Eestis.

Üks antisemitismi värskemaid vorme on “ajalooline revisionism”, mis on jõudnud lingina ka eesti ajaloosaitidele. See pole tegelikult muud kui ülemaailmse juudi-vandenõu-teooria uus väljaanne. Kui Auschwitzis ja mujal tõepoolest juute massiliselt ei tapetud, kui *shoah* on vaid 20. sajandi suur pettuse müüt, siis järeldub sellest vältimatult, et maailma on 20. sajandi teisel poolel juhtinud juutide (ja vabamüürlaste?) seltskond, kes on suutnud holokausti-õpetuse teha kogu maailmale kohustuslikuks, kellele alluvad nii valitsused, ÜRO, katoliku kirik, tohutult mitmesuguseid organisatsioone, ent ka suurem osa maailma ajaloolastest, kirjannikkudest ja teistest intellektuaalidest. Sealhulgas ka mitmed eesti kirjanikud, nagu Uku Masing, Jaan Kross ja Jaan Kaplinski. Kui nii, siis olid natsid kangelased, kes üritasid sellisele ülemaailmsele sionistide-vabamüürlaste ja mine-tea-veelkelle konspiratsioonile vastu panna, kuid kes purustati, keda süüdistati kohutavates kuritegudes inimsuse vastu jne jne. Ühesõnaga ei ole maailmal õigus, õigus oli

Hitleril, kes oleks juudi vandenõu purustades ehk päästnud maailma, ja neonatsidel, kes ehk seda veel teevad sionistide, vabamüürlaste ja USA (mis on kõik üks ja seesama) kiuste...

Eestis ei ole traditsiooniline antisemitism seni saavutand mingit arvestatavat mõju, seda aga ilmselt sellepärast, et siin pole olnud arvestatavat juudi elanikkonda nagu Leedus ja Lätis. Ometi ei olnud nappilt tuhande Saksa okupatsiooni alguseks siia jäänud juudi saatus parem kui nende suguvendade oma Lätis-Leedus. Seda on dokumenteeritud Eugenia Gurin-Loovi raamatus "Suur häving". Võigas lektüür, võigas ka sellepärast, et sealt selgub, et musta töö tegijad, juutide kinnivõtjad ja tapjad, olid Eestis kohalikud inimesed, sakslaste kuulekatest käsutäitjatest politseinikud ja neid toetav pealekaebajate ja ülesandjate leegion. Dokumentidest on näha, et juutide ülesotsimine ja tapmine käis asjalikult ja vormistati korrektselt, süüks kirjutati vastavasse lahtrisse lihtsalt "juut" ja karistuseks "ex". Nagu elus sageli, ei puudu raamatus ka tragikoomika: oma grandioosset juudihävituseprogrammi teostades võisid natsid vahel olla veidralt väiklased. Eestis oli üks sõjaväevõimude esimesi korraldusi, et juudid ei tohi kõnriteel käia. Tšehhimaal keelati neil näiteks käia parkides, sõita mootorsõidukitega ja pidada koduloomi.

See, miks eestlased 1941. aastal sakslasi ootasid ja punaste vastu sissisõda alustasid, on teada. 20. sajandi suurte diktaatorite Stalini ja Hitleri geniaalsust näitab see, et Nõukogude punane terror suutis eestlased ühe aastaga lepitada põlisvaenlaste sakslastega, natside okupatsiooni-

režiim Venemaal suutis vene rahva lepitada bolševikkudega. Eesti geriljat juhtisid rahvuslased, kes heiskasid hõivatud vallamajadele sinimustvalged lipud märgiks Eesti Vabariigi taassünnist pärast kannatusteaastat bolševikkude võimu all. Võitnud sisside tegevuses ei ole aga palju märke sellest, et nad oleksid püüdnud võidetud vastastega käituda Eesti Vabariigi seaduste järgi. Omakohus, kinnivõtmised ja mahalaskmised algasid kohe ja selle ohvriks langes inimesi, kellel punastega sageli väga vähe pistmist oli. Mis toimus kahe okupatsiooni vahel, enne kui sakslased oma korra kindlalt maksma panid, on üks hämar koht Eesti uuemas ajaloos. Näib isegi, et paljudele inimestele tõi selle saksa korra maksmapanek pääsmise omade omakohtu eest. Juutidele ja mustlastele muidugi mitte.

Tean kahest juudist, kes 1941. aastal võitlesid sisside poolel punaste vastu. Nad olid oma õigel-poolel-olemisele nii kindlad, et ei vaevund kaasvõitlejate manitsustest hoolimata peitu minema või Soome põgenema. Mõlemad hukati. Sünge näide sellest, et juudid ei olnud mingit võimalust pääseda, õiget, oma juuti natsivõimu jaoks olemas ei olnud. See on vist hoolokausti kõige suurem erinevus kommunistlikest massirepressioonidest: Nõukogude Liidus ja mujal oli inimestel vähemalt teoreetiliselt võimalus siirduda "õigele poolele" ja nii oma ja lähedaste elu päästa.

Hävingust pääses Eestis ainult paar juuti. Kõige tuntum on Isidor Levini juhtum, kellele Uku ja Eha Masing hankisid valepaberid ja kes elas okupatsiooniaja üle Pärnumaa metsade vahel. On kuulda-

lugeda olnud paarist teisest juhtumist. Kindlasti oleks hea tahtmise juures olnud võimalik päästa palju inimesi, seda head tahet aga 1941. aastal vist eriti ei olnud. Miks? Põhjusi on ilmselt mitu. Kõigepealt muidugi šokk äsjasest kannatusteaastast ja eriti juuniküüditamisest, ent küllap ka sellega inimestesse istutatud hirm. Mu rādi rāakis, et Tartus hoidsid inimesed tēnavaal liikuvatest kollast tēhte rinnal kandvatest juutidest eemale nagu pidalitōbistest. Hirmust olulisem oli ilmselt ũkskōiksus: juudid olid “teised”, olid vōōrad ja nende saatus ei lāind enamusele korda. Oli ju omal, omadelgi nii palju muret ja hāda. Olen kohand arutlust sellest, et Eesti juutidele sai saatuslikuks ka vabariigiaegne kultuurautonoomia, mis lubas neil elada omaette, kāia oma koolides, tegelda oma asjadega. Juudid olid vabariigis marginaalsed, olid kōrvalseisjad, ja nii jāi ka nende surm marginaalseks. Seda ei pandud tēhele, sellest vaadati mōōda, see unustati. Nagu mujalgi Ida-Euroopas. Oma mōju, eriti harimatutele lihtinimestele, oli kindlasti natsipropagandal, kus sōnad “juudid” ja “bolševikud” kindlalt kokku kuulusid.

Olgu kuidas oli, igatahes leidsid sakslased, et ka Eesti sobib kohaks, kuhu toimetada ja kus tappa juute. Loomulikult suuresti kohalikkude, oma kohusetruudust ilmutanud inimeste kātega. Eestis ei olnud suuri surmalaagreid, kuid ka siinsed vāiksed laagrid andsid oma sūnge panuse Euroopa juutide hāvituskava elluviimisse. On pōhjjust kahelda nōukogudeaegsetes andmetes, mis on tendentslikud ja propagandistlikud. Kuid pole mingit pōhjjust kahelda selles, et Eestimaa pinnal hukati

ũle kũmne tuhande inimese ainuũksi selle eest, et nad olid juudi pāritolu. Eestisse toimetati nāhtavasti palju Tšehhoslovakkia juute: tšehhe sakslased timukatena vist niipalju ei usaldand ja Tšehhimaal toimuvast oli lāāneliitlastel parem ũlevaade kui Poola tagamaadel ja Baltikumis toimuvast.

On arusaadav, et eesti ajaloolased ei ole just erilise innuga uurind eestlaste osa Suur-Saksa vangivalvurite ja timukatena. Midagi on ometi tehtud: Tartu ũlikoolis on kaitstud Riho Vāstriku bakalaureuse-tōō, kus arhiivandmete pōhjal selgub, et Tartus tapeti Saksa okupatsiooni ajal tuhandeid inimesi, pōhiliselt siia mujalt toimetatud juute. Sellega tegelesid suuresti eestlased. Ent peale Eestis toime pandud inimsusvastaste kuritegude panid eestlastest koostatud politseipataljonid – neid oleks ũigem nimetada karistussalkadeks – toime hirmutegusid ka mujal: Venemaal ja Valgevenes, vōimalik et ka kaugemal Euroopas. Suure avalikkuse ette sattus eesti karistussalklaste tegevus āsja, kui andmed sellest jōudsid Max Jakobsoni uurimiskomisjoni kātte. Ent ũht-teist oli tegelikult trũkki jōudnud ka varem. Olen oma Ameerika-reisi raamatus kirjutand Jaan Elleni “Vōrumaa saagas” toodud andmetest selle kohta, mida eestlastest ja sakslastest koosnev sonderkommando Venemaal tegi. Seal toodud tsitaate pole vist ũlearune siin korrata:

“Aegamisi selgus sonderkommando ũlesanne.(...) Komandos oli paarkũmmend eestlast ja umbes samapalju sakslasi, kusjuures “must tōō” – vahialuste valvamine, augu kaevamine ja mahalaskmine – jāi eestlaste teha. (...) Mahalaskmisest

osa võtma kedagi ei sunnitud, alati leidus tarvilik hulk vabatahtlikke. (...) Tavaliselt lasti vargad maha, mustlastest ja juutidest rääkimata – nendele oli rahvus kindlaks surmaotsuseks.”

Ja veel:

“Juhtus ka kurioosumeid. Üks eestlane ja sakslane võtsid vahialuse juudi kinni, pistsid labidavarre lõugade vahele ja kis-kusid tangidega selle kuldhambad välja. Sakslane arvatavasti hoiatas, et eestlane sellest kellelegi ei räägiks, aga too sai ju-tust valesti aru ja viis kuldhambad Störzi juurde, pannes need lauale. Störz vihas-tas ja küsis, mis need on. Sakslane pandi kaheks nädalaks kartseriaresti ja eestlane sai kuldhambad.”

Me ei tea, kuipalju eestlasi teenis sel- listes karistussalkades, kuid väga tühine see arv ei saanud olla. Nii võisid mõned juudi kuldhambad jõuda ka Eestisse ja mõnel inimesel aidata üle mere pääseda või raskeid aegu siinmaal üle elada. Ka sellest ei ole loomulikult keegi seni kirju- tanud, eestlaste tegelik ja võimalik osavõtt natside tapatalgutest on olnud tabu Välis- Eestis ja peaaegu tabu praeguses Eesti Vabariigis. Mõlemal pool on eestlaste süüd ka selgesõnaliselt eitatud või tühiseks peetud, kõige enam aga lihtsalt unustada püütud. Ei ole ka kuulda olnud, et keegi oleks oma mustadest tegudest avalikult rääkinud ja neid kahetsenud. Vähemalt kaine peaga mitte. Võibolla kõnnib “va- badusvõitlejate” kokkutulekul rivis ka mõni endine karistussalklane. See ei oleks ime: meil praegu valitsev ideoloogia on tugevasti Saksa-meelne ja enam-vähem aksioomina kehtib väide, et kommunis- mi kuriteod olid natsismi omadest mõõ-

dutult suuremad. Ikka ja jälle kohtab veidrat aritmeetikat: kommunistid tapsid kümneid kui mitte sadu miljoneid inimesi, natsid vaid kuus miljonit juuti. Unustatakse, et natside hävitusmasin töötas vaid neli aastat, kommunistide võim mitmel maal on kestnud üle poole sajandi... Praeguse ideoloogia järgi on kõik kommunismi vastu võitlejad olnud õigel poolel ja nende head teod kaaluvad halvad üles. On pea- aegu hämmastav, kui palju natslust otse või kaude õigustavat kirjandust on viima- se kümne aasta sees Eestis ilmunud. Viimased selles reas on endise Nõukogude luureohvitseri Suvorovi teosed, kus too püüab Teise maailmasõja ajalugu teisipidi pöörata, tõestada, et Stalin plaanitses 40ndate aastate algul ei rohkemat ega vähemat kui Euroopa vallutamist ja sel- le koletu plaani ajas nurja Saksa välksõ- da.

Sellisel taustal tundub tõesti ajast ja arust ning ülekohtune Saksa poolel sõdi- nud ja enda ning teiste verd valanud eest- laste kahtlustamine osavõtus ühest ajaloo kõige rängemast genotsiidist. Ei ole küll kohand selle genotsiidi otsest eitamist, millega tegelevad mõned “revisionistid” Läänes, küll aga pahameelt selle üle, et juudid ikka veel rahul ei ole ja ikka teisi vanade pattude pärast taga kiusata taha- vad. Simon Wiesenthali keskuse esindaja Ephraim Zuroff on kindlasti üks ebapo- pulaarsemaid inimesi Eestis. Zuroff ei paista just silma hea diplomaadina, asja tuum pole aga selles. Üldsuse reageeringu võiks kokku võtta lausesse: “Mida need kuradi juudid veel ometi tahavad?!” Inim- mestel on mulje, et natside käes kannata- nud juudid on oma kannatusi osavalt

kasutades neist lõigand tohutut kasu. Holokaust püsib maailma avalikkuse tähelepanu all, natsiterrori ohvrid on saanud suuri rahasid, Iisraeli riik on saanud Saksamaalt suurt kompensatsiooni, ühesõnaga on juudid maailmas saanud privileegidega rahvuseks, kes aga oma privileegidega ikka rahul ei ole, vaid tahab aina enam raha, tähelepanu ja juudivastastes kuritegudes süüdistatute karistamist, kuigi tegudest on möödunud umbes kuuskümmend aastat ja võimalikud süüdlased on juba vanad tudid. Vahel lisatakse sellisele arutlusele veel tähelepanekuid eestlasi küüditanud ja piinanud juudi soost enkavedistidest ja muidugi sellest, et ka eestlaste, lätlaste ja teiste idaeurooplaste kannatused kommunistide võimu all väärisksid samasugust tähelepanu kui holokaust, pole seda aga millegipärast leidnud. Sedagi esitatakse sageli kui süüdistust juutide vastu, kes nagu oleksid monopoliseerinud 20. sajandi kannatuste ajaloo, kuigi eestlaste kannatuste ajaloo uurimine ja tutvustamine on siiski kõigepealt eestlaste, mitte lätlaste, inglaste või juutide asi. Otse öeldes on paljud inimesed Ida-Euroopas, ka siin Eestis, juutidele lihtsalt kadedad. See kadedus kannatuste pärast on parasjagu perversne, ons aga olemas kadedust, mis perversne ei oleks? Nii tahab oluline osa Eesti avalikku arvamust, et eestlaste hulgast holokausti-kurjategijate otsimine lõpetataks ja meid sellega rahule jäetaks. Ka juutide kannatustest tuleks vähem rääkida, sest sedagi on tehtud juba küllalt, kui mitte ülearu. Pealegi: mis juudid praegu ise Iisraelis teevad!

Niisuguse ideoloogilise barrikaadi tagant vaatleb keskmine eestlane holokaust-

ti, *shoah*'d. Vägaagi mõistetav, aga mitte tark ja juriidiliselt mitte õige tegu. Ei Ephraim Zuroff ega keegi teine nõua eestlastelt enda kollektiivset süüditunnistamist genotsiidis ja muudes inimsusevastastes kuritegudes. Wiesenthali keskus ei ole uurimisorgan, tal ei ole selleks volitusi, ta saab ainult andmeid koguda ja asjaomaste riikide justiitsorganitele edasi anda. Et need teeksid seda, mida nad rahvusvaheliste lepete järgi on kohustatud tegema. Mida meilt oodatakse, on see, et aitaksime leida tõde siin toimunud kuritegude kohta ja kurjategijad, kui neid veel elus peaks olema, ning siis nende üle kohut mõistaksime Eesti Vabariigi seaduste järele. Ei rohkemat ega vähemat. Oleks oluline endale selgeks teha, et mitte mõne või isegi mõnekümne mahalaskja ja augukaevaja kohtu alla andmine ei kahjusta Eesti riigi ja rahva head nime, küll aga soovimatus neid otsida ja kohtu alla anda. Eestis ei tunta surmanuhtlust ja on täiesti võimalik, et mõnegi karistussalklase puhul tuleks arvestada kergendavaid asjaolusid. Nad võisid sattuda politseipataljoni kogemata, soovides kätte maksta punastele omaste küüditamise eest jms. Pole nagu põhjust kahelda selles, et Eesti Vabariigi kohus on õiglane. Ka eriti karm ta ei ole, on paljude meelest pigem liiga leebe... Viimastel aastatel on peetud kohut paari küüditaja üle. See on võimalik ka selletõttu, et Eesti on omaks võtnud rahvusvahelise praktika, mille järgi inimsusevastased kuriteod ei aegu. Olgu nad tehtud punalipu, haakristilipu või sinimustvalge lipu all.

Eesti keeles on kirjutatud mõndagi "Tšehhi põrgust", kuhu sattus osa Tšeh-

hima kaudu Läände taganevaid Eesti Relva-SSi mehi. Sellel, mida kinnivõetud sõduritega tegid mõned tõehhid 1945, on sarnasust sellega, mida kinnivõetud juutide ja "punastega" tegid mõned eestlased 1941. Põhimõtteliselt võiks kohtu alla anda ka relvitute eestlastest sõjavangide piinajad ja tapjad. Võibolla oleks ka seda vaja. Ent seda ei saa küll teha enne, kui oleme oma mineviku ausalt läbi valgustand, aegumatute kuritegude süüdlased välja selgitand ja, kui nad veel elavad, kohtu alla annud. Esialgu ei ole aga siitpoolt selleks erilist valmisolekut märgata. Keskmise eestlane eelistab edasi elada barrikaadi taga ja ei näe midagi imelikku selles, et avalikkuses tituleeritakse vabadvõitlejateks neid, kes Adolf Hitleri ja

Heinrich Himmleri geniaalse ülemjuhatusel idarindel võitlesid Punaarmee vastu ja tagalas punapartisanide, juutide ja mustlaste vastu. Eestlased ei ole oma uuemas ajaloos olnud sangarirahvas, vaid kohanejarahvas, muidu ei oleks ta alles jäänud. Ent kohaneminegi võib minna liiga kaugele, saada orjameelsuseks, ülepingutatud püüdeks uutele isandatele meeldida. Ülemäärane kohanemine ei ole enam õige kohanemine ja selle eest tuleb vahel maksta valusat hinda nii kohanejate ohvritel kui nendel endil, kui ajad muutuvad.

"А в баб'ем яре памјатника нет," kirjutas kord Jevgeni Jevtušenko. Ka Näituse väljaku koonduslaagri asemel ei ole mälestusmärki. On asju, mida ei taheta mäletada.

FOORUM

Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tööst

Anton Weiss-Wendt:

Ootamatul kombel on holokausti uurimise initsiatiiv Eestis tulnud riigilt. Selleks et vastata küsimusele, miks, peaksime korra ajas tagasi vaatama. Ma pean silmas seda eufooriat, mida tekitas teade, et Eesti liitub nende nelja maaga, kes võivad juba esimeses voorus Euroopa Liiduga läbirääkimiste laua taha istuda. Esmane rõõm haihtus aga kiiresti, kui selgus, et Euroopa Liitu saab astuda ainult tema enda tingimustel. Ja nende hulgas leidis üks väikene tingimus, mida Eestile küll peale ei surutud, kuid millega tungivalt soovitati tegeleda. Jutt on sellest, mida saksa keeles nimetatakse sagedasest pruumikimisest juba ära kulunud sõnaga *Vergangenheitsbewältigung* – s.o tuleb ära klaarida arved oma minevikuga. Eesti riik sai kiiresti aru, kustpoolt tuult puhub, ning ilma pikemata kutsuti vabariigi presidendi initsiatiivil ellu Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Komisjon. Komisjoni ülesanne on välja selgitada Eesti territooriumil natside ja Nõukogude okupatsiooni ajal hukkunud inimeste arv. Nagu korduvalt on rõhutatud, oli see esimene säärane komisjon Baltimaades. Kuid juba algusest peale sai selgeks, et tegemist ei ole tõsi-sooviga Eesti ajalugu ümber hinnata,

vaid pelgalt püüdega Eesti *image*'it maailmaareenil parandada. Teisisõnu, näidata laiale maailmale, et ka meil tegeldakse nende probleemidega! Lisaks ei ole küsimus, millele komisjon vastust leida püüab, mitte “miks”, vaid “mis”. Selleks et kogu ettevõtmist esinduslikumaks muuta, kutsuti selles osalema välismaa “eksperdid”. Imelik küll, enamik neist olid poliitikud. Komisjoni organiseerijad ei salanudki, et valiku printsiibiks oli ühe või teise inimese “Eestisõbralikkus”. Mina aga – oo püha lihtsameelsust! – olin mõelnud, et selleks peaksid olema erialased teadmised. Ehkki ma austan isiklikult Eesti presidenti väga, suhtun riigi poolt algatatud ja rahastatud komisjoni töösse äärmiselt skeptiliselt.

Komisjoni tegevusega seondub veel üks tõsine probleem, nimelt ajaloolase sõltumatus. Ma saan iseenesest hästi aru ajaloolastest, kes on komisjoni töös kaasa löönud; inimesel, kes tahab Eestis ajaloo tegelda, on tavaliselt valida rahapuuduses vaevleva Tartu Ülikooli ja maakonnamuuseumide vahel. Selle projekti jaoks oli vähemalt raha. Samal ajal aga tuleb meelde vanasõna – kes maksab, see tellib ka muusika. Ilma et ma hetkekski kahtleksin projektist osa võtnud ajaloolaste objektiivsuses, tahan ma lihtsalt juhtida tähelepanu situatsiooni ebanormaalsusele. Mind ei vaeva mitte niivõrd fakt ise, kuivõrd selle üldine aktsepteerimine.

Nagu komisjoni eesmärkidest nähtub, vaadeldakse Saksa ja Nõukogude okupat-

siooni ühes kimbus. Nagu on näidanud Peter Novick, on tegu käsitlusviisiga, mis sai alguse külma sõja ajal ning on praegu täiesti anakronistlik. Seeläbi püütakse saksa ja nõukogude ohvrid kaudselt ühele pulgale asetada. On ju ilmne, et holokaust ja 1949. aasta küüditamine on kaks absoluutselt erinevat sündmust ning neid peab ka eraldi käsitlema. Holokaustist on taas saanud vahetuskaart poliitiliste eesmärkide saavutamiseks. Seda aga on viljeldud ka varem. Neli-viis aastat tagasi pöördus Eesti Vabariigi Presidendi Kantselei Jeruusalemmas asuva Yad Vashemi arhiivi poole kummalise ettepanekuga: Eesti pool nõustub kopeerima Yad Vashemi tarvis kõik dokumendid Eesti Riigiarhiivist, mis puudutavad holokausti, see-eest peab aga Iisraeli pool omal kulul võõrustama Pühal Maal president Lennart Merit! Yad Vashemi vastus oli eitav, kuna lõppude lõpuks ei olnud mõrvatud eesti juute rohkem kui ainult tuhat inimest! Eesti presidendi visiit jäi seega ära.¹

Kui Eestit maailma avalikkuses “juudi küsimuse lõplahenduse” kontekstis üldse mainitakse, siis ainult möödaminnes. Kui me paneme kokku kõik, mida Eesti holokausti kohta kunagi on kirjutatud, siis ei saa seda vist rohkem kui näiteks Albaania kohta kirjutatud. Samamoodi on ka

kõige “libedama” teemaga – eestlaste osalusega juutide tapmises. Kõik teavad kurikuulsast juudidopogrammist Kaunases, palju on kirjutatud/spekuleeritud ka lätlaste ja ukrainlaste osalemise üle juudi tapatalgutes.² Eesti ja eestlased jäetakse tavaliselt sellest diskussioonist välja. Teisisõnu, muude Ida-Euroopa maadega võrreldes on Eesti vitriin juba küllaltki puhas ja ei ole otsesest tarvidust seda veel kord pesta. Poliitilise vajaduse printsiibist lähtudes – milleks siis üldse vaeva näha!? Isiklikult julgeksin ma holokausti teema ülestõstmise taga oletada teadlikku katset võtta päevakorrast maha “vene küsimus”. Nii kaua kui on juttu juutide tagakiusamisest, ei paista venelaste olukord Eestis kuigi paha olevat. Tegelikult kohtab aga Saksa okupatsiooni aegsetes raportites avaliku arvamuse kohta palju sagedamini tavaeestlaste ettepanekuid just kohalikke venelasi ja mitte juute maalt välja saata. Võttes arvesse, et ligi kolmandik praegusest Eesti elanikkonnast on venelased, oleks ehk loogiline just see teema käsile võtta.³ Riigipoolsele initsiatiivile on aga selles seoses asjatu loota, kuna see annaks Venemaale – kes niigi Eestit kohalike venelaste tagakiusamises süüdistab – kätte lisatrubmi. Holokaustist kõneldes aga sellist ohtu ei ole ning seepärast sellest ka kõneldakse.

¹ Autorile teatanud Bella Kirshner Yad Vashemi Arhiivist.

² Poola elanikkonna osalemisest juudivastastes pogrommides on hiljuti kirjutatud ajaloolane Jan Gross. Oma ulatuslikku diskussiooni äranud raamatus “Naabrid” (Neighbors: The Destruction of the Jewish Community of Jadwabne, Poland. Princeton University Press, 2001) kirjeldas Gross väikeses Jadwabne linnakeses 1941. aasta juulis aset leidnud pogrommi, mille käigus peaaegu kõik kohalikud juudid poolakate käe läbi tapeti.

³ Selles suhtes on väga oluline TÜ ajaloo osakonnas 2000. aastal Meelis Maripuu kaitsitud bakalaureusetöö vene sõjavangidest Eestis. Tahaks loota, et see töö leiab kunagi avaldamist ka raamatuna.

Toomas Hiio:

See kirjatöö teeb mitmes mõttes nõutuks. Esiteks ei ole täpselt aru saada, kellena noor kirjamees selle kirjutanud on. Sest kuigi ta näib ajaloolasena võitlevat puhta ajalooteaduse nimel, kasutab ta möödaniku propagandaheitlestele tüüpilist argumentatsiooni. Teiseks jääb arusaamatuks, mida ta õigupoolest tahab. Siinkirjutaja ei katve kahelda Anton Weiss-Wendti kaheldamatus pädevuses Teise maailmasõja ajal Eestis toimunud teaduslikult uurida. Kuid peab vajalikuks tähelepanu juhtida mõnele kirjutaja asjatundmatusest tingitud ekslikule järeldusele.

Esiteks, Anton Weiss-Wendt kirjutab: “[Inimsusevastaste Kuritegude Eesti Rahvusvahelise] Komisjoni ülesanne on välja selgitada Eesti territooriumil natside ja Nõukogude okupatsiooni ajal hukkunud inimeste arv.” See ei ole nii. Komisjoni ülesandeks on “Eesti kodanike vastu ja Eesti Vabariigi territooriumil Nõukogude Liidu ja natsliku Saksamaa okupatsioonide ajal toime pandud inimsusevastaste kuritegude uurimine”. Ja komisjoni eesmärgiks on “kindlaks teha inimsusevastaste kuritegude asjaolud ja ajalooline taust”. Inimsusevastase kuriteo definitsioonis lähtub komisjon Rooma Rahvusvahelise Kriminaalkohtu statuudi seitsmendast artiklist (vt www.historycommission.ee, Introduction). Loomulikult selgub inimsusevastaste kuritegude korralikul uurimisel ka kuriteoohvrite arv. Aga väita komisjoni ülesandeks ainult arvu kindlakstegemist on komisjoni eesmärgide põhjendamatu kitsendamine.

Teiseks kirjutab Anton Weiss-Wendt:

“Nagu komisjoni eesmärkidest nähtub, vaadeldakse Saksa ja Nõukogude okupatsioonide ühes kimbust. (...) Seeläbi püütakse saksa ja nõukogude ohvrid kaudselt ühele pulgale asetada. On ju ilmne, et holokausti ja 1949. aasta küüditamine on kaks absoluutselt erinevat sündmust ning neid peab ka eraldi käsitlema.” Süüdistus, et saksa ja nõukogude ohvrid püütakse kaudselt ühele pulgale asetada, on põhjendamata jäänud. Jah, komisjon uurib nii Saksa kui Nõukogude okupatsiooni ajal Eesti kodanike vastu ja Eestis toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid. Kuriteo definitsioon viidatud statuudis ei olegi seotud kuriteo toimepanija ilmavaatega. Ja ajaloolasena teab Anton Weiss-Wendt hästi, et holokausti ja märtsiküüditamist ei saa uurida ühest arhiivitoimikust, ja loodan, et ta ei kahtlusta sellises katses ka komisjoni. Võrdusmärki holokausti ja märtsiküüditamise vahele panna ei saa, samas pole kahtlust, et mõlema puhul on tegemist kuritegudega. “Kannatuste võrdlev analüüs”, eriti tapetute puhul, oleks üsna küüniline tegevus. Loodan, et kirjamees just nimelt seda silmas ei pidanudki.

Kolmandaks kirjutab Anton Weiss-Wendt: “Komisjoni tegevusega seonduv veel üks tõsine probleem, nimelt ajaloolase sõltumatus. Ma saan iseenesest hästi aru ajaloolastest, kes on komisjoni töös kaasa löönud; inimesel, kes tahab Eestis ajalooa tegelda, on tavaliselt valida rahapuuduses vaevleva Tartu Ülikooli ja maakonnamuuseumide vahel. Selle projekti jaoks oli vähemalt raha.” Jällegi jätab autor täpsustamata, mida ta ajaloolase sõltumatuseks peab, ja kipub peaaegu et solvama. Aga arvamus, et komisjoni uuri-

jad teenivad “pikka rubla”, samal ajal kui õnnetud sõltumatud ajaloolased maakonnamuuseumides virelevad, on jälle ekslik. Esiteks, komisjoni uurijad on sõltuvad ainult teemast. Teiseks, uurijate leidmine oli raske. Mitte ajaloolaste hirmu pärast kaotada ausa ajaloolase süütus, vaid pigem selle tõttu, et enamikul selle valdkonna spetsialistidest oli ilmselt piisavalt makstud ajaloolaseamet juba olemas. Ning lõpuks: erinevalt Anton Weiss-Wendtist arvan, et riigi käest töötasuna raha võtmine ei tähenda automaatselt ajaloolase sõltumatusest loobumist. Ka Tartu Ülikooli, maakonnamuuseumi ja teadusprojekte finantseeritakse otsesemalt või kaudsemalt maksumaksja rahast. Oleks aga huvitav teada, kust Anton Weiss-Wendti meelest ajaloolane üldse tohib raha saada, et makstud muusika oleks ikka veel sõltumatu?

Neljandaks, lause “Kuid juba algusest peale sai selgeks, et tegemist ei ole tõsi- se sooviga Eesti ajalugu ümber hinnata, vaid pelgalt püüdega Eesti *image*’it maailmaarenil parandada”. Terminitega vaba ümberkäimise tõttu ei ole arusaadav, kas Anton Weiss-Wendt peab silmas ajalugu kui tegelikult toimunut või seda, mis ajaloost seni on kirjutatud. Ja ajaloo ümberhindamine – see on tal justkui iseenesestmõistetav eesmärk, mille vajalikkust ei olegi vajalik põhjendada. Nii ei saagi midagi ütelda, sest “ajaloo ümberhindamine” ei ole termin, millel oleks sisu ilma selgituseta. Aga lihtsam muidugi on midagi juba kirjutatu põhjal lihtsalt “ümber hinnata” kui midagi uut leida. Sellegi üle, kumb oli enne, kas muna või kana, vaieldi keskaegseis ülikoolides sajandeid. Väitle-

mise selgeksõppimise eesmärgil.

Viiendaks, rünnakud komisjoni liikmete vastu – et need on eksperdid jutumärkides ja pealegi poliitikud ja mitte ajaloolased – näitavad, et jällegi ei tunne kirjamees asja ning pole tuttav komisjoni liikmete kirjutatud raamatute ja artiklitega, ehkki enamiku komisjoni liikmete kirjutatu ületab nii koguselt kui kvaliteedilt nii mõnegi gradeeritud ajaloolase loomeviljad.

Kuueandaks, ähmane vihje Vabariigi Presidendi Kantselei ja Yad Vashemi omavahelisele asjaajamisele “neli-viis aastat tagasi”. Neli-viis aastat tagasi Eesti välisuhete selles valdkonnas tegutsenud inimeste teatel ei olnud sellist kirjavahetust Yad Vashemiga ei Vabariigi Presidendi Kantseleil ega Eesti välisministeeriumil.

Ja seitsmendaks, venelaste küsimus. Autor kirjutab, et “tegelikult kohtab aga Saksa okupatsiooni aegsetes raportites avaliku arvamuse kohta palju sagedamini tavaeestlaste ettepanekuid just kohalikke venelasi ja mitte juute maalt välja saata”. Ainult et ei saadatud. Ja sellepärast on autori loodud seos tegelikult toime pandud inimsusevastaste kuritegude ja avaliku arvamuse küsitluste (NB! totalitaarse režiimi ajal korraldatud) tulemuste vahel tõlgendatav kui katse “tavaeestlast” halvustada – et too oli loomu poolest ikka halb, ainult et tema viha polnud suunatud mitte juutide, vaid venelaste vastu.

Kokkuvõtteks. Noor ja vihane mees on ette võtnud rünnata asja, millest üldjoontes aimab, millega see tegeleb, kuid pole suvatsenud järele uurida, miks ja kuidas. Autor, kes püüab olla sõltumatu ajaloolane, on pakkunud oma arvamusi faktide pähe, mida ta pole viitsinud kontrol-

lida. Jääb üle vaid loota, et kogu kirjatöö ajendiks ei olnud solvumine sellepärast, et veel keegi on söandanud autori uurimisvaldkonda sisse astuda. On ju tema New Yorgi Ülikoolis 1999. aasta kevadel

kaitstud filosoofiamagistri väitekirj "Holocaust of the Estonian Jews, 1941–1942. Sonderkommando 1a and the Problem of Collaboration" väga arvestatav saavutus selles uurimisvaldkonnas.

Vigade parandus

Eelmises "Vikerkaares" on Jürgen Beyeri arvustusse Jacques le Goffi "Keskaja Euroopa kultuurist" (lk 103) jäänud sisse üks

eksitav tõlkeviga. Arvustuse kolmandas ja neljandas lauses tuleb sõna "õppejõud" asemel lugeda "professorid". Vabandame!

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059

Marika Mikli 646 4054

Kajar Pruul

Marek Tamm 646 4054

Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 627 7592

Toimetuse aadress:

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Fax: 644-24 84.

E-mail:

vikerkaar@vikerkaar.ee

Väljaandja:

kirjastus "Perioodika",
Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Trükk:

"Akadeemia Trükk", Türi 6a,
Tallinn, tel. 651 2444

"Vikerkaar" nr. 8-9/2001

NB!
Meie uus elektronposti
aadress on
vikerkaar@vikerkaar.ee

Vikerkaar

8-9/2001

ISSN 0234-8160

9 770234 816029

78245